

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського»

На правах рукопису

Саєнко Ірина Валентинівна

УДК 323.39 : 316.652.2 (477)

**Функціонування політичної опозиції в умовах демократизації
суспільства.**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

науковий керівник:

Наумкіна Світлана Михайлівна
доктор політичних наук, професор

Одеса – 2014

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Генеза досліджень функціонування політичної опозиції	
1.1. Основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичної опозиції	12
1.2. Опозиційна діяльність : модерні підходи та постмодерні інтерпретації	30
<i>Висновки до першого розділу</i>	43
Розділ 2. Теоретико-методологічні основи дослідження функціонування політичної опозиції	
2.1. Опозиційна діяльність як особливий тип політичної діяльності	45
2.2. Опозиційна діяльність: сутність та місце у політичній взаємодії	59
2.3. Моделі функціонування політичної опозиції	78
<i>Висновки до другого розділу</i>	97
Розділ 3. Процес діяльності політичної опозиції : технології та складові	
3.1. Комунікативні технології опозиційної діяльності в умовах виборчих кампаній	99
3.2. Опозиційна діяльність як складова процесу прийняття політичного рішення	120
3.3. Політичні та правові умови опозиційної діяльності в Україні	139
<i>Висновки до третього розділу</i>	147
Розділ 4. Інституційні та функціональні особливості опозиційної діяльності у сучасній Україні	
4.1. Функціонування опозиції в умовах трансформації політичної системи	149
4.2. Опозиційна діяльність як фактор демократизації політичного процесу	167

4.3. Опозиційна діяльність як важлива складова політичної конкуренції в умовах демократії	177
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	<i>188</i>
Висновки	190
Список використаних джерел	197

ВСТУП

Актуальність дослідження дисертаційної теми обумовлена великою практичною значимістю діяльності політичної опозиції для процесу політичного розвитку, демократизації взаємодії влади та суспільства. Вона полягає у нагальній суспільній необхідності дати оцінку з точки зору політичної науки такому явищу, як опозиційна діяльність у пострадянській Україні, формування простору відносин між індивідуальними та колективними опозиційними політичними акторами, органами державної влади та інституціями громадянського суспільства, а також у визначенні чинників, що стають на заваді реалізації демократичних принципів діяльності політичної опозиції.

Сучасний етап розвитку політичної системи характеризується істотними зрушеннями у взаєминах людини і влади, трансформаціями пануючої картини світу, розвитком глобалізаційних процесів та інформаційних технологій. Демократизація пострадянських суспільств, плюралізація політичного простору зруйнувала системно-групові зв'язки соціальної й політичної сфер суспільства, які склались протягом десятиліть.

Дослідження діяльності політичної опозиції набуває особливої актуальності у перехідні періоди життя суспільства, які супроводжуються, як правило, кризою довіри між суспільством та владою. Це актуалізує необхідність пошуку механізмів підвищення ефективності діяльності опозиції у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, забезпеченні сталого розвитку.

Однією із суспільних інституцій, які трансформуються під впливом процесів демократизації та інформатизації суспільства, виступає політична опозиція. Це пов'язано із тим, що змінюються основи політичної взаємодії опозиції, органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. У сучасному світі ця взаємодія формується не стільки під впливом ідеологій, скільки під впливом інформаційних повідомлень, які визначають політичний

порядок денний діяльності опозиції та влади.

З іншого боку, суспільства, що прагнуть побудувати демократичну модель взаємодії влади та опозиції, зіштовхуються з проблемою розумного обмеження демократичних свобод індивіда на користь суспільного блага. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі представників опозиції у демократичному процесі призводить до міфологізації й гіперболізації ступеня їхньої участі в процесі прийнятті суспільно-значущих рішень інформаційної доби, посилює політичну відповідальність інституту опозиції.

Наукова проблема дисертації полягає у спробі довести, що об'єктивний розгляд діяльності політичної опозиції в умовах демократизації суспільних відносин, її комунікативних, правових, політичних механізмів можливо через призму комплексного аналізу відносин між владою та суспільством, які найбільш рельєфно проявляються у контексті відмови від вад пострадянської політики. У процесі переходу від авторитаризму до демократії відбуваються системні, комплексні трансформації багатьох сфер суспільного життя. Однією із ключових стає проблема пошуку ефективних механізмів діяльності політичної опозиції. При цьому варто відзначити, що демократична модель політичної опозиційної діяльності так і не стала ще реальністю у країні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках науково-дослідної роботи кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» та безпосередньо пов'язано з комплексною науково-дослідницькою темою «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ державної реєстрації 0109U000215), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні особливостей та складових діяльності політичної опозиції в

умовах демократизації суспільства. Для реалізації поставленої мети необхідно було вирішити наступні **дослідницькі задачі** :

- дослідити основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичної опозиції;
- визначити теоретико-методологічні основи дослідження політичної опозиції;
- дослідити діяльність політичної опозиції у добу модерну та постмодерну;
- розглянути опозиційну діяльність як особливий тип політичної діяльності;
- проаналізувати основні моделі функціонування політичної опозиції;
- розглянути комунікативні технології та складові процесу опозиційної діяльності;
- дослідити технології опозиційної діяльності в умовах виборчих кампаній;
- проаналізувати політичні та правові умови опозиційної діяльності в Україні;
- дослідити опозиційну діяльність як фактор демократизації політичного процесу.

Об'єктом дослідження виступає опозиційна політична діяльність, її генеза та сучасний стан.

Предметом дослідження є особливості та складові функціонування політичної опозиції в умовах демократизації суспільства в Україні.

Методи дослідження обрані у відповідності до мети та задач наукового дослідження. Вони визначаються складністю та багатofакторністю діяльності політичної опозиції у сучасній Україні. Основою дослідження виступає інтерпретативна парадигма соціально-політичних наук, зокрема – комунікативний підхід. Його застосування дозволило досягнути зміст, сутність діяльності політичної опозиції, її роль та місце у мережі політичних відносин

із владою, інституціями громадянського суспільства, мас-медіа. Використання принципу протиріччя відкрило можливості розглянути суперечності між ідеальними моделями діяльності політичної опозиції та реальними механізмами і технологіями опозиційної діяльності в умовах авторитаризму та демократії.

У дослідженні використовуються загальнонаукові методи, такі як історичний, загальнологічний, емпіричний. За допомогою історичного методу було реконструйовано генезу наукових підходів та інтерпретацій діяльності політичної опозиції – від античності до постмодерних візій.

Метод структурно-функціонального аналізу дозволив дослідити функції та місце політичної опозиції у структурі взаємодії влади та суспільства сучасної доби. Інституційний метод дозволив проаналізувати специфіку інституціоналізації політичної опозиції, визначити роль інститутів державної влади та інституцій громадянського суспільства у цьому процесі. Критично-діалектичний метод використовувався з метою критичного аналізу діяльності політичних акторів, мас-медіа, влади, визначення їх негативних та позитивних рис у процесі формування політичної опозиції. Базуючись на аналізі основних теоретичних розробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, було сконструйоване авторське бачення особливостей та складових діяльності політичної опозиції в умовах демократизації суспільства.

Наукова новизна отриманих результатів. У межах дисертаційного дослідження автором були отримані результати, які мають наукову новизну, що обумовлено сукупністю поставлених задач, вирішенням актуальних проблем, які не отримали достатньої розробки у науковій літературі та не набули статусу загальноприйнятих принципів у політичній практиці. Дисертаційна робота є одним із перших в українській політичній науці комплексних досліджень особливостей та складових діяльності політичної опозиції та їх трансформацій у контексті демократичних перетворень.

Наукова новизна полягає, зокрема, у наступних положеннях та висновках дисертаційного дослідження :

Вперше :

визначено складові діяльності політичної опозиції в умовах демократизації суспільства : інституційну, функціональну та комунікативну. Відзначено, що особлива роль належить комунікативній складовій процесу опозиційної діяльності, яка конструюється у ході взаємодії з владою, громадськими об'єднаннями, мас-медіа та політичними партіями у горизонтальному та вертикальному вимірах політичної взаємодії. Основою діяльності політичної опозиції, за такого розуміння, виступає не тільки взаємодія із владою, а відносини з інформованими громадянами, соціальними групами та суспільством у цілому. Наголос робиться на тому, що у сучасних умовах відносини опозиції та суспільства опосередковані інформаційним простором, зокрема – діяльністю мас-медіа;

проведено комплексне політологічне дослідження інституту політичної опозиції, що дозволило проаналізувати процес трансформації основ опозиційної діяльності та правових, політичних, ідеологічних, теологічних та моральних доктрин, що їх обґрунтовують. Визначено, що на сучасному етапі визначальну роль відіграють комунікативні механізми формування політичної опозиції. Це обумовлено розвитком інформаційних технологій, медіатизацією політичного процесу та зростаючим впливом Інтернет-комунікацій на політичну реальність;

уточнено :

місце політичної опозиції у процесі демократичного розвитку. Визначено, що діяльність політичної опозиції стає визначальним фактором модернізаційного типу політичного розвитку. Проаналізовано особливості теоретичних візій сутності опозиційної діяльності доби модерну та напрямки її постмодерної критики, постмодерністську концепцію політичної опозиції, завданням якої виступає вирішення суспільних проблем, породжених модернізацією. Зроблено наголос на демократизації та медіатизації простору

політичної діяльності та впливі даного процесу на формування сучасної моделі опозиційної діяльності;

чинники впливу на рівень розвитку політичної опозиції у пострадянському суспільстві. Визначено такі її складові, як соціальна база та конституційно-правова основа діяльності. Опозиційна діяльність є складовою політичної діяльності в цілому, а її розвиток пов'язується із типом політичного режиму, рівнем політичної активності громадян, політичною свідомістю та культурою тощо. Діяльність політичної опозиції безпосередньо пов'язана із довірою (не-довірою) громадян до влади: в умовах демократичної політичної системи владні та опозиційні політичні актори зобов'язані забезпечувати постійний зв'язок із громадою, спільнотою, суспільством в цілому. Розвиток політичної опозиції визначається як діяльністю владних інститутів, так і розвиненістю громадянського суспільства, наявністю незалежних мас-медіа, регулярними та вільними виборами;

дістало подальшого розвитку :

визначення проблем, пов'язаних із розвитком ідей щодо діяльності політичної опозиції на різних етапах розвитку політичної думки. Окреслено інтерпретації політичної опозиції від доби античності до постнекласичного етапу. Представлено періодизацію уявлень щодо діяльності політичної опозиції в історії політичної думки, проаналізовано античну концепцію опозиційної діяльності, середньовічну (теологічну) концепцію опозиційної діяльності, модерну (побудовану на бінарній опозиції влада – опозиція) та постмодерну (багатосуб'єктність політичної опозиції, деконструкція відносин «влада – опозиція», розпорошеність влади та опозиційності у політичному просторі) концепції;

аналіз суспільно-політичних процесів, які сприяли подальшому формуванню політичної опозиції та стали джерелами сучасних інтерпретацій (парламентаризм, елітизм, демократизація, медіатизація політики, виборчий процес, політичні технології та ін.).

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що представлена робота демонструє роль опозиційної діяльності у процесі політичної взаємодії сучасної доби, взаємовплив діяльності влади, інституцій громадянського суспільства, політичних акторів, представників мас-медіа у процесі формування політичної опозиції, а тому її результати можуть бути використані у практичній діяльності органів державної влади, громадських організацій щодо підвищення рівня політичної участі та політичної відповідальності опозиції у сучасному українському суспільстві.

Положення і висновки даного дослідження можуть бути використані також у процесі консультування владних структур, політичних партій та організацій. Результати проведеного дослідження дозволяють сформуванню цілісного комплексного уявлення щодо діяльності політичної опозиції, механізмів її формування та принципів реалізації у демократичному суспільстві. Дисертація містить розробки методологічного і методичного характеру, які можуть сприяти формуванню демократичної моделі опозиційної діяльності.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні курсів з політології, політичних партій, теорії влади, теорії демократії, політичних еліт та лідерства у вищих навчальних закладах, а також у науково-дослідній роботі.

Апробація основних висновків та теоретичних положень дисертації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри політичних наук, на науково-методичних семінарах, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників ДЗ «ЛНУ імені К. Д. Ушинського». За матеріалами дисертаційної роботи автором було підготовлено виступи для участі в науково-практичних конференціях : «Актуальні питання зовнішньої політики України» (Одеса, грудень 2013 р.), «Гуманітарний всесвіт : люди, ідеї, події» (Львів, березень 2014 р.), IV Національний конвент МАСПН (Україна) «Політична наука : контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, березень 2014 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені автором у 7 наукових публікаціях, 5 з яких надруковані у фахових виданнях з політичних наук, зокрема 1 – міжнародна публікація. Окремі важливі для роботи концептуальні положення викладались автором під час участі у конференціях і були видані друком в якості тез за матеріалами зазначених науково-практичних конференцій.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, 4 розділів основної частини, які поділяються на 11 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 196 сторінок. Список використаних джерел містить 240 найменувань (21 сторінку).

РОЗДІЛ 1

Гене́за досліджень функціонування політичної опозиції

1.1. Основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичної опозиції.

Демократизація політичної системи, якої потребує Україна і яка виступає декларованою метою суспільного та політичного розвитку майже чверть століття, неможливі без діалогу опозиції та влади, усвідомлення взаємної відповідальності опозиції та представників владних інституцій. Проблема функціонування політичної опозиції актуалізується у зв'язку із історичним досвідом тоталітаризму та авторитаризму, однопартійної політичної системи та фактичного знищення (часто – фізичного) діячів опозиції, який пережила країна у ХХ столітті.

Діяльність політичної опозиції осмислювалась з позицій філософського, соціологічного та політологічного підходів як невід'ємна частина демократичного політичного життя. Але у сучасних умовах опозиційна діяльність потребує переосмислення та «перезавантаження» не лише у пострадянських державах, а й у країнах консолідованої демократії.

Це пов'язано із процесами глобалізації, становлення інформаційного суспільства, появою феноменів медіатизації політики та демократичного конформізму, світовою фінансовою та економічною кризою. Змінюються структури та механізми прийняття владних рішень, розширюється коло політичних акторів, як на міжнародному, так і національному рівні, а отже – трансформується місце та роль політичної опозиції. Зрештою, змінюється пізнавальна ситуація, переосмислюється місце та роль як наукового знання в цілому, так і завдання політичної науки.

У таких умовах проблеми світоглядних орієнтацій громадянина та суспільства, підвищення рівня політичної культури та політичної активності, усвідомлення місця і ролі політичної опозиції, власний раціональний вибір

форм та напрямків опозиційної діяльності стають одними із головних. Діяльність політичної опозиції перетворюється на силове поле політичної взаємодії, простір відносин влади та громадян, у який поступово втягуються усі інші суспільні проблеми. Від опозиційної діяльності в українському суспільстві певною мірою залежить успіх демократичних перетворень.

Усе вищезазначене обумовлює необхідність комплексного політологічного аналізу феномену політичної опозиції як у інституційному, так і в функціональному вимірі, дослідження історичних етапів її становлення у зв'язку із розвитком наукового знання, виділення на цій основі невирішених питань, проблемних факторів у просторі взаємодії влади та опозиції, їхньої взаємної політичної відповідальності за сучасний стан та майбутнє країни.

У цілому, опозиція інтерпретується як протиставлення одних поглядів та дій у політичній сфері іншим [176, с. 189]. Це може бути опозиційна партія або соціальна група, що виступає врозрід з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем. У країнах консолідованої та електоральної демократії політична опозиція виступає необхідним елементом політичної системи, що сприяє її ефективному функціонуванню як у сенсі політичної боротьби, так і сенсі публічного управління (урядування).

Окремі аспекти діяльності опозиції, як складової політичного процесу та управління, на різних історичних етапах суспільного розвитку розглядаються у працях Платона, Аристотеля, А. Августина (Блаженного), Т. Аквінського, Н. Макіавеллі, М. Вебера, М. Падуанського, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, К. Маркса, Г. Лассуела, Г. Моска, Р. Міхельса, В. Парето та ін.

Дослідженню політичної опозиції на сучасному етапі присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Н. Гедікова, О. Гьоффе, Х. Йонас, І. Кресіна, Г. Малкіна, К. Мітчелл, М. Михальченко, С. Наумкіна, Ю. Сурмін, О. Токовенко, В. Торяник, Ф. Рудич, Г. Щедрова, О. Чемшит та ін.

Виникнення та історичний розвиток феномену політичної опозиції пов'язаний зі становленням соціальних та політичних відносин, соціальною диференціацією суспільства, генезою держави, як особливої форми організації влади та взаємодією суспільних груп.

Розуміння опозиційної діяльності безпосередньо залежить від зв'язку із різними феноменами суспільного життя та міститься у багатьох філософських, соціологічних, політологічних підходах. Багато у чому воно залежить від домінуючої у науковому знанні парадигми.

В історичному процесі розвитку наукового пізнання можна виділити декілька етапів, кожному із яких відповідала система розуміння опозиції, її місця та ролі у політичній системі. Водночас, кожний історичний етап генези політичної опозиції відрізняється особливою інтерпретацією політики, політичного в цілому та політичної діяльності. Зокрема, у контексті досліджуваної теми на особливу увагу заслуговує діяльність інститутів громадянського суспільства та їх роль у становленні опозиційної діяльності. Дійсно, поняття «опозиційної діяльності» дуже широке, і не можна обмежувати опозицію лише вузькопартійним, суто політичним, або ідеологічним змістом.

Так, на різних етапах історичного розвитку до сфери опозиційної діяльності можна віднести і таку інституцію, як освіта та наука. Ще з перших давньогрецьких «лікеїв» та «гімназій» Платона і Аристотеля у навчальних, освітніх та наукових закладах панувала атмосфера свободи, вільних дискусій, сумнівів та критики існуючого соціального та політичного ладу, критики влади.

Можна виділити наступні етапи розвитку опозиційної діяльності у храмах освіти і науки та представити їх коротку характеристику, виходячи із предмету даного дисертаційного дослідження. Університети поступово ставали оплотом критиків влади, утверджувалась позиція, що боротьба за умри прийдешніх поколінь – це політика, і той, хто панує в університеті, зрештою може змінювати долі людей, націй, держав. Освіта та наука, починаючи з

Античності і до теперішнього часу, виробляли фундаментальні аргументи щодо сутності політики, влади, управління, створювали наукову систему пізнання, розмірковували – яке правління є добрим, а яке – ні.

У процесі історичного розвитку деякі з академічних установ безпосередньо ставали на бік опозиції або влади, перетворюючи навчальний процес на політичну пропаганду окремих політичних ідей [137, с. 17]. Звичайно, політизація академічної сфери не означає, що професура та студенти підтримували лише опозицію («прогресивні» та революційні настрої студентів добре відомі). Зазвичай, така підтримка стосувалась влади, від якої певною мірою залежало фінансування.

Отже, перший етап становлення освіти, філософії та науки – це доба Античності. Тут розвиток філософського розуміння політики, влади та опозиції пов'язаний із наявністю реальної полісної демократії, публічною боротьбою груп, кланів, родин за владу, пошуком оптимальної моделі управління полісом. Інституціоналізація опозиції в умовах полісної демократії відбувалась у межах родинних зв'язків. За виключенням, напевно, лише Перикла, який розпочав свою опозиційну діяльність з того, що відмежувався від родини Алкменонідів, багато представників якої було піддано остракізму.

Але засади опозиційної діяльності, сутність опозиції інтерпретувалась у багатьох філософських течіях та напрямках. Взагалі, сам термін «опозиція» – суто філософський, він ілюструє, напевно, найбільший філософський набуток Давньої Греції – відкриття «бінарності» людського мислення та дії. Бінарні опозиції (слово – справа, дух – тіло, гаряче – холодне, ліве – праве та ін.) стали основою для філософії, політики, мистецтва, релігії не лише Античності та Середньовіччя, а й доби Модерну [88, с. 430].

Поряд з тим, в Греції мали місце інші філософські течії – кініки, епікурейці, скептики, стоїки, які не лише рішуче критикували існуючі порядки, але й закликали або до природної обмеженості, простоти життя, нехтування нормами моралі, або до насолоди, ізоляціонізму, індивідуалізму,

безтурботності. Зокрема, кініки та скептики заперечували пізнаванність світу, відстоювали ідеї про пріоритет розуму, рівність людей, свободу вибору, відповідальності людини перш за все перед самим собою, а не перед богами, державою чи суспільством.

По-друге, етап середньовіччя, який характеризувався появою університетів (XII – XIII ст.), що прагнули (і часто набували) автономії від влади та церкви, хоча і виходили у власній діяльності із теологічної парадигми. Автономія від влади давала можливість для пошуку раціональної аргументації, досліджень у природничій сфері, критичної налаштованості щодо пануючої картини світу. Можна стверджувати, що саме університети стали у опозицію не до філософських основ теологічної картини світу, а до пояснень церкви щодо устрою світу та феноменів природного життя. Отже, це була опозиція природничих наук до влади та церкви. Це само по собі передбачає протистояння бінарних опозицій – «добро – зло», «правда – брехня» та ін. Пропаганда християнської релігійної доктрини в університетах посилювала відповідальність науки за розповсюдження теології, індивідуальну відповідальність вченого за власне та колективне спасіння в лоні християнської церкви.

По-друге, Новий час, поява перших академій, розвиток природознавства та емпіричних досліджень (XVI – XVII ст.). На цьому етапі відбувається відмова від схоластичної системи освіти та науки, певна романтизація наукового розуміння світу, з'являється віра у здатність науки вирішити проблеми людини та суспільства, у тому числі – політичні. Наука посідає панівне місце не лише у природознавстві, а й у філософії, праві, економіці та політиці, активно формулюються та розвиваються прогресивні політичні ідеї, обґрунтування необхідності опозиції, раціональної аргументації у політичних дебатах та ін. Це підготувало третій етап.

По-третє, класичний етап (XVIII – XIX ст.), який характеризується професіоналізацією наукової діяльності, що впливає на спеціалізацію галузей наукового знання, але водночас – дистанціюванням науки від морально-

етичних питань, зняттям із окремого науковця відповідальності за наслідки його теоретичних та емпіричних пошуків. Наука пропонує моделі політичного устрою, в університетах активно розвивається опозиційна діяльність: буржуазія, виступаючи опозицією до феодалізму та монархізму, спирається на наукове знання. Домінує ідеал неупередженості вченого, що дає змогу впливати на політичну сферу з наукових об'єктивних позицій. Відбувається диференціація наукового знання, з'являється позитивістське переконання у тому, що наука є вищою формою розвитку людського пізнання. Наука бере на себе відповідальність за розвиток суспільства, її місія – приносити користь через виявлення законів природи, її підпорядкування потребам людини [137, с. 134].

По-четверте, посткласичний етап (середина ХХ – початок ХХІ ст.). Це так званий етап «великої» науки, коли завдяки науковим дослідженням з'являється нова відповідальність вчених у зв'язку із розробками нових видів зброї (атомна, ядерна, воднева бомба), здатних знищити людство. Усвідомлення цього факту призводить до переосмислення ролі вченого у суспільстві, його відповідальності за суспільний розвиток (наприклад, життя та діяльність радянського фізика та дисидента А. Сахарова, який пройшов шлях від природознавця – фізика до найбільш відомого опозиціонера часів СРСР). Наука повертається у ціннісний вимір, визначається внутрішня етика вченого, система моральних норм наукового співтовариства (етичний кодекс), який стає основою для політичної позиції вченого та пов'язується із свободою думки та слова, демократією, конкуренцією ідей та поглядів, аргументів.

В історії наукової думки виділяються різні способи обґрунтування ідеї опозиційності в цілому, серед яких панівне місце посідає політична концепція – опозиція розуміється як наслідок помилок влади, суспільної незгоди з діяльністю влади, втручання влади у суспільні справи.

Джерела досліджень політичної опозиції сягають Давнього Сходу (Єгипту, Індії, Китаю). У тогочасних суспільствах політична діяльність, у

тому числі – опозиційна, пояснювалась мовою міфу та традицій, а її основою виступала трансцендентна воля богів, стихій, першоджерел. Саме ці фактори знаходились в основі картини світу та пояснювали приналежність до вищих каст та елітних суспільних груп, а також обумовлювали публічні причини боротьби за владу між різними кланами та родинами. Елементи міфології у поясненні опозиційної діяльності можна знайти і у Давній Греції (згадаймо Платона, який вважав, що правитель характеризується домішкою золота та ін.) [160]. Проте, саме у давньогрецькій думці вперше у світовій історії проблема політичної опозиції інтерпретується у контексті філософського пізнання.

Праці філософів Платона і Аристотеля стали вищою точкою Античної політичної думки. Їх вчення мають велике значення як для розуміння закономірності розвитку історії політичних ідей, так і для генезису політичної опозиції.

Платон, досліджуючи проблему ідеального, поширює її на державу, конструює «ідеальну» модель полісного устрою [160]. У платонівській філософії держава, влада стоїть вище особистості, що обумовлює специфічне розуміння опозиції. Скоріше, відношення влади та опозиції розглядається Платоном як відношення частки (опозиційної групи) та цілого (поліса, бажання якого уособлює та реалізує влада). Щодо Аристотеля, то його раціоналізм зіграв фундаментальну роль у розумінні політичної опозиції в європейській політичній культурі [Див. детал. : 14].

Платон створює утопічний проект ідеальної держави, де повинен зберігатися інтерес індивіда, його господарська самостійність і природні здібності, якби той не ставився до влади. Проблема опозиції тут вирішується, виходячи із закладеної в людях нерівності. Опозиція, відповідно поглядів Платона, не може існувати в принципі, бо останні дві групи (стани) не можуть займатись політикою, а філософи, які бачать ідеальні образи влади, – не мають основи для суперечок. Ця позиція дала привід К. Попперу називати Платона «тоталітарним» філософом [198, с. 73].

За Аристотелем, держава визначається як спілкування подібних один одному людей заради досягнення мети кращого життя (це і стало філософським, теоретичним та методологічним підґрунтям для опозиційної діяльності у подальшому). Аристотель змінює формулу Платона щодо співвідношення влади та опозиції як цілого та частини. У нього навпаки – опозиція, аби стати владою, має продемонструвати турботу про усе суспільство (поліс), говорити від імені та захищати усіх громадян полісу, аби отримати їхні голоси. Влада ж використовується для «праці» на приватний інтерес.

В епоху Римської держави з'явилася ціла плеяда видатних мислителів, які багато зробили для розвитку політичних ідей, а опозиційна діяльність для них знаходиться насамперед у юридичній площині. Серед них можна відзначити Тита Лукреція Кара, який у поемі «Про природу речей» розвинув думку про договірний характер держави, Марка Туллія Цицерона, що стояв біля витоків такого розуміння держави, яке набагато пізніше отримало назву «правова держава», Сенеку, Светонія та ін. Для Римських авторів характерний акцент на юридичну складову в питанні політичної опозиції та громадської і політичної діяльності.

На наступному етапі розвитку політичної думки (Середньовіччя) в політичному, духовному, соціальному і культурному житті європейського суспільства переважала християнська релігійна доктрина, а на повсякденне і державне життя великий вплив мав інститут церкви. Цей вплив мав визначальний характер. На думку М. Суїні, взагалі «поняття «середньовічна політична філософія» пов'язане з поняттям «християнський світ», тобто єдністю Церкви (духовної сфери) і держави (мирської сфери) [195, с. 5]. Тут вже відбувається перенесення взаємодії влада – опозиція у контексті відносин політики і релігії, церкви та держави. У деяких країнах держава на чолі з монархом перетворюється на опозицію відносно католицької церкви на чолі з Папою.

Тобто, поки існувала Римська імперія, держава була сильніша за Церкву. «Для християнського світу кінця античності характерний цезарепапізм – об'єднання духовної і світської влади в особі імператора ...» [195, с. 6]. Період середньовіччя починається з перенесення центру політичної діяльності – відтепер не держава дбає про проблеми Церкви, але Церква відповідає за мирські справи.

Августин Блаженний писав, що існують дві спільноти, соборності: «Град Божий» (церква) і «Град Земний» (держава) [4]. Ці тенденції взаємодії церковної влади та мирської одними з перших обґрунтували єпископи Іоанн Златоуст, Василь Великий, Августин Блаженний, які виходили з біблійного положення, що будь-яка влада – від Бога, а значить – нерівність в земному житті також вимагає смиренності. Разом з тим, християнська теологічна доктрина підняла відповідальність влади перед суспільством та індивіда перед владою на якісно новий рівень, проголошуючи рівність усіх людей перед Богом.

Інший батько церкви, Геласій, створив «теорію двох мечів». Фактично, мова йде знову про бінарні опозиції: мечами він назвав владу світську (короля, імператора) і владу духовну (Папи). На його думку, обидва меча – в руках папи [195, с. 23], і це вже свідчить про розуміння опозиційної діяльності, як непотрібної, однак вищу (духовну) владу він залишає собі, а нижчою наділяє монархів.

При цьому, відділення Церкви від держави, запропоноване Оккамом і Марсилієм Падуанським, супроводжувалося «відділенням закону від природного права, тобто тенденцією укоренити політичне життя в сфері культури і свободи, а не в сфері природи і розуму» [195, с. 11].

Одним із визначних ідеологів католицизму був домініканський монах Тома Аквінський. Свої ідеї він виклав у працях «Про правління володарів» і «Сума теології». Т. Аквінський, як й інші автори того часу, обґрунтував існування суспільної нерівності Божою волею: «світській владі належать лише тіла людей, а їхні душі – Богу за посередництвом церкви в особі

папи» [121, с. 35]. Тут вже можна говорити про певні кроки у напрямку обґрунтування необхідності опозиційної діяльності, але лише у мирських справах.

Таким чином, особливість політичної думки середньовіччя щодо політичної опозиції – її богословське трактування як мирської справи : «У церкві немає панування, тому і немає політичного життя. Священники та єпископи не правлять, але служать» [195, с. 35]. Отже, у теологічній картині світу місця для політичної опозиції не знаходиться.

Більше того, дуалізм (опозиційність) у відносинах держави та церкви вирішується наступним чином. На думку Оккама, імператор звільняється від підпорядкування законам, їм самим встановленим, тільки в тих випадках, коли це «необхідно для досягнення загального блага» [195, с. 223]. Він обґрунтовує положення, відповідно до якого, в кінцевому рахунку, загальне благо є головним обмежувачем імператорської влади, як і влади Папи.

У період Відродження проблема політичної діяльності та відповідальності влади і церкви повернулася із «небесного» виміру (справжні наслідки політичної діяльності правитель відчує в іншому, «небесному» житті) у вимір земний – передусім, політична діяльність спрямовується на власний успіх, розуміється як турбота про державні справи, підданих. Одним із видатних теоретиків такого розуміння статусу політичної діяльності був Н. Макіавеллі, який дав практичні рекомендації щодо діяльності Державця у боротьбі із опозицією. Цей поворот у розумінні політичної діяльності відкрив шлях до розвитку політичної опозиції, публічної боротьби за влади [136, с. 56].

Політичні цілі, які виробляє політик, сприймаються Н. Макіавеллі як абсолютно початкові, автономні, які не потребують жодного обґрунтування, зокрема, в моральному виправданні. Але, водночас, саме ці республіканські ідеї утворили фундамент для подальшого розуміння опозиційної діяльності, як важливої складової політики.

В період Нового часу було розвинуто ідеї Н. Макіавеллі щодо автономності політичного поля та взаємодії влади та опозиції, влади та суспільства, опозиції та суспільства. Однією з головних проблем тогочасної політичної думки була проблема взаємин особистості і держави, що відбилася в теорії «природних прав», яка стала справжнім проривом у відносинах влади та опозиції, інституціоналізації опозиції, як складової частини політичної та правової системи.

Ця теорія була наступним кроком із автономізації політичної сфери, розвитку ідеї політичної опозиції, тому що була спрямована проти всіх форм феодальної залежності, проти станового розподілу суспільства і, природно, проти абсолютної монархії і церкви. Вона обґрунтовувала рівність людей, дану від народження, виступала за свободу переконань, недоторканість особи і власності.

Теорія «природних прав» людини доповнювалася теорією «суспільного договору». Відповідно до цієї теорії, держава виникла не з божої волі, а в результаті договору людей з метою усунення конфліктів. Ці теорії в різних варіантах розвивалися в Голландії (Г. Гроцій та Б. Спіноза), в Англії (Т. Гоббс, Дж. Локк), в Німеччині (І. Кант), у Франції (Д. Дідро, Ж.–Ж. Руссо), в США (Т. Джефферсон, Т. Пейн). Їх трактування проблем політики, взаємодії влади та громадянина, опозиції та влади становить демократичну концепцію опозиційної діяльності. У цих концепціях проблема політичної опозиції вийшла на новий рівень теоретичного обґрунтування – як боротьба влади та опозиції за громадську думку, за «голоси» громадян. Опозиція сприймається як «рупор народу», а влада – як суб'єкт реалізації повноважень, які їй було делеговано народом. Розглянемо їх більш детально.

По-перше, концепція держави, що протистоїть війні «всіх проти всіх», яка належить Т. Гоббсу. Він зображує державу як складний механізм панування і підпорядкування, але також займається вихованням і освітою. Монарх відповідає за свою абсолютну владу перед своєю совістю, але якщо

він примушує підданих наносити явну шкоду собі, не захищатися від ворога, то тоді народ отримує право на повстання, на опозиційну діяльність.

По-друге, концепція розподілу влади, як важлива концепція опозиційної діяльності, бо наголошує на ролі парламенту та парламентської опозиції. Відзначимо, що вже сам розподіл на владу, яка править, та суспільство, що контролює, є одним із основних обґрунтувань можливості опозиційної діяльності.

По-третє, теорія суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Виступаючи проти приватної власності і нерівності, Ж.-Ж. Руссо пропонує укласти новий, справжній суспільний договір як асоціацію рівних вільних індивідів, або республіку («спільна справа») [175, с. 211]. Цей підхід найближче до сучасного розуміння політичної опозиції як взаємодії вільних індивідів, політичних інститутів та влади.

Таким чином, концептуалізація проблеми опозиційної діяльності у Новий час заклала фундаментальні основи розуміння політичної опозиції у трьох взаємопов'язаних вимірах: 1) взаємодія держави та громадян; 2) відносини між різними гілками влади та пошук оптимального балансу влади; 3) політична активність та участь громадян.

Подальші інтерпретації феномену політичної опозиції в історії політичної думки пов'язані із розвитком цих підходів, а також теорій еліт, політичних партій та політичної активності, демократії та парламентаризму.

Серед основних політологічних теорій ХХ століття, у поле зору яких потрапляють проблеми політичної опозиції та опозиційної діяльності, гідне місце посідає теорія еліт. Так, на думку Г. Моски, влада в суспільстві завжди перебувала й повинна перебувати в руках меншості, невеликої групи людей, яке він називає панівним класом чи елітою, і які протистоять масам. Еліти поділяються на владні та опозиційні. Останні завжди намагаються використати маси у боротьбі проти влади. Влада може «переходити від однієї еліти до іншої, але ніколи не може перейти до більшості» [71, с. 84].

Г. Моска вважав, що для нормального функціонування демократії потрібен добре організований керівний клас, вибори виступають не в якості форми демократичного контролю мас над політиками, і не як механізм політичної відповідальності, але лише як процес оновлення еліти, включення до її складу представників опозиції.

Подальший розвиток теорія опозиційної діяльності та політичної опозиції теорія еліт отримала в працях В. Парето [154]. Він виходив з того, що не всі люди з елітарними якостями потрапляють в еліту і тому складають опозиційну контреліту. Тим самим погіршується склад еліти і росте опозиція – контреліта. А коли ці процеси набувають значних масштабів, контреліта сама або за підтримки мас скидає колишню еліту. Цей процес В. Парето називає «циркуляцією еліт». У процесі циркуляції влада переходить від однієї еліти до іншої, це і означає владу та опозицію.

У будь-якому суспільстві еліта прагне монополізувати владу, перетворюючись на спадкову касту. Цьому перешкоджає виникнення нових джерел – багатства, знань, релігійних ідей, що породжує періодичні конфлікти еліти з деякими частинами нижчих верств, конфлікт між владою та опозиційними групами.

Досліджуючи процес взаємодії влади та опозиції у політиці, Р. Міхельс робить наголос на тому, що опозиційна діяльність характерна не лише для взаємодії між партіями; опозиція виникає й у середині політичних партій, у внутрішньопартійній взаємодії. Останнє є джерелом появи та розвитку внутрішньопартійної опозиції. Спочатку Р. Міхельс розглядав олігархізацію як негативне явище, але пізніше доводив, що це позитивна риса партії – вожді поступаються владою не масам, а іншим (опозиційним) вождям. Він поширював свої висновки на розвиток демократії взагалі і вважав, що хоча участь усіх громадян в управлінні державою неможлива, але наявність опозиції – це ознака демократизації діяльності політичних партій [Цит. за : 71, с. 169].

Величезний вплив на розвиток досліджень політичної опозиції здійснили погляди німецького вченого М. Вебера. Передусім, це стосується його теорії бюрократії, яку він виводить за межі політичного протистояння між владою та опозицією.

Центральним поняттям у М. Вебера є термін «панування», яке він відрізняє від влади, заснованої на силі. Панування дозволяє керуючому нав'язувати керованому свою волю наказами, при цьому одного насильства недостатньо – потрібні певні цінності і переконання, щоб виникла тривала система панування. Отже, діяльність політичної опозиції переводиться у парламентське русло та виключає збройне захоплення влади. Аналізуючи цю проблему, М. Вебер виділяє три ідеальних чистих типу панування, яким відповідають типи політичної опозиції. По-перше, традиційне панування (спирається на віру підданих, що влада законна, оскільки вона існувала завжди). Це традиційний тип опозиційної діяльності, що був характерним для доби рабовласництва та феодалізму. По-друге, харизматичне (від греч. «харизма», яким М. Вебер називає особливий дар, що є в деяких людей і який дає їм магічну силу). Це опозиційна діяльність, основною аудиторією якої є натовп, маса людей. По-третє, раціональне панування (панування права, залежне від законів). Цьому типу відповідає демократична модель опозиційної діяльності [38, с. 689].

У подальших дослідженнях феномен опозиційної діяльності набуває психологічних ознак. Аналізом опозиційної політичної поведінки окремих особистостей і груп за допомогою емпіричних методів вперше зайнявся американський дослідник А. Бентлі, який виклав теорію «зацікавлених груп». Діяльність людей спрямована на забезпечення їх інтересів і здійснюється не індивідуально, а за допомогою груп, в які вони об'єднуються на основі спільних інтересів. За А. Бентлі, відмінності між деспотизмом і демократією відображають різні способи представництва політичних груп та різні форми опозиційної діяльності [5, с. 210].

У ХХ ст. американські політологи вивчають політичні процеси у взаємозв'язку з соціальними процесами, приділяючи особливу увагу психологічним мотивам. В американській політології сформувався в зв'язку з цим біхевіоральний напрямок, представники якого досліджували психологічні аспекти опозиційної діяльності. Зокрема, його розвивали чиказькі вчені Ч. Мерріам, Г. Лассуелл, Д. Істон.

У 60-і роки ХХ ст. була сформульована концепція «політичної культури», яка пов'язана із взаємодією влади та опозиції. Підхід її авторів, Г. Алмонда і С. Верби, полягав у тому, щоб поєднати політичну систему та діяльність особистостей (лідерів), вивести специфіку відносин влади та опозиції із національною психологією. Вони розробили типологію політичних культур, виділивши три чистих типу культури (патріархальна, підданська і активістська) і три змішаних типа [19, с. 125]. Кожному типу політичної культури відповідає власний тип опозиційної діяльності.

У сучасному світі відчутним стає вплив глобалізації та медіатизації на трансформації феномену політичної опозиції. Сьогодні політична діяльність (у тому числі – опозиційна) має дійсно глобальний характер, подолавши кордони окремих країн. Як приклад, можна навести результати виборів до Європейського парламенту. Опозиційна політична діяльність вийшла на рівень загальносвітової організації політичної діяльності.

У праці Г. Моргентау «Політика в ХХ столітті» переосмислюється уявлення про міжнародні відносини і про національні інтереси США. Вищим критерієм національних інтересів будь-якої великої держави є досягнення регіональної чи світової гегемонії. Він розробив «концепцію національних інтересів»: політика повинна підкріплюватися силою, потрібен постійний облік і підтримання балансу сил в Європі і Азії [155, с. 435]. Аналогічна концепція представлена і в роботах Г. Кіссінджера та З. Бжезинського.

Таким чином, в європейській та американській політології склались і розвиваються декілька шкіл і напрямків, теорій і концепцій досліджень діяльності політичної опозиції, серед яких варто виділити наступні :

– механізм формування політичної влади, її вплив на прийняття політичних рішень та визначення залежності діяльності політичної опозиції від форм влади;

– поведінка соціальних груп і окремих громадян під час виборів, що визначає результат – перемога влади або опозиційних сил;

– процес формування громадської думки, яка визначає ставлення до влади та опозиції, співставляє виконання своїх функцій представниками влади та опозиції;

– механізм формування та функціонування політичних партій і організацій, від чого безпосередньо залежить успішність опозиційної діяльності, як інституціоналізованої боротьби за владу. Формування опозиції як всередині партії (внутрішньопартійна опозиція), так і опозиції щодо «партії влади»;

– діяльність держави і проблема бюрократії у боротьбі опозиції за владу.

У сфері політики можна розрізнити два рівні опозиційної діяльності : рівень опозиційності щодо конкретної, повсякденної політичної практики, здійснюваної державними чиновниками або партійними функціонерами (рівень опозиційної діяльності щодо держави, бюрократії, номенклатури), і опозиційна діяльність на рівні політичних програм, ідеологій, стратегічних рішень політичного характеру (рівень опозиційної діяльності щодо політичних сил та партій, які знаходяться у владі).

Можна порівняти цей підхід із думкою М. Вебера, який розрізняв професії бюрократа і політика. І якщо роль першого полягає в професійному виконанні вироблених владними політичними акторами рішень, без урахування діяльності опозиційних сил щодо критики напряму і змісту політичного рішення, то роль другого – виробляти політичні рішення та приймати їх під тиском та хвилею критики з боку опозиційних партій та лідерів.

Не випадково, що для позначення двох сторін опозиційної діяльності використовуються два терміни: «policy» (щодо опозиції до державної політики, політичного курсу, урядування в цілому) і «politics» (щодо політичної та ідеологічної боротьби за голоси виборців під час електоральної кампанії). Як зазначав Р. Арон, опозиційна політика «в першому її значенні – це програма, метод дій чи самі дії, здійснювані людиною чи групою людей по відношенню до якоїсь однієї проблеми або до сукупності проблем, що стоять перед спільнотою» [Цит. за : 19, с. 79]. У другому значенні це слово «відноситься до тієї сфери суспільного життя, де конкурують чи протидіють різні політичні (в значенні policy) напрямки. Політика як галузь – це сукупність, усередині якої борються особистості або групи, що мають власну policy, тобто свої цілі, свої інтереси, а то і свій світогляд» [Цит. за : 19, с. 80].

Враховуючи це розрізнення, можна вважати, що в центрі уваги діяльності політичної опозиції знаходяться як конкретні політичні ситуації і технології політичної влади, так і природа політичного життя в цілому, її форми правління, режим.

Генезу концепцій опозиційної діяльності неможливо уявити без співвідношення із поняттями «демократії», «свободи», «відповідальності». Свобода і відповідальність виступають атрибутивними характеристиками політичної реальності. Свобода гарантується правом, яке обмежує насильство принципами справедливості. Поступово формується правова держава, в якому закони мають однакову силу для всіх, а необхідне в деяких випадках застосування насильства регулюється законом. Наприклад, репресивні дії силових органів можуть бути припустимі лише щодо правопорушників. Суспільство, в якому кожна людина в залежності від рівня політичної зрілості і аргументованості претензій на владу може розраховувати на визнання, називається демократичним.

Свобода слова виступає однією із перших ознак демократичного суспільства, відкриває можливість для опозиційної діяльності у найбільш

широкому сенсі цього слова. У ході політичного діалогу, вільних політичних дискусій, в яких беруть участь як політики, так і громадськість, формується простір політичної опозиційної діяльності. Дискусії та переговори влади та опозиції сприяють: 1) підвищенню компетентності, інформованості, розкриття приховуваних відомостей; 2) виявленню неявних або природних передумов і орієнтацій суспільного розвитку; 3) досягнення взаємної згоди і визнання чужої думки. Для проведення дискусій громадськості необхідна свобода доступу опозиційних політичних акторів до засобів масової інформації. При цьому допустимі такі обмеження, які захищають від наклепів та образ, а також розголошення секретних державних і військових відомостей.

Вільні вибори влади повинні перевіряти обґрунтованість претензій політичної опозиції на керування суспільством. Таким чином, кінцевий ефект демократичного суспільства обумовлений рішучістю населення відстоювати свободу. Демократичний лад також пов'язаний з дотриманням певних меж влади, яка не повинна втручатися в приватне життя людини, а обмежується лише необхідними для дотримання громадського порядку заходами.

Свобода і відповідальність особистості найбільш рельєфно проявляються в сфері опозиційного політичного життя. Зрештою, критично налаштований громадянин постійно перебуває у ситуації вибору і визначає його чинники, будь-то моральні норми, особисті принципи або громадська думка. Індивід вчиться вибирати між владою та опозицією, а головною умовою стає вільний електоральний вибір, його альтернативність та змагальність.

Таким чином, важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади є інститут політичної опозиції, існування якого визнається органічним явищем та необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Проте виникнення та функціонування цього інституту можливе лише за умов забезпечення права громадян на протест, де опозиція виступає однією з його форм.

1.2. Опозиційна діяльність: модерні підходи та постмодерні інтерпретації.

У теоретичних підходах, присвячених дослідженню політичної опозиції, особливе місце займає проблема діяльності парламентської опозиції. Вироблення дієвих механізмів взаємодії влади та опозиції виступає одним із актуальних завдань для наукових парадигм. Цьому питанню присвячено дослідження у правових, політологічних, соціологічних та економічних теоріях.

Опозиційна функціонування виступає важливою складовою політичної взаємодії, як у країнах консолідованої демократії, так і у перехідних, гібридних режимах. Для останніх ця проблема пов'язана із діяльністю політичних еліт, рівнем політичної культури та політичної свідомості, політичною активністю та політичною участю громадян. Це проявляється у різноманітних формах політичної участі громадян та їхньої політичної активності. І якщо демократичні країни характеризуються багатоманітністю політичної участі та різноманітними формами опозиційної діяльності, то у країнах гібридного політичного режиму у опозиції шанс змінити влади є або у електоральних кампаніях, або під час масових протестних акцій (як, наприклад в Україні у 2004 та 2013 – 2014 роках). У сучасних політологічних студіях виділяють такі види та складові опозиційної діяльності, як-от політична, юридична, моральна.

Юридична складова опозиційної діяльності проявляється у прийнятті законів у стінах парламенту, а також встановлення заходів покарання за їх порушення, наголос на необхідності правового регулювання діяльності опозиції (головування у важливих комітетах, «день» опозиції на пленарному тижні та ін.). Реалізація цих законів може виражатися в судових позовах та кримінальній відповідальності посадових осіб, в тому числі і вищих, за допущені ними порушення щодо забезпечення необхідних умов для опозиційної діяльності.

Реалізація моральної складової діяльності опозиції означає, що під критикою опозиції до влади суспільством не допускаються особи, які вчиняють аморальні, що суперечать загальнолюдській моралі, вчинки.

Політична складова проявляється у створенні альтернативного «тіньового» уряду, боротьбі за владу під час електоральних кампаній.

Для вирішення завдання, поставленого у даному підрозділі, а саме – дослідити зміни у розумінні опозиційної діяльності доби модерну та постмодерну, необхідно стисло окреслити сутність історичних етапів інтерпретації опозиційної діяльності та визначити їх послідовність.

Феномен політичної опозиції має достатньо нетривалу традицію, порівняно із розвитком людської цивілізації : шлях, пройдений від ще власне неполітичної патріархальної влади, від Роду, заснованого Отцями (який ще не передбачає опозиції), до вже, по суті, неполітичної влади тоталітарної хунти, до масового суспільства та масової людини, якою маніпулюють озброєні технологіями шамани, вожді, харизматичні лідери та оратори (що вже не передбачає політичної опозиції).

Якраз між цими історичними позиціями і знаходиться категорія «політичної опозиції», що поєднує особисту свободу індивіда, природну необхідність, соціальну справедливість, відповідальність.

Теоретичне обґрунтування проблематики політичної опозиції у історичному контексті пов'язується з виникненням та розвитком окремої сфери суспільного життя – політичних відносин.

До виникнення у результаті складної генези соціальної взаємодії політичного стану суспільства боротьбу за владу та перемогу у цій боротьбі обґрунтовували або вищими силами від людини (Божою волею), або нижчими стихіями (природою). Опозиція до влади спиралась на трансцендентну волю, силу власної родини.

Але ідея про закон, який людина вбачає в устрої світу, суспільства, а потім і уявлення про свободу волі, яка виражає цей закон, змінила «позиціонування» опозиції. Відтоді влада, а відповідно і опозиційна

діяльність, обґрунтовується природою людини (або тим, що пропорційно їй) і державою (відчуженим від людей інститутом, але в той же час ними породженим). Тим самим з'являється політичний вимір, в якому виявляються можливими політичні відносини влада – опозиція. З «хаосу приватних свобод складається космос загального блага» [53, с. 18]. В класично чистому вигляді інтуїцію політичного розкрили давні греки, які втілили її в політичний лад полісної демократії – особливий тип взаємин між владою та опозицією.

Отже, «політична опозиція» постає не як традиційна, «вічна цінність», а як по-авангардному зухвалий (і не дуже), у вимірі історичного часу тривалий експеримент), про остаточний успіх якого говорити рано навіть у XXI столітті.

Вибудовуючи послідовність політичних вчень античності, можна стверджувати, як це було обґрунтовано в попередньому підрозділі, що філософське осмислення феномену політичної опозиції створюється напругою між двома полюсами : з одного боку – це стабільність античних уявлень про світ і історичний час, з іншого – динамічні та важкі пошуки справедливості для громадян полісу. Космос (гармонійна єдність світового сенсу і всіх його втілень), його циклічний час (вічне повернення всіх станів до вихідного), його доля (безособовий припис, що утримує космос в межах необхідності) у своїй єдності створюють зразок як для античних моделей суспільства, так і для сучасних інтерпретацій опозиційної діяльності.

Особлива роль при цьому належить вербальній культурі в політичному житті та становленні феномену політичної опозиції доби античності : дискусіям, дебатам, діалогам. Слово у полісній демократії оптимально поєднувало раціональний аргумент, моральну дію і особисту відповідальність, як складові діяльності влади та опозиції.

У політологічних та правових теоретичних концепціях сучасності знайшло продовження античне розуміння громадянського суспільства як сукупності людей, пов'язаних згодою в питаннях права і спільністю інтересів. При цьому держава, що виникає на цій основі, трактується в своїй

основі як «етнічна» громада, що було гарантом неможливості відчуження громадянина від держави та пом'якшувало можливий конфлікт між «загальним благом» і особистісною політичною позицією. Нова модель політичної опозиції була запропонована у Римській імперії. Це ідея «вічного Риму», яка утворила нову політичну модель, що виходить у своїй значущості за межі античної цивілізації. Вперше відкривається перспектива розширення опозиційної діяльності до масштабу світової держави з великою моральною місією, а не з імперіалістичною експансією, тому що «Рим об'єднує правом».

У Середньовіччі слід відзначити наступні положення, які визначали розуміння політичної опозиції :

- визначальна роль християнської релігійної доктрини та інституту Церкви;

- цезарепапізм, як поєднання влади світської та церковної (ідея про «два мечи», які знаходяться в руках Папи Римського, про «Два Гради»). Водночас, ідея протиставлення та опозиційності влади світської та церковної;

- ідея служіння церковної влади (священники не правлять, а служать), яка згодом перейшла до політичного поля і трансформувалась в ідею служіння політиків, «слуг народу».

Християнське Середньовіччя іноді називають епохою, яка «мовчить» [195, с. 110]. У Середньовіччі існує та розвивається інститут опозиції за різними напрямками – опозиція церкви, опозиція монарху, опозиція феодалам, опозиції офіційним тлумачення Євангелія («єресі») та ін. Формуються різні соціальні інститути, закладається фундамент політичного представництва, але поки що опозиція «мовчить». Доба «мовчання опозиції» закінчується з появою твору Н. Макіавеллі «Державець».

Досліджуючи розвиток ідеї політичної опозиційності у процесі модернізації, доцільно аналізувати модернізацію як багатofакторне суспільне явище та багатозначне політологічне і соціологічне поняття. У широкому сенсі модернізація інтерпретується як процес раціоналізованих інноваційних заходів з переходу від традиційного суспільства до індустріального.

Політична опозиція – це одна із головних рушійних сил модернізації, важлива складова управління суспільством, генератор нових ідей та сенсів, акселератор парламентаризму та демократії, канал політичної активності та активності громадян.

У категоріях М. Вебера модернізація інтерпретується як домінування у суспільстві цілераціональних соціальних дій, на відміну від ціннісної раціональності традиційного суспільства» [38, с. 646]. Політична опозиційна діяльність доби модерну пов'язана із відповідною системою формування та реалізації політичних рішень, переходом від абсолютизму, монархізму та феодалізму до ринкової економіки, демократії, альтернативним виборам та новітнім формам політичного представництва.

При усій різноманітності джерел доби модерну (Реформація, Просвітництво, розвиток науки, технологій, економіки, заснованій на промисловому виробництві, індустрії, парламентській республіки, як форми державного устрою) та його інтелектуальних витоків (релігійних, економічних, політичних, соціальних та культурних ідеях), доба модерну – це час раціональності. У тому числі – раціональної організації політичної взаємодії влади та опозиції, що передбачає визначені наслідки за певні дії владних акторів, політичні (програти на виборах, зміна місцями влади та опозиції) та правові (визначені законодавством рамки опозиційної діяльності).

На останньому етапі (XIX – XXI ст.) діяльність політичної опозиції інтерпретується у відповідності до пізнавальних схем постмодерну.

Можна стверджувати, що остаточно нова модель діяльності опозиції, взаємодії влади та опозиції повною мірою ще не реалізована у суспільстві, і вирішення цього завдання належить знайти у XXI столітті.

Глобалізація утворює нові виклики для діяльності опозиції, такі як : необхідність субсидіарності, зміна функцій та сфери дії опозиції («кордонів» опозиційної діяльності) у межах національної держави, феномен Європейського Союзу та Європейського парламенту, поява нових глобальних

політичних акторів (ТНК, міжнародні неурядові організації, наднаціональні органи влади тощо), які певною мірою спричиняють нові опозиційні рухи – від молодіжних до альтерглобалістських та націоналістичних. У глобалізованому світі опозиційна діяльність виходить за межі національних держав, з'являються політичні об'єднання, які розповсюджують власну мережу на цілі регіони.

Взаємодія влади та опозиції доби модерну у демократичних державах відбувається відповідно до «суспільного договору». У правових державах діють закони, функціонують громадські та державні інститути, прийняті спеціальні процедури, метою яких є залучення опозиції до контролю над владою та участі у прийнятті важливих політичних рішень. До механізмів реалізації взаємодії влади та опозиції доби модерну відносяться розпуск парламентів, імпічмент, відкликання окремих парламентаріїв, виборчі процедури, правові норми, відставка урядів, свобода слова у мас-медіа, право на критику влади та ін.

У модерному праві закріплено (в конституції чи іншому законодавчому акті) можливість опозиційності, опозиційної поведінки певної поведінки людини (наприклад, свобода слова, сумління, свобода віросповідання та ін. : «Категорія «свобода» близька до поняття «право» в суб'єктивному сенсі, проте останнє передбачає наявність чіткого юридичного механізму для реалізації і, звичайно, відповідних обов'язків держави чи іншого владного актора здійснити будь-яку дію (наприклад, надати роботу у випадку права на працю). Навпаки, політична свобода не має чіткого механізму реалізації, їй відповідає обов'язок утримуватися від здійснення яких-небудь дій, які порушують дану свободу» [53, с. 5].

У другій половині ХХ століття у процесі постмодерної деконструкції логоцентризму, влади, права, політики, науки, особистості, моральності – тобто базисних понять цивілізації доби модерну – відбулась реінтерпретація й поняття і сутності феномену політичної опозиції.

Представники постмодерну трансформували поняття політичної опозиції із аксіоми демократичного політичного режиму у розряд проблеми, пов'язаної скоріше із ціннісним виміром політичної діяльності, аніж із раціональністю вибору та дії акторів, взаємодії влади та суспільства. У соціально-політичному і світоглядному відношенні постмодерн означає утвердження у науці та політиці, культурі та мистецтві, діяльності мас-медіа «плюралістичної парадигми, відмову від європоцентризму і етноцентризму, проголошення принципу множинності, фрагментації культурної єдності, увагу до особистості та її внутрішнього світу, розвиток самоврядних структур, актуалізація питань ідентичності тощо» [88, с. 116]. Політичні відносини більше не розглядаються як відносини лише влади та опозиції, і не можуть бути зведені до них. Говорять про «розпорошення» влади, але те ж саме стосується і опозиції. Політичну взаємодію не можна зводити до «бінарної» – між владою та опозицією.

Звичайно, усе вищенаведене обумовило трансформацію ролі та місця опозиційної діяльності у політичній взаємодії.

Критично налаштовані до ролі опозиції у модерному суспільстві представники постмодернізму, визначення якого, на думку авторів «Енциклопедії постмодернізму», «коливаються в межах від еклектизму та монтажу до неоскептицизму й антираціоналізму» [88, с. 11].

Постмодернізація передбачає відмовлення від акценту на економічну ефективність, бюрократичні структури влади й науковий раціоналізм, які були характерні для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самостійності, різноманітності і самовираженню особистості дається великий простір [226]. Відповідно, наголошується на необхідності перенесення опозиційної діяльності від вертикально організованих структур до горизонтальної взаємодії за типом «ризому» (термін Ж. Дільоза та Ф. Гватарі) [88, с. 216].

Ці ідеї стосовно змін у політичній відповідальності можуть бути застосовані до умов розвинених країн зі сформованими структурами

громадянського суспільства і відповідним рівнем політичної культури. У той же час, необхідно звернути увагу на те, що концепція постмодерністської організації політичного простору і політичного управління може ефективно функціонувати тільки в умовах консолідованої демократії, відповідного стилю роботи еліт, незалежних мас-медіа та ринкової економіки. А усі ці умови виступають основою модерної концепції політичної опозиції. Отже, варто погодитись із Ю. Габермасом у тому, що сучасні проблеми діяльності політичної опозиції можуть бути вирішені у ході комунікативної взаємодії «пізнього модерну», основою якого виступає комунікативна раціональність [49, с. 65].

Спроби описати й оцінити феномен права опозиції на владу у політичній взаємодії можуть бути розподілені на домодерні, модерні й постмодерні: «Право на владу – це легітимна можливість запроваджувати та підкріплювати правила, що керують політичними інституціями. Домодерне ставлення до права на владу позначено пануванням релігії. Згідно з Т. Аквінським, зв'язок між правом на владу держави і правом на владу Церкви опосередковується через одвічний природний, людський і божественний закони. Природний закон – це той аспект одвічного закону (божественного порядку речей), який доступний людям через їхню здатність раціонально мислити. Людські закони – це специфічні правила урядування, що їх винайшов розум, виходячи з настанов природного закону. Та з огляду на гріховність людського розуму, божественний закон визначає правила людської поведінки через откровення Святого Письма. Внаслідок цього весь позитивний людський закон та політична влада розглядаються як позитивні через те, що вони походять від Божого одвічного закону, первісного джерела для будь-якого права на владу» [88, с. 334].

Уявлення про право на владу, характерне для доби модерну, ґрунтується на раціональному розумі, бо, «поставши з культурних перетворень, пов'язаних із Просвітництвом у XVII ст., модернізм наголосив на раціональності як на основі політичного права на владу. Теорії суспільного

договору, які ми знаходимо у Т. Гоббса та у Дж. Локка, наприклад, зображують державу як штучне утворення, чие право на владу походить із домовленості між раціонально мислячими індивідами й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. Обидва вони прагнули обґрунтувати державне право на владу з погляду раціонального індивіда, первісно вміщеного в дополітичний стан природи. Так, І. Кант обґрунтовував мораль універсальними правилами, які приписуються лише раціональним розумом, що зумовлює дії автономних людських істот. Свобода стає можливою, коли люди підкоряють себе авторитетові морального закону, який походить від розуму. Таким чином, раціональний індивідуальний вибір править за наріжний камінь для морального обґрунтування політичного права на владу, що його здійснює модернізм» [88, с. 334].

Постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів усіх спроб оперти право опозиції на владу на будь-які абсолютні засади, чи то релігійні, чи то раціональні, саме тому одним із наслідків «постмодерністської недовіри» до раціоналізації політики є те, що Ю. Габермас назвав «кризою легітимації»: «Для модернізму раціональне виправдання права на владу надають легітимні умови, з яких випливає обов'язок його визнавати. Проте модерністський дискурс легітимності припускає загальну й однорідну сукупність когнітивних норм, які повинні визначати сам процес легітимації. Постмодерна криза, де легітимація права на владу виникає з втрати впевненості щодо непорушності цих норм, втрати, що стала можливою протягом ХХ ст., спричинена авторитаризмом, геноцидом і технологічним руйнуванням навколишнього середовища» [88, с. 334]. М. Фуко зображує кризу легітимації не просто як скептицизм у ставленні до ідеалів Просвітництва, а як визнання того факту, що раціональний розум і влада не є внутрішньо відмінними. «Значущою гранню постмодернізму є його критичне ставлення до суперечливого модерністського припущення стосовно того, що легітимне право на владу протиставляється пануванню та гнобленню» [88, с. 334–335]. Так, М. Фуко визнає за потрібне

наголосити, що це не означає, ніби є якась різниця між правом на владу й пануванням, існують різні й неоднорідні способи здійснення властей, характерні для права на владу, так само як і різні варіанти свободи та панування. Отже, право на владу може розглядатись не як форма діяльності, яка протилежна владі, не як інституція, що просто володіє владою, а як механізм політичного управління, що здійснює владу над усім суспільством. «Не існує такого виправдання для права на владу, яке повністю виходило б за межі самої влади, і немає гарантії, що реалізація права на владу буде обмежена вимогами універсальної раціональності. Отже, загальна тенденція постмодернізму полягає не в усуненні права на владу, оскільки це передбачало б усунення самої влади. Радше вона містить визнання того, що право на владу конститується через зміщення та контекстуальні застосування влади, причому не є очевидним, що їхня легітимність походить від природного права або від раціональної домовленості» [88, с. 334–335].

Постмодерність – це час «явного плюралізму, раціональною реакцією є вже не активна гегемонія, а усвідомлення та оцінка відмінності», вважає З. Бауман [Цит. за : 231, с. 150]. В цілому постмодерний підхід характеризується ставленням під сумнів намагання обґрунтувати право опозиції на владу будь-якими абсолютними підвалинами – чи то релігійними, чи то раціональними. Але, будучи солідарним з Ю. Габермасом і А. Туреном, Е. Гіденс вважає постмодерністську критику по суті некоректною, оскільки її представники перебувають під впливом тих самих успадкованих від Просвітництва забобонів, що й попередні модерністи. З цього випливає, на його думку, що основні постмодерністські констатації є лише хибним вираженням нового образу модерну, коректна побудова якого вимагає перегляду ряду ідейних ілюзій Просвітництва при збереженні його раціоналістичного духу. Зокрема, пропонований постмодерністами антифундаменталізм в епістемології лише допомагає правильніше зрозуміти суть рефлексивності, що внутрішньо притаманна модерну з самого початку і до цього часу.

Держава і громадянське суспільство залишаються, принаймні на сьогоднішній день, головними сферами у забезпеченні повноцінної діяльності політичної опозиції. Сучасні політологічні теорії наголошують на необхідності збереження за державою інтервенціоністської ролі і права на контроль над ринком : в умовах глобалізації особливо важливі стратегії, що забезпечують фінансову спроможність держави. Це відкриває можливості для придбання передових технологій, вирішення завдань випереджаючого фінансування науки, високих технологій, освіти, що, у свою чергу, сприяє розвитку громадянського суспільства. На цьому має бути зосереджена діяльність опозиції, за цими напрямками сконцентрована критика влади й пропозиція альтернативних проектів.

Від якості та напрямків розвитку громадянського суспільства залежить діяльність опозиції і якість демократії (В. Вішаї). Принципово важливо, який саме тип громадянського суспільства буде сформовано, як буде вирішуватися питання соціалізації, чи зможе суспільство знайти оптимальний баланс між індивідуальними інтересами громадян і публічними, між владою та опозицією. Ці постмодерні виклики повною мірою стосуються діяльності опозиції як у демократичних країнах, так і у перехідних режимах. В умовах глобалізації на політичні еліти (як владні та опозиційні) посткомуністичних країн здійснюється міжнародний тиск. Однак це не завжди веде до їх демократичної трансформації. У результаті з'являються нестабільні електорально-формальні, «фасадні» демократії, які створюють перешкоди у процесі реалізації принципів та утворення передумов політичної опозиції, таких як ротація еліт, вільні вибори, незалежні мас-медіа, верховенство права тощо.

Таким чином, діяльність політичної опозиції у добу постмодерну приймає наступні виклики :

– розвиток форм горизонтальної політичної взаємодії, місцевих рухів та асоціацій, які утворюють групи тиску, опозиційні групи та структури громадянського суспільства;

– процеси глобалізації, які посилюють тиск на національні уряди та вимагають перерозподілу влади призводять до розширення кордонів діяльності опозиційних партій;

– поява нових соціальних рухів, які базуються на постмодерному стилі життя та створюють умови для індивідуального вибору людиною характеру діяльності в політиці;

– перехід від цінностей громадянськості, рівності, представництва, відповідальності у діяльності опозиції до орієнтації на споживача, на ефективність, змагальність, менеджеризм і партнерство;

– етичні стандарти державного управління стають схожими на властиві бізнес-менеджменту, нормативні відмінності між двома цими сферами розмиваються, що ставить під сумнів служіння суспільному інтересу та відповідальність держави перед суспільством;

– демократичні норми державної діяльності поступаються принципами автономності управлінської сфери, а замість традиційно притаманного державній службі принципу справедливості затверджується модель партнерства;

– у зв'язку із цим, громадяни можуть втратити довіру до інституту державної служби в якості представництва інтересів громадян.

Опоненти постмодерну ставлять під сумнів сам термін, називаючи сучасну добу «пізнім модерном» (Ю. Габермас, Е. Гіденс), інформаційним суспільством (Д. Белл, О. Тоффлер та ін.), суспільством ризику (З. Бауман). Інтерпретації постмодерну охоплюють різні парадигми та підходи. Серед найвпливовіших варто виділити наступні: по-перше, постмодерн, як механізм зміни однієї доби на іншу, відповідь на проблеми, породжені модерном, переосмислення (часто – іронічне) минулого (Умберто Еко). По-друге, в основі постмодерну знаходиться специфічна парадигмальна установка на сприйняття світу як хаосу – «постмодерністська чутливість» (В. Вельш, Ж.-Ф. Ліотар). Постмодернізм – це доба, що прийшла на зміну вірі у прогрес і всемогутність розуму. Злам ціннісної системи Нового часу

(модерну) стався в період Першої світової війни. В результаті цього європоцентристська картина світу поступилася місцем глобальному поліцентризму, модерністська віра в розум поступилася місцем інтерпретативному мисленню. Постмодернізм, втілюючи все в ігровій формі, нівелює відстань між масовим і елітарним споживачем, зводячи еліту та маси (з'являється відповідний стиль – гламур). По-третє, відмінність політичних та філософських теорій постмодернізму від модерних концепцій полягає у зближенні постмодерних візій не з наукою, а з мистецтвом. Таким чином, політична та філософська думка виявляються не лише в зоні маргінальності по відношенню до науки, але і в стані індивідуалістичного хаосу концепцій, підходів, типів рефлексії. Політичні концепції зближуються з «літературними дискусіями» і «лінгвістичними іграми». Декларується «нова філософія», яка «в принципі заперечує можливість достовірності та об'єктивності..., такі поняття як «справедливість» та «відповідальність», або «правота» втрачають своє значення...» [88, с. 2].

У сучасному світі можна спостерігати зрушення у світоглядних орієнтирах суспільства, що призводить до змін у розумінні політичної діяльності опозиції. Цей парадигмальний зсув від суспільства доби модерну до постмодерних спільнот обумовлює кризові явища, джерела яких – у розриві між вектором розвитку постмодерного суспільства і застиглим станом політичних структур.

Постмодерн передбачає і реалізує руйнування вертикальних взаємозв'язків на всіх рівнях соціального життя, в той час як політична модель Модерна ґрунтується на жорсткій вертикальній ієрархії владних та опозиційних структур і вертикальному підпорядкуванні. На політичному рівні це виражається в тому, що влада намагається зберегти легітимність інституту представницької системи. Феномен електорального абсентеїзму та демократичного конформізму утворює вакуум у взаємодії влади та суспільства, руйнує механізм виборів, як засіб забезпечення легітимності та легальності політичної влади та опозиції.

Представники постмодерну наголошують, що у сучасному світі відбувається симуляція інституту виборів, а політики (у тому числі – опозиційні) не репрезентують потреби суспільних груп та спільнот. Отже, влада замикається на собі і виконує функцію відтворення власної інфраструктури без зворотного зв'язку із суспільством, зникає і механізм політичної взаємодії влади та опозиції. І якщо у модерному суспільстві «Відповідальність – це та ціна, яку ми платимо за владу» (У. Черчілль), то у добу постмодерну цей вислів втрачає сенс [Цит. за : 88, с. 15].

У посмодерній ситуації на рівні опозиційної діяльності відповідальне правління підмінюється популізмом, політичною риторикою, демагогією. Ці форми політичної діяльності та політичної боротьби характерні як для влади, так і для опозиційних сил. На рівні відповідальності опозиції проблема полягає у її спекулятивності, формальності. Опозиція безвідповідальна не менше, ніж спекулятивна еліта. Третій рівень – відповідальність суспільства, який проявляється найбільш рельєфно під час виборчих змагань.

Таким чином, діяльність політичної опозиції виступає важливим елементом комунікативної взаємодії між владою та суспільством, а політична опозиція стає запорукою реалізації у практичній політичній діяльності положень певної ідеології та виборчих обіцянок політиків.

Висновки до першого розділу

Підводячи підсумки проведеного у першому розділі дисертаційного дослідження аналізу генези діяльності політичної опозиції, основних етапів розвитку наукової думки з проблеми політичної опозиції та інтерпретацій сутності та функціонального призначення опозиційної діяльності у добу модерну та постмодерну, можна сформулювати наступні висновки, які узагальнюють матеріал, викладений в кожному із підрозділів.

По-перше, наукові візії сутності діяльності політичної опозиції та взаємодії влади та опозиції пройшли складний етап еволюції – від крайніх негативних оцінок ролі політичної опозиції у державі до визначення опозиційних сил в якості одного із головних елементів демократичної політичної системи. Політична опозиція виступає посередником у взаємодії держави та громадянського суспільства, сприяє розвитку партійної системи, незалежних мас-медіа. Позитивна оцінка впливу діяльності політичної опозиції на функціонування та розвиток демократії пов'язується зі становленням у державі інститутів представницької демократії, передусім – зростанням ролі парламенту.

Визначено, що розвиток політичної опозиції та демократизація взаємодії влади та опозиції виступає важливим елементом політичних трансформацій – від традиційного суспільства до модерного, від аграрної хвилі до індустріальної, від Середньовіччя до Нового часу. Поступовий розвиток політичної опозиції пов'язаний із еволюцією системи влади доби модерну, формуванням демократичних принципів організації правової держави та громадянського суспільства.

По-друге, обґрунтовано, що починаючи з періоду розпаду феодальних відносин та переходу від абсолютної монархії до конституційної, а згодом – до парламентських демократій, формувались історичні передумови та контекст, сприятливий для зростання ролі політичної опозиції та демократизації відносин «влада – опозиція». Історично політична опозиція пройшла ряд етапів – від прото-опозиційних груп (політичні групи громадян давньогрецьких полісів та Римської імперії) до масових політичних об'єднань з розгалуженою мережею осередків і юридичним оформленням опозиційних організацій.

РОЗДІЛ 2

Теоретико-методологічні основи дослідження функціонування політичної опозиції

2.1. Опозиційна діяльність як особливий тип політичної діяльності.

Дослідження опозиційної діяльності як специфічного та особливого типу політичної діяльності обумовлена практичною значимістю легітимної та ефективної опозиційної діяльності для формування демократичного простору взаємодії влади та суспільства, розвитку політичних та економічних інституцій, становлення незалежних мас-медіа та впровадження принципів відкритості та підзвітності в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Аналіз функціонування політичної опозиції, визначення сутності понять «опозиція» та «опозиційна діяльність» потребує теоретичного осмислення даного феномену з точки зору політичної науки. Проблема дослідження опозиції має велике прикладне та теоретичне значення для сучасного політичного дискурсу. Вона має декілька вимірів, серед яких слід відзначити наступні :

- визначення сутності опозиційної діяльності у демократичному суспільстві;
- особливості діяльності парламентської та не-парламентської опозиції;
- специфіка опозиційної діяльності у виборчий період;
- механізми ротації влади та опозиції (зміна влади) в умовах демократичного політичного режиму;
- взаємодія опозиції із інституціями громадянського суспільства, мас-медіа;
- інституціоналізація опозиційної діяльності в Україні;
- правовий вимір опозиційної діяльності.

Функціонування опозиції у демократичному суспільстві – це, передусім, формування альтернативного порядку денного (програми діяльності з вирішення актуальних суспільних проблем) та критика діяльності влади (владного курсу).

На думку П. Кузьміна, політичній діяльності властиві наступні ознаки :

- використання у процесі її здійснення політичної влади й різноманітних ресурсів;
- спрямованість на зміну або розвиток явища в цілому, чи то село, чи місто, область, держава;
- асиметричний характер диспозицій політичних гравців, що вказує на розбіжність підходів політиків до оцінки соціальних процесів, їхніх ресурсів, до визначення шляхів розв'язання соціальних проблем і суперечностей;
- конкурентний тип взаємодії суб'єктів політичної дії;
- багаторівневість міжгрупової політичної взаємодії;
- ризиковість, негарантованість у своїх результатах;
- здійснення на професійній основі та використання як провідної технології політичного рішення [130, с. 615].

Варто погодитись із українським дослідником В. Чумаком у тому, що «Існування опозиції є невід'ємною рисою демократичного устрою та громадянського суспільства. Опозиція – це носій альтернативних шляхів розвитку суспільства, її діяльність оптимізує ухвалення державних рішень, спонукає зважати на інтереси всіх зацікавлених груп суспільства. Інституціалізація опозиції є засобом конструктивного розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, складовою механізму стримувань і противаг у структурі відносин у сфері влади. Опозиції потрібно гарантувати можливість не лише висловлювати альтернативні погляди, а й бути рівноправним суб'єктом політичного процесу. Водночас визначення статусу політичної опозиції має передбачати вимоги й до неї самої, насамперед вимогу налаштовуватися на конструктивні форми співпраці, не

вдаватися до неконституційних способів протистояння, будувати цивілізовані відносини з владою» [212].

Виходячи з політологічного обґрунтування сутності опозиційної діяльності та політичного досвіду розвитку опозиції у різних державах, різними є й підходи до класифікації опозиції. Так, опозицію, як форму суспільного протесту, можна поділити за соціальними просторами реалізації на політичну, економічну, соціальну, духовно-культурну тощо. За ставленням до системи влади виокремлюють системну (яка поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики) та позасистемну (яка не згодна не лише з діями владних структур, а й з самими підвалинами суспільно-політичного ладу в країні). За характером вимог визначають радикальну опозицію (застосовує як парламентські, так і позапарламентські методи тиску та, як правило, відкидає будь-які компроміси з чинною владою), помірковану (застосовує переважно методи парламентського тиску, вдається до «політичного торгу» з принципових питань) та лояльну опозицію (готова підтримувати владу, може дійти згоди з нею і навіть піти на поступки).

Відповідно, за характером дій виокремлюють конструктивну опозицію (дії опозиції спрямовані на поліпшення якості політичного управління, стимулювання влади до реформ) та деструктивну (її дії спрямовані на створення перешкод у діяльності владних структур). На особливу увагу заслуговує ідеологічний розподіл опозиції на ліберальну, консервативну, соціалістичну та ін., що у діяльності парламентських фракцій виражається за місцем у стінах парламенту – ліва, права, центристська.

Історія виникнення та розвитку поняття «політична опозиція» тісно пов'язана із історичним розвитком уявлень про такі поняття, як «парламентська опозиція», «політична партія» та «система стримувань і противаг», оскільки парламентська опозиція є різновидом політичної опозиції й її функціонування не може відбуватися у відриві від функціонування політичних партій.

Політична опозиція виступає ключовим елементом системи розподілу влади, як механізм стримувань і противаг різних органів державної влади, як гарант існування багатопартійної системи та гарант запобігання узурпації влади. Політична опозиція у системі стримувань і противаг між органами державної влади і багатопартійною системою виконує функцію своєрідної з'єднуючої ланки, та водночас є практичним «реалізатором» демократичного механізму, який закладений у цій системі (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Б. Франклін та ін.).

Функції політичної опозиції полягають у тому, що вона має критикувати дії влади та не порушувати при цьому права й авторитету верховної влади, тобто не порушуючи миру в державі (Б. Спіноза). Доцільність опозиційної діяльності полягає у протестуванні проти нерозсудливих рішень влади та засвідченні такої незгоди у рішеннях (Т. Гоббс). Опозиція має чинити опір владі (Д. Г'юм), але з обережністю, у випадку крайньої тиранії, крайнього пригнічення.

До початку XVIII ст. обґрунтування діяльності політичної опозиції носить фрагментарний характер. Але «нове» дихання та величезний поштовх розвитку ідей щодо політичної опозиції надав розвиток парламентаризму. Аналіз політико-правової думки з початку XVIII ст. свідчить про зародження концепції політичної, передусім – парламентської опозиції. Існування політичної опозиції не лише можливе, воно просто необхідне – представники опозиції мають чинити опір владі у парламенті (І. Кант), або їх місце займе «вулиця»; якби не існувало опозиції, то це означало би, що нація зіпсована, а політики – продажні.

Боротьба політичних сил у парламенті виступає необхідною складовою здорового політичного організму (П. Гольбах). Одним із перших, хто сформулював основи опозиційної діяльності, став англійський лорд Болінбрук, який у 1749 р. визначив наступні завдання опозиційних партій та фракцій – критика влади, пряма апеляція до помилок та недоліків діяльності уряду, контроль за діями влади на основі Конституції та з урахуванням

виборчих обіцянок, висунення альтернативних шляхів вирішення проблем [37, с. 95]. Цікаво, що тільки на початку ХХ століття В. Парето запропонував створити нову науку про опозицію – опозиціологію.

Лорд Болінбрук вивів формулу, яка визначає межі лояльності опозиції щодо уряду : лояльна опозиція має стежити тільки за дотриманням балансу влади. Опозиційна діяльність – реальна основа багатопартійності, завдання опозиційних політичних партій полягає у тому, щоби, змагаючись за владу, водночас шукати способів зміцнення держави. Джон Стюарт Мілль відзначав, що опозиція, як представництво меншості, є суттєвим завданням демократії [185, с. 410].

Алексі де Токвіль також вважав небезпечною для демократії перевагу однієї з партій над усіма іншими через те, що це може привести до диктатури та знищення інших партій партією-переможцем. Вихід з цієї ситуації, на думку А. де Токвіля, полягає у об'єднанні усіх опозиційних партій та протидії диктатурі.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття опозиційна політична діяльність знаходиться у центрі теоретичних досліджень таких класиків політичної науки, як В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс, М. Острогорський, М. Вебер та ін.

З точки зору теоретичного обґрунтування методології дослідження сучасного стану опозиційної діяльності у посткомуністичній Україні, на особливу увагу заслуговують такі етапи становлення української політичної думки :

- роботи латиною, польською та литовською мовами таких видатних представників української філософії та богослов'я, як Юрій Дрогобич (1450-1494 рр.), Павло Русин із Кросна (близько 1470-1517 рр.), Станіслав Оріховський (1513-1566 рр.), магістр вільних наук Лукаш з Нового міста (пр. 1542 р.) та ін. Необхідність опозиції обумовлена тим, що всупереч твердженню богословів королівська влада виникає внаслідок угоди між людьми (суспільного договору). Правитель повинен обов'язково обиратися і

залежати від волі громадян республіки. Того ж правителя, який не дослухається голосу громадян, не має при собі сенату, або має його у вигляді «нікчемного гурту людей» (С. Оріховський), який використовує республіку для своїх потреб, С. Оріховський називає тираном, що дбає лише про спільників, які уміють тримати язика за зубами;

- окремий етап досліджень політичної опозиції, політичної риторики та мови політики пов'язаний із діяльністю православних братств, творчістю філософів Києво-Могилянської академії;

- вагомий внесок у теорію політичної діяльності опозиції внесли політичні діячі соціал-демократичного напрямку М. Драгоманов та М. Грушевський. Так, М. Драгоманов наполягав на необхідності урахування волі меншості в умовах соціалізму, а опозиція – це кордон для діяльності влади. «Відмінність у думках людських» слугує для того, аби «доходити до правди». М. Грушевський у роботі «Конституційне питання: українство в Росії» наголошує на необхідності представлення меншості шляхом удосконалення виборчої системи [63, с. 255];

- за радянських часів опозицію було знищено, побудовано монополітичну політичну та ідеологічну систему, а стаття 6 Конституції СРСР закріплювала цей стан. Щоправда, опозиційний дискурс знайшов інші, не-політичні форми вираження – анекдоти, чутки, розмови на кухні. Головним опозиційним рухом став дисидентський рух, який з початком «перебудови» М. Горбачова перетворився на цілу низку політичних партій у окремих республіках. В Україні дисиденти та колишні політв'язні утворили опозиційні партії РУХ (В. Чорновол), Українська республіканська партія, створена на базі Української Гельсінської спілки (Л. Лукьяненко) та ін.

Слід відзначити, що, на відміну від країн соціалістичного табору, у демократичних країнах протягом усього ХХ століття не припинялись теоретичні пошуки оптимальної моделі взаємодії влади та опозиції, обґрунтування меж, норм та принципів опозиційної діяльності. Так, один із видатних теоретиків політичних партій М. Дюверже розглядає опозиційну

діяльність як одну із функцій партії. При цьому він відзначає, що наявність організованої опозиції є сутнісною характеристикою західної демократії, а демократії східної – її відсутність. М. Дюверже виділяє особливості функціонування опозиції за різних партійних систем. Так, за однопартійною системою справжня опозиція знаходиться поза самою партією. Зупиняється М. Дюверже і на питанні виникнення опозиції, зазначаючи, що протягом історії можна було виявити чисельні сліди особливої організації опозиції. Цій ідеї відповідало – принаймні при зародженні – запровадження у Римській республіці посад трибунів плебса, наділених правом *intercessio* (лат. – протесту). Пізніше роль того ж порядку по відношенню до феодальних монархій середньовіччя відіграла церква.

Сучасний розвиток політичних партій разом зі зміною класичного розподілу влади перетворив і функцію опозиції, знов уособивши її в окремому органі, зовнішньому по відношенню до уряду.

К. Поппер вважав, що меншість має підкоритись волі більшості за демократії, але докладати максимум зусиль, аби ця воля змінилась. Г. Арендт, характеризуючи роль опозиційної партії в англосаксонській партійній системі, відзначає, що через те, що правління кожної партії обмежене в часі, опозиційна партія здійснює контроль, ефективність якого посилюється певністю того, що вона правитиме завтра; фактично, як відзначає вказаний автор, саме опозиція, а не символічне становище короля, оберігає єдність цілого від однопартійної диктатури [12, с. 300].

Р. Даль, розглядаючи роль опозиції за демократії, зупиняється, зокрема, на такому аспекті як співвідношення права на опозицію із реальністю виборчого права та характером існуючого уряду. Так, зокрема, він вважає, що держава, в якій загальне виборче право поєднується з абсолютно репресивним урядом, надає опозиції значно менше можливостей, ніж держава з обмеженим виборчим правом і високо толерантним урядом [66, с. 613].

У перекладі з латинської мови слово «опозиція», як відомо, означає «протиставлення». У широкому розумінні опозиційна діяльність – це опір, протидія, протиставлення одних поглядів та дійових осіб іншим. Термін «опозиція» у повсякденному розумінні (відповідно до «здорового глузду») означає діяльність партій, політичних блоків, які виступають проти дій владних інституцій та акторів. Саме опозиційні утворення є носіями альтернативних шляхів розвитку країни, критиками дій влади, які вказують на її помилки у внутрішній та зовнішній політиці. Опозиція виступає одним із головних елементів у системі стримувань і противаг. Головна мета діяльності опозиції – це прийти до влади через демократичні, прозорі вибори, виправити помилки попередніх урядів, зберігши їхні напрацювання, та впровадити в життя свій варіант розвитку країни.

У процесі дослідження опозиційної діяльності, як особливого типу політичної діяльності, необхідно враховувати специфіку політичної системи країни, партійної системи (двопартійна, багатопартійна та ін.), виборчої системи, рівень політичної культури, традиції взаємодії влади та громадян.

Особливої ваги у процесі демократичного переходу країни набуває правовий статус опозиції, визначення сфери її відповідальності (рівень участі у політичному процесі, посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, кількість та якість поданих законопроектів, формування та діяльність альтернативного, «тіньового» уряду та ін.).

Дослідженню опозиційної діяльності, функціонування опозиції як політичного інституту присвячено роботи таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як Р. Арон, В. Парето, М. Вебер, Р. Міхельс, П. Бірнбаум, Р. Даль, М. Дюверже, Й. Шумпетер, Д. Растоу, Х. Лінц, Л. Вайтхед, В. Чумак, С. Наумкіна, М. Михальченко, А. Пахарєв, Ф. Рудич, М. Головатий, В. Полохало, П. Кузьмін, К. Серажим, А. Колодій, С. Рябов, А. Пойченко, І. Федірко, П. Олещук та ін.

У дослідженнях політичної діяльності проблема функціонування опозиції висвітлюється з методологічних позицій таких теоретичних концепцій та підходів, як :

- інституційний підхід та неоінституціоналізм (К. Фрідріх, М. Дюверже, Дж. Марч, Д. Олсен, Ф. Шарп та ін.);
- структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон, Л. Козер);
- біхевіоралізм (Г. Олмонд, Д. Істон, Г. Саймон, Г. Ласвел та ін.);
- теорія політичних еліт (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс та ін.);
- теорія поліархії Р. Даля;
- теорія «майбутнього державного управління» (М. Кроз'є, П. Грем'єн);
- теорія раціонального вибору (К. Ероу, Дж. Б'юкенен, М. Олсон та ін.);
- теорія встановлення порядку денного (М. Мак-Комбс).

Розглянемо їх більш детально. По-перше, у роботах представників інституціоналізму та неоінституціоналізму («критичного» інституціоналізму) аналізується процес формування інституту опозиції, правові основи взаємодії влади та опозиції. Для посткомуністичних країн дослідження опозиції, з точки зору інституціоналістської теорії, пов'язується із демократизацією та консолідацією інституцій, таких як партії, громадські організації, групи інтересів, еліти. При цьому враховуються фактори глобалізації, федералізації, формування виборчого права та процедур, роль парламенту, судової гілки влади, репрезентації груп, спільнот, націй.

По-друге, у роботах представників структурного функціоналізму існування та діяльність політичної та соціальної структури (зокрема, опозиції) обумовлює виконання нею певних функцій : формулювання альтернативних візій політичної реальності, критика владних інституцій, аналіз причин відповідного суспільного стану та боротьба за владу.

По-третє, біхевіоралізм дає пояснення діяльності опозиції через особистісну та групову поведінку, наголошує на необхідності

міждисциплінарних досліджень феномену опозиції у демократичному суспільстві, виділяють роль політичної культури у формуванні політичної поведінки.

По-четверте, теорія політичних еліт аналізує формування та функціонування опозиції, як частини елітної групи політичного класу. Низька активність опозиції вважається однією із ознак кризи демократичної політичної системи та занепаду панівного класу. Такі теорії, як теорія плюралізму еліт (Р. Арон), конкурентної елітарної демократії (Й. Шумпетер) та теорія правлячого класу (Г. Моска) об'єднують головна ідея однорідності еліт, які конструюють «трикутник влади» у складі політичної, економічної й військової верхівки. Пов'язана з теоріями еліт і теорія поліархії Р. Даля, яка, навпаки, заперечує єдність еліт. У ній проголошується необхідність функціонування опозиційних суспільних груп з метою забезпечення прийняття ефективних політичних рішень. У роботах представників класичних елітарних теорій досліджується роль правлячих і неправлячих еліт у політичній діяльності (В. Парето), визначаються риси політичної еліти та фактори, які обумовлюють циркуляцію еліт, аналізується роль державної бюрократії в механізмі політичної діяльності та розглядається олігархія як форма організації соціальних структур (зокрема, політичних партій).

У дослідженнях М. Вебера важливе методологічне значення для аналізу опозиційної діяльності мають наступні положення :

- необхідність професіоналізації політичної діяльності;
- визначення якостей, які необхідні для здійснення політичної діяльності;
- аналіз легітимності політичного панування і лідерства.

У марксистському підході до інтерпретації політичної діяльності базовим є положення про політику, як специфічної форми діяльності, що детермінована виробничими, матеріальними відносинами, панівним способом виробництва.

По-п'яте, теорія «майбутнього державного управління» досліджує взаємодію опозиції та влади у процесі вироблення стратегії державної політики, урядування на місцевому (локальному), регіональному та глобальному рівнях. Окремо досліджується опозиція, як територіальні та корпоративні групи у політичній діяльності.

По-шосте, теорія раціонального вибору та теорія суспільно-вагомого вибору охоплюють цілий комплекс досліджень опозиційної діяльності – від коаліційних ігор, егоїстичної поведінки індивідуальних та колективних політичних акторів до теорії організації, теореми неможливості К. Ероу та теорії колективної дії М. Олсона.

У процесі політичної діяльності опозиція проходить наступні етапи :

- визначення мети опозиційної діяльності;
- політичне прогнозування;
- вироблення альтернативних політичних рішень;
- контроль діяльності влади та критика владних рішень;
- політична мобілізація прихильників під час виборчої кампанії;
- отримання влади, підведення підсумків опозиційної діяльності та

визначення нової політичної стратегії.

Діяльність опозиції напряму залежить від типу політичної та партійної системи суспільства. На думку В. Чумака, «Головна відмінність між країнами з двопартійною і багатопартійною системами полягає в ступені тієї легкості, з якою можна розрізнати владу й опозицію» [212].

Так, у двопартійній системі після виборів до парламенту одна партія формує уряд, а інша переходить в опозицію. Проте, вже за наявності трьох (так звана система «двох з половиною» партій) та більше політичних партій, що проходять у парламент, актуалізується питання створення владної коаліції шляхом переговорів, взаємних поступок та компромісів. У Вестмінстерській моделі статус опозиції передбачає державне фінансування, можливість формування тіньового уряду, отримувати інформації щодо урядової діяльності, день опозиції у парламенті тощо. Проте, у вестмінстерській

моделі опозицію позбавлено можливості брати участь у виробленні державної політики, у процесі ухвалення владних рішень. Інша модель – континентальна – представлена у парламентській республіці, коли уряд формується після створення коаліції в парламенті. «Представництво в парламенті мають більше ніж дві політичні партії. Уряд контролює парламентську більшість, але для ухвалення багатьох важливих рішень потребує згоди опозиції. Континентальній моделі властиві такі особливості : жодна політична партія в парламенті не має офіційного статусу опозиції та визначених форм діяльності; уряд не здобуває повного контролю над більшістю в парламенті, а для ухвалення деяких рішень у парламенті потребує голосів опозиційних депутатів; опозиція має рівні з більшістю права щодо формування порядку денного парламентських засідань та можливості публічних висловлювань. Опозиція може брати участь в ухваленні державних рішень не тільки приєднавшись до більшості, а й з допомогою інших механізмів. Зазвичай йдеться про голосування кваліфікованої більшості в парламенті за певні законодавчі акти» [212].

У процесі формування опозиції при переході до демократичного політичного режиму необхідно враховувати не лише наявний досвід країн консолідованої демократії, а і той історичний контекст, який був притаманний політичним практикам радянського періоду. Фактично опозиційна діяльність за радянських часів була поза законом, а її представники – дисиденти, правозахисники та націоналісти опинялись за ґратами. Умови діяльності опозиціонерів (репресії, бездержавний статус України, авторитарний радянський режим, русифікація) обумовили основні програмні вимоги опозиціонерів – опір режиму конституційними, правовими засобами, боротьба за права людини, свободу совісті, демократичні цінності тощо.

На початку 80-х років дисидентський рух, відкинувши ілюзії щодо «соціалізму з людським обличчям», перейшов до активної боротьби проти радянського режиму, використовуючи різноманітні форми та засоби : відкриті листи, голодування, апеляція до міжнародних установ та організацій, акції

протесту та мітинги, вивішування синьо-жовтих прапорів, створення правозахисних груп та організацій, видання та розповсюдження забороненої літератури («самвидав»). Джерела опозиційного руху в Україні дозволяють аналізувати опозицію, як широкий протестний рух, який об'єднує представників різних ідеологій, партій та організацій, метою якого є зміна суспільного устрою та заміна влади.

У сучасних умовах на діяльність опозиції, як і на весь простір політичної діяльності, впливають наступні чинники :

- медіатизація політики, яка обумовлює переміщення діяльності опозиції у комунікативну сферу, ставить завдання формування опозиційного дискурсу. Цим аспектам політичної діяльності присвячено роботи Д. Яковлева, В. Стоцького, К. Серажим, П. Олещука та ін.;

- процеси глобалізації, які руйнують кордони між державами та переносять центр політичної взаємодії з національних держав та урядів на транснаціональних політичних та економічних акторів;

- демократизація політичної взаємодії, формування консолідованої демократії на пострадянському просторі. Враховуючи зміну владних еліт, такий контекст впливає як на діяльність влади, так і опозиції. Дослідженням суспільних трансформацій присвячено роботи В. Полохало, А. Колодій, С. Рябова, Є. Бистрицького, Ю. Левенця та ін.;

- зменшення ролі ідеології у політичному житті суспільства, у тому числі – ваги у передвиборчих програмах опозиційних партій.

На думку українського дослідника П. Олещука, становлення опозиційного дискурсу, як альтернативної форми комунікації, характеризується створенням власної системи інтерпретацій політичної реальності, переінтерпретацією ключових політичних понять, формуванням особливої мови, в якій описується політична дійсність, структурованістю у відповідності до кількості наявних у суспільстві політичних альтернатив [149, с. 114].

Саме тому «опозиційний дискурс перетворюється не на цілісне явище, а на конгломерат альтернативних опозиційних дискурсів, що не взаємодіють та не консолідуються, а протистоять як владному дискурсу, так і між собою» [149, с. 115].

Недостатня ефективність опозиційної діяльності в Україні обумовлюється наступними факторами :

- фрагментованість суспільства, інтересів груп та спільнот;
- фактична відсутність традицій опозиційної діяльності;
- недостатня розвиненість інститутів громадянського суспільства;
- наявні протиріччя між змістом політичної діяльності правлячого

класу та інтересами українського суспільства. На думку П. Кузьміна, реалії України полягають в «низькій якості прийнятих політичних рішень, перманентній боротьбі політиків за владу, спрямованість їх до реалізації корпоративних, егоїстичних, а не суспільно значущих інтересів, неузгодженість політичної діяльності із загально визнаними культурними й моральними цінностями» [130, с. 614].

- недостатній рівень професійної компетентності політичних акторів, їх ціннісна роз'єднаність з ряду принципів питань внутрішньої і зовнішньої політики;

- недосконалість правової бази діяльності опозиції;
- низький рівень політичної та громадянської культури суспільства;
- несформованість демократичної партійної системи, об'єднання партійних структур та фінансово-промислових груп;
- перманентні зміни у виборчому законодавстві, невизначеність щодо оптимальної електоральної моделі.

Таким чином, опозиційна діяльність виступає невід'ємною частиною демократичної політичної системи, чинником підвищення ефективності діяльності влади. Опозиційна діяльність, як особливий вид політичної діяльності, виконує важливі суспільні функції, забезпечує стабільність політичної ситуації та сталий розвиток суспільства.

2.2. Опозиційна діяльність : сутність та місце у політичній взаємодії.

Опозиція існувала в усі історичні періоди, опозиційна діяльність супроводжувала усі етапи розвитку людства, проте місце та роль політичної опозиції у політичній взаємодії змінювалось протягом часу. Трансформувались її завдання, вона існувала у нелегальному статусі, залежала від інших політичних та не-політичних інститутів (зокрема – від церкви, або від мас-медіа). Лише в умовах демократії, навіть обмеженої, вона діє легально, сприяє підвищенню ефективності управління та посідає важливе місце у відносинах влади та суспільства.

Історично, становлення опозиційної діяльності можна поділити на три взаємопов'язаних етапи. Під час першого періоду, який охоплює часи античності та Середньовіччя, відбувається філософсько-етичне осмислення явища опозиційності та закладаються передумови входження незгоди та протесту як політичної дії у життя суспільства.

Другий етап охоплює межі Нового часу і характеризується спробами раціонального, природно-правового обґрунтування спротиву владі. Філософсько-етичний, правовий та релігійний аналізи феномену опозиційності привели до утвердження й легалізації права народу на протест пригніченню з боку влади. Завершення другого етапу ознаменоване формуванням системи теоретичних доведень необхідності політичної опозиції як інституту стримання влади та її зловживань.

Третій етап розпочався в середині XIX ст. і триває до теперішнього часу. Протягом цього періоду опозиція проходить процес інституціоналізації у країнах західного світу. Формуються моделі політичної опозиції у країнах, які першими розпочали рух до демократизації.

Визначення місця опозиційної діяльності у процесі політичної взаємодії залежить від політичних традицій та культури, рівня політичної

активності, розвитку парламентаризму. Але одним із головних факторів виступає правове регулювання опозиційної діяльності. З одного боку, прихильники прийняття окремого законодавства щодо опозиційної діяльності наголошують на необхідності закріпити у нормах діючого законодавства права опозиції на доступ до мас-медіа, розширити права парламентської опозиції, визначити права опозиційних фракцій у місцевих, районних, міських та обласних радах та ін.

З іншого боку, противники окремого закону «Про опозицію» вважають, що усі необхідні механізми для забезпечення ефективної опозиційної діяльності вже закладено у Конституції, Законі «Про вибори народних депутатів України» та ін. У контексті дискусій щодо сутності опозиційної діяльності необхідно звернутись до демократичних країн та проаналізувати їх досвід у регулюванні відносин «влада – опозиція», місце опозиції у політичній взаємодії тощо.

Так, юридично термін «опозиція» вперше з'явився у Великій Британії у 1937 році, відповідно до нього встановлювалась зарплата лідеру опозиції Його Величності. З того часу лідером офіційної опозиції у парламенті Британії стає лідер найбільшої за кількістю місць у Палаті громад опозиційної партії. Крім того, до прав опозиційної партії належить створення «тіньового кабінету», пошук альтернативних шляхів реалізації політики уряду. Лідер опозиції номінально затверджується главою держави, тобто королем або королевою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії.

Аналогічні положення передбачає і законодавство більшості країн Британської співдружності (Австралія, Індія, Канада, Малайзія та ін.). У частині з них положення про лідера опозиції, порядок його призначення та права вносяться до Конституції. В окремих країнах парламентські фракції опозиційних партій отримують додаткову плату з державних коштів (ФРН, Швеція та ін.). У Чехії сума державних дотацій для парламентських опозиційних фракцій втричі вища, ніж для правлячих. У Литві термін

«опозиція» закріплено в документі, що регламентує порядок роботи парламенту. Відповідно до Статуту Сейму Литовської Республіки, опозиційними вважаються такі фракції (або коаліції), у політичних деклараціях яких викладені положення, що відрізняються від прийнятих більшістю Сейму (більшістю Сейму вважаються фракції, загальне число членів яких перевищує половину загальної чисельності Сейму та які підписали декларацію про спільну діяльність або договір про коаліційний Уряд), та можуть оголосити себе опозиційними фракції або коаліції членів Сейму, які не погоджуються з програмою Уряду.

Світовий досвід діяльності політичної опозиції переконливо свідчить, що необхідно законодавчо закріпити загальні норми, які регулюють основи діяльності опозиційних утворень, зокрема : гарантування свободи політичної діяльності, свободи думки і слова, вільного висловлювання власних поглядів і переконань. Парламентська опозиція є суттєвим елементом демократичного ладу держави. Саме тому доцільно запровадити правове регулювання парламентської опозиції, а не політичної в цілому.

Це обумовлено тим, що для діяльності політичної опозиції цілком достатньо норм щодо свободи слова та думки, права обирати та бути обраним, закріплених у Конституції.

Таким чином, діяльність політичної опозиції виступає одним із головних елементів сучасної демократії, яка критикує рішення діючої влади та пропонує альтернативу. Безперечно, законодавче регулювання та методи діяльності політичної опозиції відмінні в різних державах, але будь-яке демократичне суспільство передбачає можливість незгоди із рішеннями уряду та право на отримання статусу влади легальним шляхом.

Проблема надання прав та гарантій, а також правового закріплення опозиційної діяльності існує не лише у країнах «перехідного типу» – від пострадянської політичної системи до консолідованої демократії. Вона є актуальною і для ряду демократичних країн. Проте, якщо в державах сталої демократії переважає вирішення питань кадрового оновлення структур влади

та підвищення контролю за нею, то в Україні процес становлення та інституціоналізації опозиції не є простим – він пов'язаний із складнощами – протестними акціями, виборами, масовими політичними рухами, революційними закликами та ув'язненням представників опозиції.

Досвід «помаранчевої революції» та масових протестних виступів (за висловом деяких журналістів – «революції гідності») 2014 року в Україні яскраво проілюстрував роль опозиції в умовах трансформаційного процесу, коли протест широких мас населення став вирішальним в ротації влади. Але політична опозиція не виконує постійно свою конструктивну функцію, вона ще не стала ефективною складовою політичної системи. Тому важливо теоретично осмислювати основні етапи її формування та розвитку, відслідковувати процес постійної трансформації опозиції в політичній системі України, її роль у політичній взаємодії.

На деяких історичних етапах українська опозиція існувала навіть попри відсутність української держави. Дослідження проблематики визначення ролі політичної опозиції у політичній взаємодії та інституціоналізації політичної опозиції не може оминати період кінця XIX ст. – початок XX ст. Тоді відбулось зародження опозиційних українських політичних партій на землях, що входили до складу Російської імперії та Австро-Угорської імперії.

Імперська влада боролась із проявами інакомислення та опозиційності, але після Української революції та створення УНР ситуація кардинально змінилась. Розвивались опозиційні партії та рухи, у тому числі – у стінах Центральної Ради.

Після перемоги більшовиків у Росії та встановлення радянської влади опозицію було знищено. Влада почала боротися з будь-якими формами інакомислення, що не давало можливості розвиватися опозиції. В радянському суспільствознавстві переважала позиція єдності ідей та політичних переконань усіх членів суспільства, яка передбачала відсутність будь-яких дій протесту та вираження незгоди.

Аналіз ролі політичної опозиції у політичній взаємодії, виокремлення їх функцій, враховуючи особливості пострадянської політичної системи України, є вкрай необхідним для демократизації суспільства та формування правової держави.

У контексті досліджень політичних партій феномен опозиційної партійної діяльності досліджував М. Дюверже, який називав партії «організованою опозицією». Проте відлік сучасних візій феномену опозиції у західній політичній науці починається зі статті О. Кіркхаймера «Послаблення опозиції у західних демократіях» (1957 р.), яка спричинила хвилю подальших досліджень політичної опозиції та її ролі у політичній взаємодії.

Феномен опозиційної діяльності глибоко пов'язаний із політичною взаємодією у горизонтальному та вертикальному вимірі між владою та суспільством, соціальними групами та стратами, політикою та економікою, державою та громадянським суспільством. Діяльність політичної опозиції має багато складових, при чому не тільки політичних – медійну (діяльність опозиційних політичних лідерів має підпорядковуватись медіа-формату, вони працюють на рейтинг), технологічну (активне використання комунікативних технологій), релігійну (згадаймо потужну європейську традицію християнсько-демократичних партій), адміністративну (опозиційні сили можуть мати доступ до публічного управління у регіональних або місцевих органах влади) та ін.

У дослідженнях політичної опозиції слід відзначити ряд важливих етапів, які пов'язані із публікацією таких робіт:

- початок видання часопису «Уряд та опозиція» у Лондонській школі економічних та політичних наук (1965 р.);
- збірник «Політична опозиція у західних демократіях» (за ред. Р. Даля);
- у 1966 р. вийшла робота Г. Іонеску та І. де Мадаріагі «Опозиція як політичний інститут».

Цей етап (60-і роки минулого століття) можна умовно назвати початком відновлення наукового інтересу до інституту політичної опозиції в умовах демократичного політичного режиму.

На наступному етапі (1970-і – початок дев'яностих років) дослідження опозиції пов'язувалось із аналізом опозиційної діяльності у країнах третього світу (Індія, Латинська Америка).

Зрештою, на останньому етапі (90-і – по теперішній час) дослідники звернули увагу на проблеми опозиційних рухів у тоталітарних країнах, передусім у країнах Східної Європи та СРСР. Головною стала проблема легітимізації опозиційної діяльності у країнах пострадянського табору.

Слід особливо наголосити на тому, що увагу дослідників привертала опозиційна діяльність саме у процесі політичних трансформацій, серед яких одне із головних місць посідає дослідження ролі опозиції у процесі демократизації. Це у чергове підкреслює важливість інституту опозиції для демократичної політичної системи, її необхідність як запобіжного фактора тоталітарного реваншу. З іншого боку, дослідження діяльності політичної опозиції у процесі демократизації продемонстрували важливість раціоналізації політичної взаємодії, вироблення позитивної моделі відносин влади та опозиції, включно із конструюванням демократичної виборчої системи, обранням оптимальної моделі урядування, розвитком парламентаризму та ін.

Отже, з останньої третини минулого століття політологи Х. Лінц та А. Степан звернулися до дослідження опозиції в умовах політичних трансформацій та запропонували власну класифікацію типів політичної опозиції. Надалі усі ґрунтовні дослідження опозиції відбуваються у сфері транзитології. Важливий внесок у її вивчення зробили такі видатні дослідники, як Т. Карл, Г. Кітчельт, Д. Растоу, Ф. Шміттер та ін.

У контексті демократизації суспільства та пострадянських політичних перетворень слід відмітити польських дослідників, які систематизували науково-теоретичний та практичний досвід моделей опозиції західних

демократій на основі методології Р. Даля, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі та інших з урахуванням польського досвіду реформ. Тут варто відзначити дослідження Г. Колодко, Є. Звіжховськи, В. Скридла, М. Ягельськи, К. Войтовича, К. Палекі, Л. Бальцеровича, П. Секули та інші.

Проблемам опозиційної діяльності в умовах олігархічного політичного режиму (90-ті роки минулого століття) та повернення до авторитаризму та політики «сильної» руки у Російській Федерації після 2000 року приділяються дослідження російських авторів О. Циганкова, Г. Саєнко, Л. Тимофєєва, Б. Капустіна, С. Сергєєва, Л. Мусіна, М. Гельмана, В. Васильєва, Л. Танова, Д. Зеркіна, С. Поршакова, Г. Павловського та ін. У них аргументовано відзначається відсутність фактичної (не номінальної) опозиції у РФ, хибність самого поділу на системну та не-системну опозицію.

При цьому очевидною є маніпуляція влади не лише відносно втручання у політичний процес та підміна опозиції квазівладними утвореннями ЛДПР, КПРФ, есери («Справедлива Росія») а й з термінологією політичної науки. Мається на увазі, що термін «не-системна» опозиція застосовується до справжньої, системної опозиції, яка вимагає від влади дотримання норм та принципів демократичного суспільства (свободи слова, вільних виборів, розвитку парламентаризму та ін.)

Недостатня урегульованість нормативно-правової бази та періоди політичної турбулентності обумовили дослідницький інтерес до проблеми політичної опозиції у процесі демократизації в Україні.

Увага до проблем політичної опозиції набула особливої актуальності після 1991 року, коли очевидною стала амбівалентність процесів інституціоналізації опозиції, процесів демократизації країни у цілому. Серед дослідників проблем опозиційної діяльності у широкому контексті демократизації політичного процесу варто відзначити вітчизняних авторів – В. Горбатенка, О. Гриніва, С. Губерського, О. Жданова, Л. Кірієнко, І. Когута, І. Кураса, М. Михальченка, С. Наумкіну, Р. Павленка, В. Полохала, Г. Постригань, Ф. Рудича, С. Рябова, З. Самчука, М. Томенка, Л. Тупчієнко,

В. Фесенка, Д. Шелеста, П. Шляхтуна, В. Чепіноги, Ю. Шведи, В. Цвиха, Д. Яковлева, В. Якушика та ін.

Зокрема, М. Михальченко виокремлює три типи політичної опозиції в Україні. По-перше, деструктивну консервативну, яка орієнтується на відновлення тоталітарної держави, радянської імперії. По-друге, екстремістську українофільську опозицію, яка прагне побудувати українську державу з антиімперською орієнтацією. По-третє, лояльну, демократичну опозицію, стратегічною метою якої є створення демократичного режиму, але яку не влаштовують форми і методи побудови соціально-правової держави [141, с. 20].

На різних історичних етапах становлення української державності розвитку феномену опозиції присвячено роботи М. Марценюка, Д. Шелеста, О. Якубовського, О. Салтовського, Ю. Данилюка, О. Бажана та ін.

Проте, незважаючи на активізацію досліджень політичної опозиції серед українських вчених, ступінь наукової розробленості проблеми діяльності опозиції в умовах демократизації суспільства є недостатньою. Це підтверджується станом викладання політичної науки, коли можемо фіксувати не тільки відсутність у більшості університетських програм спеціального курсу, присвяченого опозиційній діяльності, а і відсутність теми «політична опозиція» у загальних програмах з політології. Викладення теоретичних проблем щодо опозиційної проблематики, особливостей українського досвіду поразок та перемог опозиції, розпорошене по багатьох курсах, або й взагалі відсутнє. Щодо міждисциплінарних дисертаційних досліджень, то слід відзначити роботи К. Ірхи «Вплив опозиційного статусу на побудову платформи політичної дії» [116] та О. Совгирі «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)» [190].

Процес розвитку політичної опозиції багатовимірний та складний, він включає такі аспекти, як :

- боротьба за демократичні стандарти у політичному житті;
- утвердження права на контроль за владою;

- участь у виборах на рівних правах з представниками влади (доступ до мас-медіа, запобігання використанню адміністративного ресурсу та ін.);
- становлення парламентаризму;
- розвиток мас-медіа (можна згадати теорію «четвертої влади», медіакратії та медіатизації політики);
- пошук оптимальної моделі відносин між центром та регіонами (децентралізація, федералізація);
- становлення багатопартійної політичної системи (включно із процесами демократизації внутрішньопартійної взаємодії та впровадженням «праймеріз»).

У політичній науці можна виокремити два основні підходи до визначення сутності політичної опозиції та дослідження опозиційної діяльності. По-перше, представники функціонального підходу акцентують увагу на призначенні опозиції, її діяльності. Виділяються наступні функції опозиції – протидія, протиставлення, протест. Опозиція постає водночас із усвідомленням права меншостей критикувати більшість, здійснювати контроль та здобувати електоральну підтримку для захисту альтернативних позицій.

По-друге, структурно-організаційний підхід підкреслює роль опозиції як інституціональної складової політичної системи, і на перше місце висуваються суб'єкти опозиції, як правило, політичні партії. Опозиція визначається як політичне угруповання, партія або вільна асоціація громадян, яка бажає змінити уряд та його політику.

Таким чином, політична опозиція розуміється як організована політична сила, що критикує владу та здійснює її контроль. Під інститутом політичної опозиції – правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність в межах політичної системи.

Роль опозиції у процесі демократизації політичної системи проявляється через функції, які вона здатна виконувати. До них належать

репрезентація інтересів, комунікативна функція, критика уряду та формування альтернатив, зняття громадського невдоволення та допомога у вирішенні конфліктів. Репрезентація інтересів опозицією передбачає артикулювання нею інтересів тих соціальних груп, які були проігноровані урядом. Влада нездатна задовольнити інтереси кожного громадянина, тому опозиція виступає своєрідним компенсатором вимог. В межах виконання комунікативної функції опозиція діє як посередник між владою та громадськістю. Вона надає уряду відомості щодо найменших змін громадської думки для того, щоб він відповідним чином трансформував політичний курс. З іншого боку, опозиція забезпечує громадськість альтернативною інформацією, на основі якої друга може брати участь у політичному процесі. Критика уряду означає прискіпливий аналіз його політичних рішень з метою корекції політичного курсу. У випадку ігнорування потреб народу опозиція пропонує альтернативний курс. Проте формування альтернатив передбачає не лише альтернативний політичний курс, а вироблення альтернативних правил політичної гри та підготовка альтернативних лідерів. За умови зростання громадського незадоволення опозиція здатна полегшити ситуацію, виступаючи джерелом альтернативних рішень. Також вона може здійснювати значний внесок у вирішенні конфліктуючих інтересів та стриманні конфлікту.

Тому особливо важливим як для політичної науки, так і для практики є її належне гносеологічне визнання, що запобігало б однобічному її розумінню, а відтак, і спотворенню на практиці її суспільного призначення. Опозиція має стати чинником демократизації політичної системи суспільства.

Типологія опозиційної діяльності включає такі види, що виокремлюються у відповідності до бінарних протиставлень у окремому сегменті політичної взаємодії, а саме – між владою та опозицією :

- структурна – не структурна опозиція;

- відповідальна – безвідповідальна опозиція. Тут слід додати, що діяльність опозиції може сприйматись як безвідповідальною на певних етапах;
- лояльна, нелояльна та напівлояльна опозиція щодо пануючого режиму;
- парламентська – непарламентська опозиція;
- активна – пасивна опозиція.

З метою розкриття ролі та функцій опозиції у політичній взаємодії між владою та суспільством у цілому, використовуються такі поняття щодо опозиційної діяльності, як :

- структурна опозиція – та, яка прагне змінити або, навпаки, стримати зміни основних складових політичної системи – політичного режиму, соціально-економічної структури, політичного курсу;
- честолюбна опозиція – та, яка виконує усі функції опозиції, але основна її мета – здобути владу;
- «німа» опозиція діє приховано без оголошення себе опозицією владі, її методами є байдужість та апатія;
- «родинна» опозиція, члени якої пов'язані безпосередніми родинними (не-політичними) відносинами;
- інституціональна опозиція – та, яка організована у вигляді формальних груп, що регулюють свою діяльність через різноманітні інституції: партії, інститути громадянського суспільства.

Одним із головних факторів успішності опозиційної діяльності, становлення повноцінної опозиції у політичній взаємодії між владою та суспільством виступає рівень інституціоналізації політичної опозиції. Цей фактор сприяє не лише демократизації відносин між різними суспільними групами, що презентують соціальні, політичні, економічні, культурні інтереси та ідентичності, але й підвищує ефективність державного управління.

На думку А. Криги, «Основною умовою сучасної демократії є наявність політичної опозиції, яка контролює дії існуючої влади. Проблема правового закріплення опозиції існує не лише в країнах перехідного типу – вона є актуальною і для ряду країн з початковою стадією демократизації. На даному

етапі становлення демократичних постулатів особливо гострим постає питання законодавчого врегулювання діяльності політичної опозиції в Україні. Нинішня політична опозиція, яка існує в країні, не виконує постійно свою конструктивну функцію. Опозиція ще не стала ефективною складовою політичної системи. Тому необхідно теоретично окреслити основні етапи її формування, розвитку та діяльності, постійно вивчати та коригувати процес становлення опозиції в політичній системі України» [128].

Визначення моделей діяльності та інституціоналізації політичної опозиції у політичній взаємодії в умовах демократизації виступає окремим важливим напрямком політичних досліджень. На особливу увагу заслуговує аналіз тих проблемних блоків та недоліків саме опозиційної діяльності, урахування яких допоможе подолати той важкий стан, у якому опинились посткомуністичні країни, кожна із власною специфікою (Україна, Росія, Білорусь, Казахстан). Проте є і ряд спільних рис для опозиційної діяльності у кожній із країн. Зокрема, мова йде про необхідність розгляду опозиції у трьох взаємопов'язаних вимірах: роль опозиції з точки зору розвитку процесу демократизації, опозиції як протидії наявній владі у політичній та ідеологічній боротьбі (*politics*) та опозиції як механізму контролю державної влади (*public administration*).

Водночас існування опозиції не може обмежуватися тільки її існуванням як контролюючого чинника існування влади, діяльність опозиції має бути законодавчо врегульована. Про це свідчить досвід країни, що по праву вважається колискою опозиційної діяльності – Великої Британії. У процесі становлення політичної системи країни після громадянської війни 1648 – 1688 рр. виникла бінарна партійна опозиція. Табір прибічників короля («торі») та табір захисників парламентаризму («віги»), які згодом трансформувалися у Ліберальну партію та Консервативну партію, пройшовши відповідні стадії розвитку у вигляді партійних клубів, організацій тиску та повноцінних політичних партій. Специфіка еволюції інституту політичної опозиції тут обумовлена декількома причинами. По-

перше, конкуренцією двох основних політичних сил та по-друге, легітимізація феномену політичного життя та філософського поняття опозиції сприяло формуванню її як відповідальної політичної сили [128]. В основі процесу формування політичних партій Великої Британії знаходиться мета забезпечення доброго урядування, отже, – поняття «уряд» і «опозиція» становили основу традицій двопартійної політичної системи.

Даний тренд політичного розвитку (наявність двох партій та їх розподіл на правлячу «урядову» та не-правлячу «опозиційну») став прикладом не лише для країн англосаксонської моделі політичної взаємодії, але й для формування континентальної моделі політичної взаємодії. Зокрема, у Франції, яка протягом тривалого історичного періоду була прикладом суспільства із діючою багатопартійною системою, після закінчення Другої світової війни відбувається переорієнтування політичної системи у бік двоблокових партійних відносин.

У більшості демократичних країн у цей період формується біполярна партійна система, складається баланс політичних сил, який дозволяє підвищити ефективність урядування (діяльності влади) та водночас зберегти функції опозиції щодо критики та контролю урядової діяльності. Також вирішується проблема спадковості політики – у демократичних країнах формується загальнонаціональний консенсус щодо мети та завдань політичного та економічного розвитку.

Звичайно, у кожній країні присутня власна специфіка опозиційної діяльності, обумовлена історичними традиціями. Так, у Німеччині деякі функції опозиції щодо державної влади відігравали католицькі релігійні організації, а будь-яка опозиція сприймалась як «ворог держави», а під час правління нацистів – ще й як «ворог нації».

З метою визначення місця опозиційної діяльності у структурі політичної взаємодії, наведемо декілька визначень політичної опозиції, які, на думку автора, є взаємодоповнюючими :

- опозиція – це протидія, протиставлення меншого до більшого, меншості до більшості, інших поглядів до існуючих загальних поглядів, іншої політики до тієї, яка проводиться [17, с. 193];
- опозиційність визначається як загальне неприйняття політичного курсу, що проводиться діючою владою [18, с. 5];
- опозицією є парламентські фракції або політичні партії, які не згодні з політикою більшості (інституційний підхід дозволяє розрізняти парламентську та не-парламентську опозицію) [20, с. 290];
- політична опозиція – це сукупність політичних сил, які протиставляють себе владі і беруть на себе функцію опонувати, критикувати, заперечувати існуючий політичний режим [33, с. 57];
- це політичне угруповання, партія або вільна асоціація громадян, яка бажає змінити уряд та його політику [25, с. 212];
- політична опозиція – це організована політична сила, яка критикує діючу владу та здійснює її контроль [203, с. 18].

В інституціональному вимірі опозиційна діяльність – це дії політичних акторів (суб'єктів) щодо протидії органам влади. Також роль опозиційної діяльності у політичній взаємодії обумовлена тим, що контроль досить часто інтерпретується як форма політичного конфлікту між владою та опозицією.

Сприятливі умови для інституціоналізації опозиції виникають водночас із формування владної вертикалі та коаліції у парламенті, яка бере на себе відповідальність за урядову політику та стратегію. Обмеження та ускладнення опозиційної діяльності пов'язується із функціональним призначенням фігури президента у політичній системі. Так, опозиційна діяльність у парламенті спрямована проти політики уряду на чолі із прем'єр – міністром. Але позиціонування президента у політичній системі як незалежного актора від парламенту та від уряду вимагає від опозиції критикувати не лише уряд, а і президента, ускладнюючи політичну взаємодію у трикутнику «Президент – уряд – парламент».

Існує кілька моделей інституціоналізації політичної опозиції у світовій практиці. Досвід країн консолідованої демократії вказує на можливість

інституціоналізації опозиції через правові механізми (Конституція, законодавчі акти, регламент діяльності парламенту), політичні механізми (ідеологічне протистояння та конфлікт між політичними партіями, передусім – парламентськими), історичні традиції (саме вони стають на заваді демократизації політичної взаємодії у пострадянських країнах). Щодо законодавчого закріплення основ опозиційної діяльності, то необхідними стають наступні права парламентської опозиції :

- право брати пряму участь в управлінні державними справами, у тому числі шляхом здійснення контролю за діяльністю органів влади;
- здійснювати альтернативне управління державними справами (утворити тіньовий уряд);
- представництва у керівництві Верховної Ради, її комітетах і комісіях, у тому числі формувати персональний склад контрольних парламентських комітетів та слідчих комісій;
- на активну участь у діяльності парламенту (доповіді та співповіді, подання альтернативних законопроектів, головування у комітетах, день опозиційних законопроектів та ін.);
- отримання інформації щодо діяльності влади;
- участь у засіданнях уряду;
- доступ до мас-медіа.

Поштовхом для формування опозиції стає зазвичай надмірна концентрація влади, відсутність демократичних реформ, або їхнє гальмування, наступ на свободу слова та політичний плюралізм. Сьогодні розбудова демократичної держави глибоко пов'язана із наявністю інституту політичної опозиції. Серед основних проблем опозиційної політичної діяльності у політичній взаємодії посткомуністичних країн слід відзначити відсутність консенсусу щодо курсу на демократизацію, слабкість опозиційного лідерства (популізм лідерів, етатизм населення), недостатність кадрового потенціалу професійних чиновників вищого рангу, невизначеність суб'єктів опозиції та об'єктів критики (Уряд, Президент, коаліція), відсутність державного фінансового забезпечення парламентських партій

опозиції, відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності та низький рівень демократичної політичної культури суспільства.

Щодо останнього, то роль опозиції у політичній взаємодії визначається значною мірою рівнем політичної культури та свідомості не лише влади, або політичного істеблішменту (так званої «політичної еліти»), а у першу чергу – усвідомленням суспільством у цілому сутності та важливості опозиційної діяльності. Здатністю громадської думки протистояти популістам – опозиціонерам, а також тим опозиційним партіям, які використовуючи демократичну риторику та переваги демократичної політичної системи, прагнуть повернення до авторитарного режиму правління.

Тобто, місце опозиції у політичній системі визначається політичною взаємодією не лише між владою та опозицією, а передусім – між опозицією та суспільством, соціальними групами та стратами, інтереси яких презентують опозиційні політичні актори.

На думку Т. Ткаченко, «Проблема формування політичної опозиції, хоч і є однією з базових в процесі демократизації політичної системи України, проте в політичній практиці та суспільній свідомості українців ще не існує чіткого розуміння суспільно-політичних функцій, соціального єства, призначення опозиції, її ролі у формуванні ладу, побудованого на засадах розподілу та збалансованості влади» [205].

Важливістю та значимістю політичної опозиції у суспільстві обумовлена наявність широкого кола визначень понять «опозиція», «політична опозиція», «опозиційна діяльність», «політичне функціонування».

В умовах демократизації суспільства значну увагу привертає насамперед протистояння, конфлікт опозиції із владою, а розвинене громадянське суспільство сприяє формуванню цивілізованих, прозорих та ефективних відносин між владою та опозицією. Тобто, у процесі демократизації змінюється як ставлення до опозиції з боку влади та суспільства так і змістовне наповнення поняття «опозиційна діяльність» у дискурсі політичної науки.

У процесі демократичних перетворень у посткомуністичних країнах особливу увагу привертає розрізнення між опозиційною діяльністю та різноманітними формами суспільного та політичного протесту, у яких активно бере участь опозиція. Інакше кажучи, важливим для розуміння сутності політичної опозиції, її суспільного призначення й ролі в процесі демократизації політичної взаємодії є розмежування на теоретичному рівні понять «опозиція як політичний інститут» та «опозиція як форма суспільного протесту».

Варто погодитись із Т. Ткаченком у тому, що «Сучасна політична наука й практичний досвід розвинутих демократичних країн засвідчують, що публічність та конкурентність політичного середовища є одним із чинників формування ефективної політики. Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади є інститут політичної опозиції, існування якого визнається органічним явищем та необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Проте виникнення та функціонування цього інституту можливе лише за умов забезпечення права громадян на протест, де опозиція виступає однією з його форм» [205].

Сам по собі феномен опозиційності завжди наявний у будь-якому суспільстві, він пронизує усі сфери соціуму, але найбільш рельєфно проявляється у політичному просторі.

Політична опозиція, виступаючи ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп та будучи невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин, може існувати лише за умов надання та гарантування кожному громадянину права на протест, де опозиція виступає однією з його форм. Тобто, опозиція як політичний інститут може існувати лише в демократичному суспільстві, тоді як опозиція як форма суспільного протесту проявляється і за умов недемократичних режимів.

На думку Т. Ткаченка, «Різниця між поняттями «опозиція як політичний

інститут» та «позиція як форма суспільного протесту» розкривається й через підходи до їх класифікації. Так, класифікація опозиції як форми суспільного протесту вказує на те, що вона пронизує всі сфери суспільного життя, тоді як опозиція як політичний інститут є специфічним проявом опозиційності в політичних відносинах. Різна природа і суть опозиції як політичного інституту та форми суспільного протесту чітко простежується через їх суспільні функції, мету діяльності, тривалість існування та необхідність визначення і закріплення на законодавчому рівні їх політико-правового статусу, що підкреслює інституційний вимір першої» [205].

Інтерпретації опозиції як політичного інституту, відрізняються від тлумачення опозиції як протистояння – однієї з характеристик суспільних відносин, що сприяє більш адекватному розумінню сутності політичної опозиції, розкриває її соціальну сутність і політичне призначення.

Політична опозиція у сучасному політичному просторі – це впливові політичні актори, за якими стоять потужні фінансово-промислові групи, лобістські структури, соціальні групи, класи, верстви та страти. Опозиція представлена у парламентах, за кількістю депутатів опозиційні сили не набагато поступаються владним коаліціям (що обумовлено мінімальним розривом між владою та опозицією на виборах), у їх розпорядженні – бюрократичний апарат, парламентські комітети, мас-медіа, представники місцевої влади.

У сучасному політичному процесі опозиція виступає потужним політичним інститутом, який готовий у будь-яку мить продовжити процес урядування, державного управління, тобто, поміняти команду влади у керма держави. Політична опозиція в її парламентській чи позапарламентській формі є впливовим елементом демократичної політичної системи та основою демократичного суспільства. Демократизація політичної системи та незавершеність процесу інституціоналізації політичної опозиції у посткомуністичному суспільстві актуалізують проблему залучення світового досвіду до вирішення проблем опозиційної діяльності.

Таким чином, роль політичної опозиції у політичній взаємодії між владою, політичними акторами та суспільством визначається як традиційно сформована та законодавчо закріплена система норм протистояння офіційному політичному курсу держави і системі влади в цілому. До складу опозиції входять політичні інститути та організації, функціонування яких обумовлене критикою та контролем над діями влади. Опозиція класифікується на основі функцій, що вона виконує у політичній взаємодії.

За сферою впровадження виділяють внутрішні (організаційні, ідеологічні, фінансові) та зовнішні (соціальні, політичні, економічні, культурні) функції політичної опозиції. За ступенем відношення до політичної реальності (яка розуміється як загальноновизнана «картина світу») виділяють функції політичної опозиції – реальні та декоративні. За статусом опозиції у системі органів влади – функції парламентської та позапарламентської опозиції. За рівнем легалізованості опозиції виділяють функції легалізовані та не легалізовані. За рівнем ефективності опозицію поділяють на ефективну та неефективну опозицію. Окремо можна виділити функції інституціоналізованої опозиції, яка у парламенті утворює «тіньовий кабінет».

У цілому, можна визначити, що місце опозиційної діяльності у політичній взаємодії посткомуністичних країн обумовлюється суперечливими тенденціями інституціоналізації опозиції (парламентська опозиція) та переважанню деструктивних форм опозиційної діяльності, її спрямованість на руйнацію, а не на конструювання демократичної політичної моделі урядування.

2.3. Моделі функціонування політичної опозиції.

Процес демократизації має відповідну специфіку у різних країнах, «хвилі демократизації» (С. Гантингтон) охоплювали певні історичні періоди, континенти, культури та цивілізації. Усе це обумовлює об'єктивну потребу у створенні типологій моделей діяльності політичної опозиції, яка буде враховувати історичне підґрунтя та культурні основи опозиційної діяльності у різних державах та суспільні вимоги сучасного етапу розвитку демократичних процесів, які вийшли на глобальний рівень політичної взаємодії.

Це не лише теоретичне завдання – воно має практичний вимір, який стосується адекватної раціональної оцінки участі політичної опозиції у процесах демократизації та пошуку оптимальної моделі взаємодії між владою, опозиційними політичними акторами та суспільством.

На думку К. Ірхи, «Рівень адаптивності української політичної системи дозволяє включити інститут політичної опозиції до складу учасників процесу прийняття державних рішень [115, с. 366]. Ситуативність і відсутність історичних традицій опозиційної діяльності в Україні ускладнює перехід опозиції у стан конструктивної співпраці з діючою владою. У той же час розпочато процес формування інституціональних форм опозиційної діяльності, перехід до публічних обговорень і консультацій, що доводять якісний поступ у побудові діалогу «влада – опозиція» [115, с. 366].

У процесі моделювання (конструювання моделей) взаємодії влади та опозиції на основі раціонального підходу необхідно враховувати не лише «ідеальні об'єкти» (як має бути організована політична взаємодія), а передусім спиратись на реальний досвід опозиційної діяльності у тій чи іншій країні, регіоні, місцевості.

На формування моделей опозиційної діяльності впливає декілька важливих трендів політичного розвитку сучасності.

По-перше, процес глобалізації, утворення глобальних політичних та економічних акторів, що об'єднують різні національні моделі та утворюють

політичні партії, парламенти (зокрема, Європейський парламент), організації, що виходять за межі національних держав.

По-друге, процес появи глобальних медіа-структур, розвиток медіатизації політики (підпорядкування політичних дебатів та політичного вибору законам рейтингу та формату), активного формування нового класу власників та управлінців мас-медіа – медіакратії.

По-третє, процес формування глобальної громадської думки, яка утворюється незалежно від національних урядів під впливом глобальних медіа-голдінгів та, у свою чергу, впливає на опозицію, уряди та політику.

По-четверте, утворення зон перманентної турбулентності, нестабільності та прямих військових дій у різних куточках світу, зокрема – у посткомуністичному просторі (Нагорний Карабах, Придністров'я, Схід України, Абхазія та Південна Осетія, а у теперішній час – і в Східній Україні та ін.).

У даних умовах моделі функціональної взаємодії політичної опозиції та влади мають історичні, культурні, цивілізаційні відмінності. До того ж, моделі залежать від форми правління, політичного режиму, виборчої системи та інших факторів.

Як приклад, можна навести постійні зміни у виборчому законодавстві щодо виборів до парламенту та органів місцевого самоврядування (мажоритарна, змішана, пропорційна), формах правління (парламентсько-президентська, супер-президентська), які характеризують український політичний процес.

Зокрема, в умовах парламентсько-президентської республіки основні складові моделі опозиційної діяльності полягають у закріпленні відсоткового співвідношення представництва опозиційної депутатської фракції (або опозиційного об'єднання депутатських фракцій) у керівництві Верховної Ради та її органах, наданні опозиційному об'єднанню депутатських фракцій права пріоритетної законодавчої ініціативи у разі відхилення законопроекту, що був запропонований правлячою коаліцією, створенні спільних тимчасових

комісії за представництва правлячої та опозиційної сил у парламенті для розгляду та вирішення стратегічних державних питань, формуванні інституту взаємної відповідальності опозиційної та правлячої політичних сил у разі обміну політичними ролями; наявності комунікативної системи взаємодії парламентської та позапарламентської опозиції з Президентом.

Для конструювання моделей діяльності політичної опозиції визначальними є інституціоналізація політичної опозиції, а також традиційно сформовані та законодавчо закріплені норми діяльності опозиції, як протистояння офіційному політичному курсу держави і системі влади в цілому.

Проблеми формування моделей опозиційної діяльності та інституціоналізації політичної опозиції стали предметом досліджень зарубіжних і вітчизняних авторів. Основними працями у конструюванні моделей діяльності політичної опозиції вважаються дослідження Р. Даля, О. Кіркхаймера, Х. Лінца, Дж. Сарторі та ін. Значну увагу цьому питанню приділяли також А. Алібасік, Д. Елерз, Є. Колінські, Р. Макрідіс, К. Палескі, Р. Паннет, Е. Шилз та ін. Аналіз місця та ролі тіньового кабінету у моделі взаємодії влади та опозиції здійснюють такі вчені, як Р. Келлі, Р. Паннет, Д. Р. Тернер та ін.

На пострадянському просторі типи й моделі діяльності політичної опозиції досліджують С. Поршаков, Ф. Рудич, С. Телешун, О. Циганков та інші вчені.

Теоретичні аспекти порівняльного аналізу сучасних політичних акторів – партій та партійних систем, їхнього соціально-політичного розмежування, участі у виборах і в опозиції до влади досліджують А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. М. Ліпсет, Е. Колінські, П. Меір, Г. Оберройтер, С. Роккан, Дж. Сарторі та ін.

Із середини 1990-х років вітчизняні дослідники приділили увагу аналізу діяльність української політичної опозиції (Ю. Бадзьо, В. Литвин); передумовам та причинам її виникнення (І. Варзар, Г. Демиденко, А. Колодій,

І. Курас, К. Савицький, В. Якушик); принципам, характеру, моделям та перспективам її взаємодії з владою в Україні (Р. Балабан, В. Бех, С. Бондар, Ю. Древаль, В. Журавський, М. Михальченко, О. Новакова, І. Підлуська, І. Поліщук, С. Рябов); законодавчому регулюванню її правового статусу (І. Павленко, О. Совгіря); її ролі в політичному процесі (Н. Вінничук, Н. Піскарьова, Г. Щедрова).

Серед дослідників, що зосередили свою увагу на методах і технологіях діяльності політичної опозиції, відзначимо Дж. Белінгбрука, Р. Даля, Х. Лінца, Г. Оберройтера, Дж. Сарторі, Дж. Шарпа, а також вітчизняних учених – С. Бондар, Н. Вінничук, О. Кукуруз, Г. Куц, В. Микольченка, О. Новакову, Н. Піскарьову, І. Поліщука, Ю. Розенфельда, С. Рябова, Т. Ткаченко, П. Шляхтуна та ін. На основі узагальненого теоретичного та практичного досвіду визначена класифікація функцій політичної опозиції за демократичного політичного режиму.

Внутрішні організаційні функції опозиції включають формування організаційної структури інституту політичної опозиції (керівництво, функціонерів, групу підтримки), ротацію опозиційної верхівки. За рівнем оновлюваності опозиційного керівництва можна виокремити стиль опозиційного управління – авторитарний або демократичний. Ідеологічні функції – це, передусім, розробка програми діяльності та формування цілей політичної боротьби, а також створення ідеалу суспільно-політичного устрою, за якого опозиційна сила здатна втілити свої програмні цілі. Фінансову складову діяльності політичної опозиції презентує функція формування джерел фінансування, походження яких, у свою чергу, виступає одним із провідних критеріїв ефективності самої політичної опозиції.

Погляд на суспільство як на взаємодію чотирьох підсистем, запропонований Т. Парсонсом, було покладено в основу структуризації зовнішніх функцій політичної опозиції :

- соціальні функції – забезпечення інтеграції та консолідації суспільства, зняття громадянського невдоволення, мобілізації суспільства, сигнально-артикуляційна тощо;

- політичні функції – підтримка розвитку демократичної моделі політичної системи, політичної стабілізації, представницька, протиставлення одних політичних поглядів та ідей іншим, блокування прийняття політичних рішень, функція наступництва влади, вплив на ефективність державних структур, критика урядових рішень та ін.;

- економічні функції – перенесення соціально-економічних вимог у політичну систему, лобювання економічних інтересів та ін.;

- культурні функції – комунікативна, інформування, адаптації тощо.

Функції вирішення конфліктів, соціалізації, оціночна функція залишаються спільними для всіх сфер упровадження та опозиційної діяльності.

За статусом опозиції в системі органів влади виокремлюють парламентські та позапарламентські функції опозиції. До групи перших належать: внесення інтерпеляцій та запитань, участь у роботі комітетів парламенту, ініціювання відповідальності уряду, оприлюднення інформації про роботу уряду в ЗМІ. Другу групу функцій становлять наступні : піддання сумніву легітимності парламенту та його здатності здійснювати політичні зміни, пошук консенсусу з проблем, які були проігноровані парламентською опозицією чи іншими партіями. За рівнем легалізованості опозиції в політичній системі можна визначити легалізовані та нелегалізовані функції політичної опозиції. Легалізовані функції вдало ілюструє функціональна тріада опозиційної діяльності : контроль влади – критика влади – ормування шляхів альтернативного розвитку держави.

Методи діяльності політичної опозиції залежать від конкретної історичної ситуації в державі та від сталості інституту демократії. Передвиборчий період вирізняється активними, емоційними акціями опозиції, натомість міжелекторальні періоди характеризуються переважно інформаційно-комунікаційними формами опозиційної діяльності. Відомий

теоретик ненасильницького спротиву Дж. Шарп нараховував 198 цивілізованих форм політичної боротьби. Найбільше розповсюдження ненасильницький спротив отримав у ХХ – на початку ХХІ століття. Найвідоміші випадки його застосування : боротьба за незалежність Індії 1947 року, повалення комуністичних режимів у країнах Східної Європи (окрім Румунії) 1989 року, придушення серпневого путчу в СРСР 1991 р., знищення режиму Мілошевича в Югославії (2000 р.) та Шеварднадзе у Грузії (2003 р.), «помаранчева революція» в Україні (2004 р.).

Окрім цього, опозиція також може застосовувати і насильницькі методи боротьби: збройні повстання, партизанську війну, терористичні акти, військові перевороти (путчі) та ін. Найбільш відомі приклади насильницької опозиційної діяльності – це революції в країнах Європи XVII- XVIII століть, війни за незалежність та між Північчю та Півднем Сполучених Штатів Америки, революції 1905 року, у лютому та жовтні 1917 у Росії, діяльність сепаратистів у Північній Ірландії, Чечні, Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ї тощо.

І якщо у 2004 році переважали методи інформаційного тиску та політичного маніпулювання, то події 2013 – 2014 років в Україні засвідчили, що успіх опозиції принесли протестні дії, масові вуличні акції, штурми та захоплення адміністративних будівель, прямі зіткнення з силовиками на вулицях міст.

Не менше важливим мотиваційним чинником вибору методів політичної боротьби та виконуваних опозицією функцій є принцип цілепокладання. Останній також впливає на рівень відкритості опозиційної діяльності.

До основних (класичних) інституціональних моделей діяльності політичної опозиції відносять :

- вестмінстерську модель взаємодії влади та опозиції (презентують такі держави, як Австралія, Великобританія, Індія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія);

- французьку (континентальну) напівпрезидентську модель опозиційної діяльності (характерна для певних етапів розвитку Французької державності);
- німецьку модель взаємодії влади та опозиції (Австрія, Німеччина)
- скандинавську «північну» модель опозиційної діяльності (Данія, Норвегія, Швеція) моделі.

Кожна із цих моделей (окрім вестмінстерської) легко адаптується до зміни зовнішніх і внутрішніх вимог і здатна модифікуватися для подолання кризових явищ у суспільно-політичній або економічній сфері держави, у тому числі – у посткомуністичних країнах.

Поряд із класичними типологіями інституціональних моделей діяльності політичної опозиції, слід відзначити «гібридні» моделі. Вони формуються на базі класичних моделей, з урахуванням певних соціокультурних, історико-географічних, економічних та політичних особливостей кожної держави. Виділяють наступні «гібридні» моделі політичної опозиції:

- модель політичної опозиції в системах з двома колективними політичними акторами, що домінують;
- модель політичної опозиції в системах з кількома домінуючими політичними акторами;
- модель політичної опозиції в системах з одним політичним актором, що домінує.

У порівнянні з класичною типологією моделей політичної опозиції «гібридна» класифікація є більш адаптованою до сучасних тенденцій взаємодії політичних більшості та меншості і враховує неполітичні фактори суспільного розвитку.

Для посткомуністичних країн досить характерною є наявність «штучної» опозиції, яка дозволяє «партії влади» маніпулювати виборчим процесом, позбавляючи реальну опозицію доступу до мас-медіа, «розмиваючи» її електорат. Цей процес добре ілюструють та відображають дві моделі опозиційної діяльності на посткомуністичному просторі :

біполярна та багатополарна. Якщо для першої притаманні абсолютне панування системної опозиції, ідеологічний принцип формування та високий ступінь інституціоналізації, то багатополарна опозиція складається з великої кількості системних гравців, що не відображають реальну структуру суспільства, утворюється за принципом клієнтизму та тяжіє до утворення нестабільних коаліцій у боротьбі за владу. Ще раз підкреслимо, що дана класифікація моделей політичної опозиції є досить актуальною для посткомуністичних країн. Варто згадати утворення штучних опозиційних сил в Україні, таких як ПСПУ (для нейтралізації впливу СПУ), проект «Партії зелених» (для розмивання електорату «лівих сил»), проект «Озимого покоління» (для розмивання молодіжного електорату опозиційних сил) та ін.

Для розкриття сутності та основних відмінностей моделей діяльності політичної опозиції необхідно провести їх порівняльний аналіз.

Однією із головних відмінностей вестмінстерської моделі діяльності парламентської опозиції виступає забезпечення функції парламентського контролю за допомогою надання офіційних запитів представникам виконавчої влади, роботи в комітетах, проведення консультацій та дебатів при внесенні поправок до законопроектів (так, зі 160 днів річної роботи британського парламенту 20 днів офіційно визначено днями опозиції, коли остання має право пріоритетних запитів та заяв до уряду) [80]. Дана модель демонструє механізми державного впливу на опозицію, наприклад, шляхом нарахування додаткової заробітної плати лідеру опозиції, тобто голові опозиційного уряду, що говорить про традиційну інституціоналізованість британської парламентської опозиції, яка, в той же час, не має реальних важелів впливу на прийняття державних рішень.

До характеристик французької «континентальної» напівпрезидентської моделі діяльності політичної опозиції належить пропорційне представництво всіх парламентських фракцій у складі керівництва парламенту, забезпечення ефективної діяльності тимчасових слідчих комісій з метою збору та надання

парламенту інформації про певні факти або події, та пропорційне представництво всіх парламентських фракцій у їхньому складі.

Німецька модель опозиції, що притаманна Австрії, Німеччини та інших країн, послуговується принципом конституційності. Відсутність нормативно-правової бази для інституціоналізації політичної опозиції компенсується можливістю відстоювати право меншості на участь у прийнятті політичних рішень у Конституційному суді. Так, третина депутатів Бундестагу може оскаржити у Конституційному суді будь-який закон чи державне рішення, що, на їхню думку, суперечить Основному Закону. Німецька опозиція може впливати на визначення порядку денного парламенту через Раду старійшин Бундестагу, а також призначати значну частину керівних посад у постійних комітетах парламенту.

У цілому політична система Німеччини та Франції не надає опозиції додаткових фінансових преференцій. Політика цих держав спрямована на рівність використання нормативно-правової бази як більшістю, так і меншістю.

Скандинавська модель, що діє в Данії, Норвегії, Швеції тощо, надає статусу опозиції найменш чітких обрисів та повноважень. Через природу партійних систем указаних країн, яка характеризується наявністю великої кількості малих партій із чітко визначеною електоральною базою, що не бажають формувати коаліційні уряди, скандинавська модель уособлює в собі прецедент, коли партія, представлена в уряді, часто сама опиняється у меншості, тоді як опозиція в сукупності становить більшість у парламенті. До характеристик діяльності опозиції можемо віднести участь у роботі законодавчих комітетів та залученість до процедури ухвалення порядку денного.

На ранніх етапах моделювання діяльності політичної опозиції ґрунтувалось на принципі доцільності існування феномену протистояння державній владі. Спочатку політична опозиція розглядалась як загроза існуючому режиму, потім – як запорука забезпечення балансу влади, пізніше

– як ознака демократичності державного врядування, і лише на початку ХХ століття у науковий обіг входить визначення опозиції як політичного інституту.

Саме інституціональний вимір лежить в основі моделювання діяльності політичної опозиції у сучасному світі. Відповідно до точки зору інституціонального підходу, політична опозиція виступає традиційно сформованими та законодавчо закріпленими нормами протистояння офіційному політичному курсу держави і системі влади в цілому та функціонуючими на даній основі організаціями.

Функціональний вимір побудови моделей діяльності політичної опозиції класифікується за такими критеріями, як :

- рівень впровадження (глобальний, національний, регіональний, місцевий);
- ступінь реальності та статус опозиції в системі органів влади,
- рівень легалізованості, ефективності та інституціоналізованості опозиції у системі державних органів, діяльності парламенту;
- сфера застосування (парламентська та позапарламентська опозиція).

У деяких моделях (наприклад, у німецькій моделі) відсутність окремого закону про діяльність опозиції компенсується принципом конституціоналізму. Натомість у інших моделях опозиційна діяльність жодним чином не впливає на процес прийняття державних рішень (йдеться, передусім про вестмінстерську модель «опозиції Її Величності», засновану на багатовікових традиціях і нормах, що демонструє показовість опозиційної активності і, одночасно, відсутність реальних важелів впливу на процес прийняття державних рішень).

Рівень ефективності функціонування опозиції обумовлений взаємодією таких чинників, як механізм ідентифікації опозиції та влади, закріплення статусу опозиції, її прав та обов'язків, механізм впливу на прийняття державних рішень, рівень відповідальності та джерела фінансування.

Моделі опозиційної діяльності можна також диференціювати відповідно до особливостей взаємодії опозиції та уряду у залежності від форми державного правління. Так, вестмінстерська модель відповідає парламентській республіці, в якій за умови «злиття» виконавчої та законодавчої влади і домінування уряду над парламентом на парламентську опозицію покладається функція контролю над урядом. Президентська республіка традиційно співіснує з американською моделлю політичної опозиції, коли стабільна система стримувань і противаг виключає потребу в чіткому розмежуванні влади та опозиції. Змішані республіки, представлені французьким прикладом, передбачають два варіанти – нормативної нерозмежованості влади та опозиції або ж чітке розмежування статусів.

Проблема функціонування політичної опозиції стрімко актуалізується в європейському співтоваристві. Так, у 2008 р. Парламентська асамблея Ради Європи розглянула доповідь «Процедурні керівні принципи щодо прав та обов'язків опозиції у демократичному парламенті» [62]. У Резолюції слухання міститься основоположна теза про те, що встановлення справедливої правової і процедурної основи і матеріальних умов, що надають можливість парламентській меншості виконувати свої функції, є передумовою для ефективного функціонування представницької демократії. У червні 2010 р. відбулася Європейська конференція «Права та обов'язки парламентської опозиції та принцип недискримінації», участь в якій узяли Співкері парламентів 47 держав-членів Ради Європи. Окрім того, останнім часом спостерігається тенденція політичних перемог опозиційних сил у Європі. Так, на регіональних виборах у Франції перемогу одержала об'єднана ліва опозиція на чолі з соціалістами (2010 р.), а на парламентських виборах у Болгарії перемогла опозиційна правоцентристська коаліція (2011 р.). Отже, обмін досвідом щодо регулювання відносин влади та опозиції є запорукою стабільного функціонування усієї політичної системи європейських держав.

Обсяг прав, що знаходяться в арсеналі парламентської меншості, відрізняється у різних країнах світу і також визначається специфікою моделей

політичної опозиції. Найбільш поширена типологія форм і моделей діяльності політичної опозиції розроблена на основі наступних критеріїв :

- рівень формальної інституціоналізації, який описує ступінь включення опозиційних партій у діяльність парламенту та його органів;
- рівень законодавчого впливу, який визначає роль меншості у законодавчому процесі, встановленому за формальними та неформальними правилами та звичаями.

Саме за цими критеріями виділено чотири класичні моделі політичної опозиції: вестмінстерську, скандинавську, німецьку та напівпрезидентську. На окрему увагу заслуговують проблеми ефективності діяльності опозиції. Тут можна виділити наступні критерії : механізм ідентифікації опозиції та влади, закріплення статусу опозиції, права та обов'язки, механізм впливу на ухвалення державних рішень, рівень відповідальності, джерела фінансування опозиційних політичних акторів.

Кожен із указаних критеріїв розрахований на виявлення ступеня ефективності функціонування опозиції як політичного інституту незалежно від статусу в системі органів влади – парламентського чи позапарламентського. Насамперед, йдеться про можливість застосування розроблених критеріїв відносно опозиції у посткомуністичних країнах які не мають чітких, сталих механізмів самоідентифікації громадян, політичної еліти та політичного класу.

У контексті досліджених у розділі проблем розглянемо питання розмежування двох типів політичної опозиції – позапарламентської та парламентської. Позапарламентська опозиція переважно представлена групою будь-яких суб'єктів з низьким рівнем внутрішньої взаємодії та невизначеною специфікою спільного інтересу. Парламентська опозиція, представлена депутатськими фракціями або ж їхніми об'єднаннями, навпаки, характеризується високим рівнем внутрішньої співпраці, системністю, чітким визначенням та документальним закріпленням основних аспектів спільного

інтересу. Якщо позапарламентська опозиція може існувати в неінституціоналізованому стані, то парламентська опозиція потребує обов'язкової інституціоналізації, нормативного або традиційного закріплення форм політичної діяльності.

На особливу увагу в умовах посткомуністичного політичного розвитку заслуговує процес інституціоналізації політичної опозиції у історичному контексті та відповідні моделі інституціоналізації політичної опозиції у демократичних системах. Компаративний аналіз моделей інституціоналізації політичної опозиції в країнах розвинутих демократій дає можливість проектувати становлення політичної опозиції в умовах переходу до демократії та конструювати відповідні моделі її інституціоналізації.

Основним типом політичної опозиції у країнах консолідованої демократії є парламентський тип. Обсяг її повноважень та прав визначається на основі політичних традицій та практики. Суб'єктами опозиційної діяльності у демократичних країнах виступають політичні партії, групи інтересів та групи тиску, громадські організації, окремі громадяни. Проте основними суб'єктами опозиції є політичні партії та їхні фракції у вищому законодавчому органі – парламенті.

В парламенті на опозицію можуть покладатися такі функції, як законотворча, функція контролю та рекрутування. Обсяг їх виконання залежить від традицій політичної практики, проте для демократичних країн Заходу характерне звуження повноважень до виконання контрольної діяльності. Виконання функції контролю постає основним видом діяльності парламентської опозиції у країнах сучасної демократії. Форми та засоби контролю є дуже різноманітними: брати участь у роботі комітетів та спеціальних комісій, ставити усні та писемні запити, використовувати інтерпеляції та блоковане голосування, оголошувати вотум довіри (недовіри), ставити вето на законодавчі акти, оголошувати імпічмент.

Для правової практики країн консолідованої демократії характерна відсутність спеціальних законів та нормативно-правових актів регламентації

діяльності опозиції. Така регламентація здійснюється через регламент законодавчого органу або закони охорони та захисту прав громадян.

Модель опозиції у Великобританії є найбільш інституціоналізованою у політичній системі, проте що стосується її реального впливу на владу, то вона видається слабкою. Незважаючи на ряд повноважень, якими наділена офіційна партія опозиції, переважна більшість з них є контрольними, подання альтернативних ініціатив в сфері законотворчості обмежується внесенням поправок. Опозиційні партії мають обмежені можливості у встановленні порядку денного, розробці законопроектів та прийнятті законів, призначенні членів парламентських комітетів. Основні повноваження політичної меншості відносяться до сфери контролю і здійснюються в роботі комітетів, під час години запитань та проведенні парламентських дебатів. Враховуючи також слабкі сторони партійної та виборчої систем, є підстави характеризувати дану модель опозиції як недостатньо сильну, де головною причиною її тривалого існування виступають історичні традиції та лояльна політична культура.

Орієнтована на парламент модель інституціоналізації опозиції Німеччини також наділяє функціями опозиції політичні партії. Її головна особливість полягає у своєрідному поєднанні парламентсько-партійного правління та федеративної форми устрою. Для цієї моделі характерна наявність вагомих повноважень парламентської опозиції у державному управлінні та підтримка її на всіх рівнях політичної системи. Консенсусний стиль прийняття рішень надає значні можливості опозиції виконувати повноваження у контрольній та законодавчій сферах. Опозиція наділена вагомими повноваженнями в сфері законодавства, що не є типовим у конституційно-правовій практиці. Повноваження опозиції включають такі засоби впливу, як участь політичних партій меншості у парламентському процесі, чіткий та пропорційний розподіл посад, сильне вето опозиційних політичних партій щодо рішень парламенту.

Модель інституціоналізації опозиції Франції обумовлена формою державного правління. Її основними особливостями є : невизначеність носія опозиції; коливання ролі опозиції залежно від розподілу владних повноважень політичними силами (розподілене правління або «співіснування»). Під час розділеного партійного правління функцію опозиції виконують парламентська меншість та президент. Роль опозиції у політичній системі Франції є дуже слабкою. Це пов'язано прагненням побудувати систему, в якій уряд матиме здатність управляти навіть за відсутності стабільної парламентської більшості. Політичні партії меншості виконують переважно контрольні обов'язки.

Багатозначність опозиції в контексті американського парламентаризму зумовлює таку особливість цієї моделі опозиції, як використання терміну «опозиція» відносно об'єднання та його поведінки, які забезпечують цілісність політичної системи. Це відрізняється від традиційного розуміння опозиції як групи, що легальними засобами здобуває владу. Тому для США характерне використання поняття «меншість» замість поняття «опозиція». Опозиція існує як в межах однієї палати, так між верхньою та нижньою палатами, а також протистояння відбувається між парламентом та президентом, що пов'язано із такою особливістю американської форми правління, як система стримувань та противаг. Найсильнішими засобами опозиції, які використовуються органами влади, є вето та імпічмент.

Важливе місце у моделях інституціоналізації опозиції Великобританії та США займає встановлення та дотримання партійної дисципліни депутатів опозиційних фракцій, для чого був запроваджений інститут «батоїв» та деякі інші заходи з боку партійного керівництва.

Таким чином, можна виокремити основні чинники інституціоналізації політичної опозиції : форма державного правління; партійна система; виборча система; структура вищого законодавчого органу; політична культура суспільства.

Варто погодитись із Н. Вінничук у тому, що інституціоналізована опозиція у державі з парламентарною формою правління діє в межах законодавчого органу, і основними її суб'єктами виступають політичні партії. В цьому випадку вектор влада – опозиція є чітко окресленим і проходить між двома основними політичними силами. Одна з них, програвши вибори, автоматично набуває статусу опозиції. У країнах із президентською та змішаною формою правління відбувається розподіл владної та опозиційної сили за декількома векторами: виконавча та законодавча гілки влади, проурядова партія та партія опозиції, фракційна більшість верхньої палати та фракційна більшість нижньої палати, і неможливо визначити єдине джерело опозиції. Такі чинники як партійна та виборча системи взаємопов'язані: тип виборчої системи (мажоритарної, пропорційної або змішаної) впливає на формування певної партійної системи (двопартійної або багатопартійної), що в свою чергу визначає розподіл між урядовою та опозиційною силою. За двопартійною системою статус опозиції отримує друга сила за результатами виборів. За багатопартійної системи опозицією стає політична партія або декілька з них, які не увійшли до правлячої коаліції. В межах вищого законодавчого органу такий розподіл відбувається між фракціями та палатами, якщо парламент двопалатний. Лояльна та демократична політична культура сприяє збереженню традицій, в тому числі тих, які належать до опозиційної діяльності [41].

Таким чином, складність з'ясування сутності опозиції та конструювання моделей її діяльності пов'язана із відсутністю практики тлумачення змісту цього поняття у нормативно-правових актах більшості посткомуністичних країн, а також із тим, що у правовому полі країн консолідованої демократії наявні досить різні підходи до феномену опозиції. Що стосується наукових джерел з відповідної проблематики, то опозицію часто описують як організовану групу індивідів, яка протистоїть владі та конфліктує з нею, об'єднання на основі спільності щодо критики влади, протистояння суб'єктів політики, протиставлення різних політик (як у сенсі

«policy», так і «politics») тощо.

У політичній науці сформувалось декілька основних підходів до визначення процесу опозиційної діяльності. По-перше, соціологічний (широкий) підхід базується на врахуванні ролі недержавних політичних акторів (наприклад, соціальних груп, груп тиску, суспільних страт тощо) у функціонуванні політичної системи та визначає опозицію як протестну поведінку будь-якого з цих суб'єктів. По-друге, інституціональний (вужкий) підхід зводить розуміння опозиції до конкретних політико-правових форм її існування – політичних партій та парламентських фракцій. Дійсно, основним призначенням партій є здобуття політичної влади з метою вироблення державної політики («public policy») або впливу на неї. Оскільки суверенним носієм влади є держава, яка реалізує свої повноваження через систему органів, прагнення долучитися до діяльності цих органів, серед яких особливе місце посідає парламент, є визначальним для політичних партій. Парламентська фракція – один з основних гравців у межах парламенту, її формування відбувається на основі (пропорційна електоральна модель) або з урахуванням (мажоритарна та змішана моделі) партійного підґрунтя.

Концептуальні основи дослідження опозиційної діяльності в умовах консолідованої демократії сформулював Х. Лінц, який виділив такі риси «лояльної» опозиції (а демократія потребує саме лояльної опозиції, яка б не змінювала курс на 180 градусів після приходу до влади) [134, с. 115] :

- дії опозиції мають розгортатись лише в рамках конституційного поля;
- відмова від насильницьких методів боротьби за владу, за виключенням випадків, коли це передбачено законом;
- готовність пожертвувати своїми інтересами заради збереження цілісності системи.

Таким чином, узагальнено розуміння опозиції у демократичному світі (тобто в країнах із стабільними партійними системами, де політичний склад більшості та меншості є приблизно однаковим як в центрі, так і на місцях :

опозиція після чергових загальнодержавних або місцевих виборах стає «більшістю», а «більшість» – переходить в опозицію) можна визначити так : опозиція – це організована група суб'єктів, що на основі спільного інтересу веде боротьбу різними доступними засобами за можливість володіння домінуючим політичним ресурсом та, залежно від форми функціонування, може набувати таких ознак як системність та інституціоналізованість.

Тому у зарубіжних країнах поняття «інституційно оформлена опозиція» сприймають на рівні інтуїції, а сама опозиційна (за своєю природою) діяльність у переважній більшості країн окремими законами не регулюється. Це твердження в однаковій мірі поширюється як на діяльність інституційно оформленої опозиції, яка існує в парламенті, органах місцевого самоврядування (фракції політичних партій), так і поза межами відповідних органів (опозиція в суспільстві в цілому, представлена окремими громадянами, організаціями, партіями, рухами, які не поділяють офіційного курсу; така опозиція є інституційно неформленою). З точки зору дисертантки, це зумовлено декількома основними чинниками. По-перше, діяльність інституційно неформленої опозиції (окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представництва в парламенті, органах місцевого та регіонального самоврядування) регламентується законами про об'єднання громадян, свободу зібрань, свободу вираження політичних поглядів і переконань, про доступ до інформації тощо. Тобто, потреби в дублюванні відповідних прав та механізмів їхньої реалізації в окремому нормативно-правовому акті немає.

По-друге, сам термін «опозиція» не є характерним для зарубіжного законодавства – адже провести чітке розмежування між опозицією та всіма іншими суб'єктами державної політики, які повністю або частково не поділяють офіційного курсу глави держави або уряду (залежно від форми державного правління) на практиці неможливо. Тому, за винятком деяких країн з англосаксонською правовою системою (Португалії, Колумбії, Великобританії, Канади та ін.), у конституційній практиці більш вживаним є

поняття «політична меншість», зміст якого поширюється як на сили, які повністю не поділяють офіційний політичний курс, так і тих суб'єктів, які займають більш помірковану позицію щодо нього, наприклад не погоджуються з пріоритетами політики, формами її реалізації.

Саме тому у законодавчих актах, які визначають основні форми роботи парламенту (регламенті, законах про парламентські комітети, слідчі комісії тощо) закріплюється, як правило, не статус опозиції, а статус тих фракцій та членів парламенту, які не входять до парламентської більшості, іншими словами – парламентської меншості. Наприклад, Конституція Німеччини не регулює правового становища опозиції, не містить переліку прав, що належали б лише їй, а не іншій меншості, яка могла б утворитися з членів урядових фракцій. Крім того, земельні конституції та регламенти народних представництв майже всіх федеральних земель взагалі не вживають термін «опозиція». Виняток становлять лише конституція Вільного та Ганзейського міста Гамбург, а також конституція землі Шлезвіг-Гольштейн.

Обсяг прав опозиції і роль опозиції у політичному процесі залежить від типу моделі діяльності парламентської опозиції. Так, Конституційний Суд ФРН підкреслив, що Уряд не має права боротися з опозицією, висловлювати негативне ставлення до неї, оскільки опозиція є інститутом конституційним (Рішення Федерального Конституційного Суду Німеччини, том 44, стаття 125, с. 145) [193, с. 10].

У шведській моделі за опозицією закріплено наступні права : – на окрему думку з приводу підготовлених доповідей комісій; – за ініціативою 1/10 членів Риксдагу, підтриманою не менш ніж 1/3 членів палати, на всенародний референдум може бути винесена конституційна поправка; – додаткова матеріальна допомога з боку держави; – право відкривати дебати; – право на заміщення місць голів у половині комісій [193, с. 15].

Обсяг прав, якими наділяється парламентська меншість, у різних країнах, не є однаковим і визначається специфікою кожної з моделей, в межах якої функціонує меншість.

Висновки до другого розділу.

Підводячи підсумки проведеного у другому розділі дисертаційного дослідження аналізу теоретико-методологічних основ дослідження діяльності політичної опозиції, можна сформулювати наступні висновки, які узагальнюють матеріал, викладений в кожному із підрозділів.

По-перше, досліджуючи опозиційну діяльність як особливий тип політичної діяльності та основні теоретичні підходи до діяльності політичної опозиції, виділено та проаналізовано позиції представників історичного, інституційного підходів, біхевіоралізму (поведінкового підходу), теорії раціонального вибору та функціоналізму до проблеми опозиційної діяльності. Визначено, що політична опозиція у процесі політичної діяльності виступає складною громадською та політичною організацією, що має специфічний правовий статус у державі, або її територіальній частині і презентує організацію людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних ідей, яка опираючись на певну ідеологію і презентуючи інтереси соціальних груп, активно діє в політичному процесі з метою здобуття, утримання влади та через залучення широкої підтримки легітимізації своїх дій при прийнятті політичного рішення.

По-друге, визначено, що дослідження місця опозиційної діяльності у структурі політичної взаємодії представляє окремий напрямок політичної науки, а сама опозиція знаходиться між полюсами «олігархізації» та «поліархії» (Р. Даль). Аргументовано, що процес олігархізації взаємодії влади та опозиції та кулуарності процесу горизонтальної (міжелітної) взаємодії влади та опозиції у процесі демократизації суспільства поступається місцем поліархічній моделі внутрішньопартійних відносин. Політична опозиція своїй структурі складається з різних політичних елітарних груп та учасників протестних рухів, що борються за домінування у опозиційному середовищі.

Саме поліархічність опозиції забезпечує громадянам, які незадоволені владою можливість реального вибору між конкуруючими елітарними групами, а наявність політичної конкуренції всередині опозиції сприяє подоланню її олігархізації.

По-третє, проаналізовано особливості моделей опозиційної діяльності. Визначено, що моделювання опозиційної діяльності залежить від двох факторів: рівня формальної інституціоналізації (ступінь включення опозиційних партій у діяльність парламенту та його органів) та рівень законодавчого впливу (роль меншості у законодавчому процесі, встановленому за формальними та неформальними правилами та звичаями). Поряд із класичними моделями опозиційної діяльності виокремлено та проаналізовано «гібридні» моделі діяльності політичної опозиції.

Розділ 3

Процес діяльності політичної опозиції : технології та складові

3.1. Комунікативні технології опозиційного функціонування в умовах виборчих кампаній.

Основи теоретичного аналізу та практичного застосування соціальних і політичних технологій у діяльності опозиції, як в умовах виборчих кампаній, так і у міжелекторальний період, було закладено у позитивістській парадигмі політичного знання. Технологічний підхід доби модерну спирався на пануюче уявлення про суспільство, що здійснює еволюцію, прогресує протягом всього часу свого існування. У цьому полягало і основне завдання опозиції – критикувати владу та пропонувати раціональні альтернативи політичних рішень задля забезпечення прогресу, модернізації, демократизації.

Звичайно, ідея прогресу, який можна забезпечити послідовним використанням раціонально обґрунтованих кроків з боку влади та опозиції, поширилась і на політичну сферу суспільного життя. Як зазначає український автор Д. Наріжний, для того часу характерними були уявлення, що «суспільство з необхідністю прогресує, еволюціонує від простого до складного, від нижчого до вищого щабля свого розвитку (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, К. Маркс)» [145, с. 4].

Ідея загального поступального еволюційного прогресу людства відбилася і на розумінні політичної діяльності, розумінні сутності опозиції, її ролі у забезпеченні політичного розвитку, тому політичні технології в цей період сприймаються як соціальні механізми досягнення (побудови) суспільного ідеалу владою та опозицією, як важелі і інструменти детермінованого соціального розвитку, що можуть використовуватись у політичній боротьбі між владою та опозицією за виборців.

Натомість ще у першій третині ХХ століття з'явилися альтернативні позитивістським парадигми щодо ролі технологій у політичній діяльності влади та опозиції, цілий ряд нових підходів у психології, соціології та філософії, таких як феноменологія, теорія соціальної дії М. Вебера, символічний інтеракціонізм та ін.

У середині ХХ століття, після Другої світової війни, неоднозначного досвіду демократичних реформ та спроб революційного шляху вирішення складних соціальних, економічних та політичних проблем, на зміну позитивістській концепції досліджень суспільства прийшли нові парадигми суспільних досліджень, які привнесли та сформулювали нове бачення людини, суспільства та політики. Окреме місце у даних парадигмах посідали опозиційна діяльність та використання політичних технологій з метою боротьби за владу.

Цей процес, зокрема у такому напрямку досліджень, як синергетика, відзначався відмовою від детермінізму, уявленням про світ як невідтворювану систему, етапи стабільного розвитку якої змінюються біфуркаційними, перехідними етапами нестабільності та пошуку нових можливостей. Так, роль опозиції зростає у точці біфуркації політичної системи: опозиція має скористатись моментом для захоплення влади. З метою «розхитати» владу, утворити біфуркаційний період опозиція має використовувати певні технології – від технологій революцій та переворотів (силового захоплення влади) до комунікативних технологій впливу на громадську думку, а часто і маніпуляції нею (пропаганда, політична реклама, політичний PR та ін.).

Формування суспільства постіндустріального типу потребувало принципово інших, відмінних від модерністських, технологій опозиційного функціонування, впливу на громадську думку, керування масштабними соціальними, політичними, економічними подіями, в основі яких у сучасному світі – інформаційні процеси. Технології, які лежать в основі відносин влади, опозиції та суспільства, набули комунікативного характеру, що призвело

дослідників до відмови від принципу детермінізму у соціальній та політичній сферах, розробки теоретичних засад і принципів практичного регулювання суспільними відносинами як нестійкої, відкритої системи, якій притаманні нелінійний характер розвитку і самоорганізація.

Вплив комунікативних технологій на весь ансамбль суспільних відносин аналізується переважно як окрема проблема у дослідженнях комунікації влади, опозиції та суспільства. У світовій гуманітаристиці варто відзначити таких авторів, як А. Дернер, Т. Кларк, К. Крос, Р. Гакет, Н. Луман, П. Норис, Дж. Томпсон та ін. Не залишились осторонь і українські дослідники політичної комунікації і комунікативних технологій, зокрема О. Білоус, Д. Видрін, А. Пойченко, В. Гура, О. Зернецька, Л. Климанська, В. Коляденко, М. Кравчук, Ю. Пахомов, Г. Почепцов, Р. Різун, А. Сіленко, В. Шкляр, В. Храмов, І. Шаблінський, Д. Яковлев та інші.

Комунікативні технології опозиційної діяльності набувають особистісної орієнтації, спрямовуються на задоволення потреб не тільки соціальних та політичних груп, критично налаштованих до влади, але й враховують індивідуальні потреби громадян. Однією з принципових особливостей постмодерністського підходу до політичних технологій є актуалізація проблеми взаємодії влади та опозиції. Саме остання стає центром постмодерних політичних досліджень. Дійсно, політичні й особливо виборчі кампанії в Україні, дають приклади вдалого, і не зовсім вдалого, використання комунікативних технологій з боку політичної опозиції.

Актуальність дослідження технологій опозиційної діяльності в умовах виборчих кампаній обумовлюється нагальною потребою у таких політичних технологіях, які би не лише були здатні вирішити короткотермінові завдання окремих опозиційних політичних діячів чи тимчасово відсторонених від бюджетних коштів економічних груп, але й сприяли формуванню економічної системи ринкового типу, демократизації політичного простору, розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Процес взаємодії влади та опозиції, управління демократичним суспільством має спиратись на комунікативні відносини між владою та суспільством, стає більш гнучким і водночас «набуває системного характеру, дозволяє вчасно розробляти унікальні технології управління, які б максимально відповідали складному й унікальному об'єкту управління» [184].

І хоча роль політичних технологій у нашій країні на нинішньому етапі її розвитку складна і суперечлива, проте системний підхід до розгляду структури, функцій, комунікаційних каналів зовнішньої і внутрішньої політичної взаємодії влади та опозиції, опозиції та суспільства, опозиції та мас-медіа передбачає використання послідовності обґрунтованих кроків, тобто певну технологізацію.

Тому процес створення демократичної системи за допомогою відповідних технологій пов'язаний із небезпекою надмірної технологізації політичного управління. Ця небезпека полягає «у встановленні найбільш небезпечної форми соціального детермінізму – технологічного, коли техніка перетворюється із засобу на мету, стандартизує поведінку, інтереси і потреби людей, перетворюючи тим самим людину на об'єкт бездуховних «калькуляцій і маніпуляцій». Сучасна держава має у своєму арсеналі настільки потужні і різноманітні форми технологій політичного управління, впливу і маніпулювання, що це загрожує самій основі демократії – громадянському суспільству. Слід визнати, що, на жаль, інформаційно-технологічний розвиток в умовах постіндустріального суспільства сприяє не стільки вирішенню, скільки поглибленню зазначеної проблеми» [184].

Базуючись на розглянутих підходах, докладніше проаналізуємо поняття «технологія» опозиційної діяльності, «політичні технології» та, виходячи з цього, підійдемо до визначення поняття та сутності комунікативних технологій та визначення їх ролі у процесі опозиційної діяльності.

Поняття технологій опозиційної діяльності можна інтерпретувати як форму активної творчої взаємодії опозиції та соціальних груп, особистостей,

соціального середовища, що спрямована на досягнення свідомо поставленої мети та включає мотиви, умови, способи, результат опозиційної діяльності тощо.

У цілому, в основі технології знаходиться прагнення до реалізації інтересів і потреб, таких як особисті, групові, корпоративні, колективні, суспільні шляхом розробки ефективних засобів, прийомів впливу на політичні об'єкти і процеси. Значення технології полягає, насамперед, у тому, що вона надає людській діяльності більш раціонального характеру, включаючи в неї тільки ті процеси й операції, які необхідні для досягнення поставленої мети. Технологізація відповідає прагненню людини визначити той алгоритм, який полегшить її діяльність і підвищить її ефективність.

Першою ознакою технологізації є розмежування, розподіл, розчленування даного процесу на внутрішні взаємопов'язані етапи, фази, операції. Смысл цієї процедури – в точному визначенні меж іманентних вимог до суб'єкта, що діє за цією технологією, в забезпеченні оптимальної (або близької до неї) динаміки розвитку процесу. Чим більше відповідає опис процесу його об'єктивній логіці, тим реальніша можливість високоефективної діяльності людей, зайнятих у даній сфері.

Друга ознака будь-якої технологізації – координованість і поетапність дій по досягненню певного результату. Послідовність і порядок їх виконання мають базуватися на внутрішній логіці функціонування і розвитку даного процесу. Однак усе сказане аж ніяк не означає, що суб'єкт буде «скутий» встановленими «рамками»: у нього завжди залишається можливість «втрутитися» в об'єктивний хід процесів, встановити інший порядок, темп процедур і операцій залежно від вимог до них, які змінюються.

І, нарешті, третя, досить суттєва ознака – кожна технологія передбачає однозначність виконання включених до неї процедур і операцій. Це вирішальна умова досягнення результатів, адекватних поставленій меті.

Щоб опозиційна діяльність дістала право називатися технологією, вона мусила бути свідомо і планомірно «розчленована» на елементи, що

реалізуються у певній послідовності. Водночас можна вирізнити декілька процедур, з яких складаються етапи технології опозиційної діяльності :

- 1) визначення мети, реалізованої внаслідок застосування даної технології;
- 2) побудова системи критеріїв для вибору можливих варіантів;
- 3) позначення кола можливих варіантів;
- 4) вибір оптимального варіанта;
- 5) впровадження обраного варіанта.

Як зазначає Л. Д. Климанська, «Технологія – поняття універсальне, існує у будь-якій сфері людської активності, зокрема може існувати і у людських стосунках. А це означає, що можна говорити про існування соціальних технологій» [122].

У сфері прийняття політичних рішень (як владою, так і опозицією), де, як правило, вирішуються погано структуровані завдання, політичні технології зазвичай представляють собою набір дій, які обслуговують в основному лише окремі фази розробки та реалізації цілей (наприклад, заходів, узгодження дій законодавчих і виконавчих органів влади).

На думку вчених поняття «політичні технології» досить важко відокремити від поняття «публічна політика» [122] Саме тому необхідно говорити не про політичні, а про виборчі технології, тобто про специфічні технології організації виборчих кампаній. А ось термін «політичні технології» більш доцільно використовувати в іншому значенні : воно повинно виражати поєднання політичних підходів, принципів і засобів для впровадження у політичну систему нових ідей, моделей, механізмів, або їх трансформації. У цьому контексті доречно говорити, наприклад, про політичні технології виведення країни з економічної і політичної кризи, формування громадянського суспільства, розвитку ринкової економіки, управління державою й суспільством чи окремими організаціями як, наприклад, силовими структурами, а також взаємодії уряду й парламенту, парламенту і президента та ін.

Саме у цьому сенсі політичні технології стають основою взаємодії опозиції та соціальних та політичних груп. Політичні технології містять в собі як засоби досягнення швидкого локального короткотривалого результату (тактика), так і отримання глибинного, глобального, тривалого ефекту (стратегія). Використання тих чи інших політичних технологій визначає ефективність політичного управління, регулювання політичних процесів, стійкість політичної системи і всього політичного простору. Політичні технології значною мірою визначаються типом суспільного розвитку (домінуванням у ньому еволюційних чи революційних процесів), характером режиму (демократичний, тоталітарний тощо).

Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її отримання, утримання, розширення і зміцнення. Без знання суті та особливостей політичних технологій, без умілого використання цих знань досягти успіху у політичній боротьбі практично неможливо.

Серед класу сучасних політичних технологій опозиційної діяльності слід виділити комунікативні технології, які можна розглядати як тип соціальних технологій, пов'язаних з організацією взаємин між людьми під час передавання інформації (під час руху інформаційних потоків).

Процеси, які відбуваються у сучасній політичній реальності, характеризуються різноманітністю та складністю. З точки зору технологічного підходу, їх можна представити як сукупність конкретних проблем, що потребують вирішення з боку держави та інших політичних акторів. Це передбачає здійснення певного комплексу цілеспрямованих дій. Виходячи з такого розуміння, політичні відносини розглядаються як взаємодія політичних структур та інститутів, конкретні дії суб'єктів, що мають основою розробку і застосування певних технологій рішення політичних проблем.

Такий підхід передбачає від опозиційних політичних акторів не лише відповідне розуміння проблемної ситуації, а і пошук шляхів виходу з неї.

Саме тому технологічний підхід виступає базою для спеціалізованої опозиційної діяльності з пошуку виходу з політичної кризи, що робить його актуальним і для нашої країни. Більше того, технологічний підхід до політичної реальності показує залежність сутності політичного явища від застосовуваних технологічних засобів. Через це заслуговує на увагу інтерпретація політичних технологій як послідовності застосовуваних процедур, прийомів і способів діяльності, спрямованих на раціональну та ефективну реалізацію поставленої мети – здобуття влади на виборах задля забезпечення політичного розвитку.

На думку Л. Климанської, «Сенс і призначення будь-якої технології – оптимізувати і на цій підставі укласти у задані структурні та процедурні межі виробничий процес, який розуміють у широкому сенсі. Оптимізація під час організації виробничого процесу дає змогу добиватися максимального результату за заданих ресурсів або використовувати мінімальну кількість ресурсів для того, щоб отримати бажаний результат» [123, с. 238].

У політичному просторі опозиційні актори використовують специфічні технології, які відносяться до певних сфер взаємодії – виборчі, інформаційні, технології лобіювання, технології переговорів та прийняття узгоджених рішень.

З точки зору виконуваних функцій, політичні технології поділяються на три великі групи: «технології політичної діяльності (технології влади); технології політичного управління; технології державного управління; технології прийняття політичних рішень; технології політичного лідерства; технології політичного конструювання (політична інженерія); технології політичних конфліктів; технології політичних реформ; антикризові політичні технології; технології тоталітарного панування; технології демократії; технології захисту прав людини), технології політичного аналізу (технології політичних досліджень; технології політичного прогнозування; технології політичного планування; технології політичного моделювання; технології аналізу політичних ризиків), технології політичних комунікацій (PR-

технології; виборчі технології; технології політичної реклами; технології політичного впливу і маніпулювання; технології формування політичного іміджу; технології міжнародних політичних комунікацій)» [194, с. 99].

У сфері прийняття державних рішень, парламентської боротьби влади та опозиції можна говорити про існування імітації політичних технологій, коли, маючи формальну ознаку технологічного вдосконалення процесу, вони насправді є засобом лобювання приватних інтересів.

В умовах демократизації політичного процесу важливість технологічного підходу до опозиційної діяльності обумовлена процедурними вимогами до виборчої системи, багатопартійністю, плюралізацією політичного простору, свободою слова у ЗМІ. Проте не можна недооцінювати загрози для сучасної, інформаційної доби, які несе в собі технологізація політичного процесу з використанням нових технологій у інформаційній сфері, таких як «віртуалізація політики» та поява феномену «інформаційного тоталітаризму»: «Політики, партії політична діяльність та виборчі змагання віртуалізуються... можна стверджувати, що партії перетворюються на «бренди» та створюються за законами інформаційних технологій, втрачаючи функцію представників громадськості. Боротьбу за владу в політиці перенесено з ідеологій, організацій та програмних положень у сферу віртуальних іміджів» [231, с. 166].

Можлива поява ще одного різновиду тоталітаризму – «інформаційного тоталітаризму», або «неототалітаризму», який характеризується системним політичним контролем над громадською думкою через інформаційні технології та канали (перш за все – електронні мас-медіа), використовуючи «м'яку силу» інформаційних повідомлень, конструювання порядку денного, а не пряме застосування насильства чи фінансових важелів впливу» [231, с. 168].

Як відповідь на ці загрози, політичні технології опозиційної діяльності набувають особистісної орієнтації, вони спрямовуються на задоволення

індивідуальних потреб, спираються не тільки на соціальні та політичні, а й на особистісні мотиви, і використовують їх у діяльності.

Ефективність технологій опозиційної діяльності у інформаційній сфері посилюється з розвитком ЗМІ, які можуть використовуватись в якості інструменту впливу у виборчих кампаніях і в процесі урядування. Говорять про «революцію», що її зробили ЗМІ, трансформували і політичні відносини, і способи управління суспільством. Інформація, знання виступають найбільш ефективним інструментом сучасної політичної влади, у той час як адміністративний силовий примус поступається інформаційному тиску ЗМІ. Саме тому «Для політичної реальності України, як і для інших країн, що трансформуються, справедливим є твердження про зміну місця та ролі комунікацій в політиці. У цьому контексті, потреба у раціональній аргументації, розвиток раціональної політичної комунікації є одним з небагатьох феноменів, що є спільними для постіндустріальних країн та країн, які знаходяться в процесі демократизації...» [231, с. 165-166].

На думку Л. Климаської, «Комунікативні технології... стали індустріальними способами організації комунікативних процесів у суспільстві. Вони не терплять жодного дилетантства, мають розроблятися професіоналами і реалізуються на аудиторіях небачених розмірів. До таких технологій, які досягли свого розквіту якраз у ХХ столітті, можна віднести пропагандистську, рекламну, політичну, переговорну, перформансну, «паблік рилейшнз» тощо» [123, с.242].

До основних ознак комунікативних технологій у опозиційній діяльності можна віднести :

- штучне та усвідомлене управління комунікативними ресурсами;
- наявність соціально значущої мети, цілеспрямованість та доцільність та доцільність;
- системність;
- планомірність;
- технологічність (структура, номенклатура і послідовність процедур та операцій);

- формальна організація та функціональний розподіл праці;
- оптимізація та зворотний зв'язок;
- дискретність, наявність початку та кінця;
- креативність та стандартизація;
- циклічність та можливість тиражування [123, с. 244].

Визначаючи узагальнено комунікативну технологію як використання знань щодо комунікації для перетворення визначених об'єктів, можна стверджувати, що до комунікативних технологій у сучасній політичній взаємодії відносяться пропаганда, політична реклама та PR, а «... серія операцій та визначена послідовність (технологічний ряд) задаються специфікою самої технології (пропагандистського, рекламного або PR-типу)» [123, с. 244].

Структурно комунікативні технології складаються з таких блоків : «Блок аксіоматичний тверджень (передумов) – те, що стоїть «за кадром» (з чого виходити?); блок цільової орієнтації (чого досягти?); ситуаційний блок (в якій ситуації?); блок послідовності виконання завдань (процедура) (як? В якій послідовності?); блок операцій (як? За допомогою чого?); оцінювальний блок (з яким результатом?)» [122].

У сфері опозиційного функціонування комунікативні технології покликані вирішити наступні завдання : – ініціація масової підтримки населенням поставлених державою цілей і мобілізація широких соціальних верств на їх реалізацію (стратегія «спонукання»); – інформування суспільства про власну позицію, прийняте з того чи іншого питання рішення, але без активізації зусиль щодо його виконання (стратегія «підтримки комунікації з громадськістю»); – поширення вказівок підлеглим низовим структурам для реалізації рішень («рольова» стратегія); – контроль за реалізацією прийнятих і вже здійснюваних рішень (стратегія «контролю»); – координація активності державних, політичних і громадських організацій та об'єднань при обговоренні тих чи інших соціальних проблем (стратегія «підтримки балансу сил»); – створення позитивного іміджу політичної опозиції і, відповідно, критика влади (стратегія «конструювання іміджу»); – відволікання

громадської думки від обговорення невідповідних для опозиції політичних проблем («відволікаюча стратегія»).

У системі державного управління комунікативні технології покликані оптимізувати роботу з інформацією про проблемну ситуацію, що складається та раціоналізувати вирішення проблеми. Інформаційний плюралізм, що характеризує статус органів державної влади, ставить завдання оцінки та відбору важливої інформації, її упорядкування та перевірку достовірності. Вже на цьому етапі технології формуються у просторі протиріч між потребою у підвищенні достовірності інформації та зростанням факторів її суб'єктивної інтерпретації, що дозволяє говорити про переважання у них комунікативного аспекту. Завершальним і одночасно центральним етапом інформаційно-управлінського циклу є етап надання інформації у формі державного рішення. Застосовувані на даному етапі технології повинні забезпечити офіційній інформації властивості ознаки директивності, правомочності або, інакше кажучи, створити нову інформацію.

На жаль, сьогодні можна констатувати, що комунікативні технології у сфері взаємовідносин опозиції та влади в Україні використовуються з метою посилення конфронтації, боротьби за повноваження.

У демократичних країнах протягом останніх десятиліть сформовано цілу низку нормативно-правових, управлінських, технологічних механізмів взаємодії влади та опозиції, серед яких особливої ваги набувають політичні комунікації як важливий засіб підвищення ефективності управління, у тому числі через механізми демократизації прийняття політичних рішень, активізації участі громадянського суспільства та політичної опозиції у процесі обговорення дій уряду та пропозицій щодо альтернатив політичного поступу.

Стратегія урядування має визначальний вплив на процеси демократизації політичної системи країни в цілому, при цьому особливої актуальності набувають механізми демократизації ухвалення урядових рішень, створення чітких, прозорих, зрозумілих процедур їх підготовки,

впровадженні ефективних механізмів участі громадян в управлінні державними справами, що сприятиме більшій відкритості, підзвітності та відповідальності органів влади перед громадянами.

Цілком можна погодитися з думкою Л. Климанської, яка слушно зауважує, що технології, які застосовуються в політиці, швидше можна назвати соціально-комунікативними, оскільки процес, який підлягає технологізації, має соціальний характер, це процес впливу на групову або масову свідомість, формування громадської думки, він реалізується на груповому або масово-психологічному рівні за умови обов'язкового застосування комунікації як інструменту досягнення поставленої мети та як власне мети» [123, с. 242]. Визначаючи комунікативні технології, як «практичне використання знань щодо комунікації для перетворення об'єктів» [123, с. 242], слід зазначити, що технологічний ряд операцій виходить із специфіки самої комунікативної технології – пропагандистського, рекламного або PR-івського типу.

Перед тим, як проаналізувати використання комунікативних технологій у процесі опозиційної діяльності, необхідно утворити їхню цілісну системну модель, у межах якої чітко розмежувати сутність, завдання та функції політичної реклами, PR та пропаганди.

Завданням комунікативних технологій, які використовують опозиціонери у ході виборчих кампаній у цілому комплексі політичних технологій, є надання можливості політичним діячам, суб'єктам виборчого процесу репрезентувати своє розуміння головних проблем та шляхів їх вирішення, окреслити перед виборцями власний проект політичної реальності, відмінний від проекту влади.

Комунікативні технології (до яких відносять, передусім політичну рекламу, PR, пропаганду та їх різновиди, зокрема так звані «резонансні технології») у сучасному світі здатні найбільш ефективно виконувати завдання створення та підтримки простору демократичного діалогу між політичною опозицією, владою та громадянами за посередництвом мас-медіа.

У пропаганді, PR та політичній рекламі існують спільні риси, оскільки боротьба за владу у сучасному суспільстві полягає, у тому числі, у боротьбі за «номінацію», щоб називати речі своїми «іменами», а тому будь-яке повідомлення, що містить номінацію, буде мати пропагандистський потенціал і може використовуватись опозицією. Звичайно, цей потенціал буде залежати «від легітимності суб'єкта, від якого воно походить, від довіри до каналу інформації, який озвучує думку суб'єкта, від обсягу охоплених реципієнтів, від якості подання інформації (риторики), об'єктивної громадської значущості предмета повідомлення. Поки протистояння здійснюється на рівні думок, основну роль будуть відігравати PR та рекламні техніки. Якщо протистояння переходить на рівень політичних суб'єктів, – у справу втручається пропаганда. Однак існують і суто пропагандистські методи, які (відповідно до декларованих правил, яких, проте, далеко не завжди дотримуються на практиці) не можуть використовуватися у PR та рекламі. До них зараховують дезінформацію, цензуру та використання образу ворога. Як правило, ці мобілізаційні методи застосовує тільки держава і тільки в кризових ситуаціях» [123, с. 299].

Проте, існують і істотні відмінності між політичною рекламою, PR та пропагандою, розгляд яких дозволить побачити місце та роль кожної з цих комунікативних технологій у процесі опозиційної діяльності. Розглянемо їх у порівняльному аналізі реклами, PR та пропаганди.

Відмінності між пропагандою та PR можна, узагальнюючи, сформулювати наступним чином :

– за метою використання технологій у опозиційній діяльності. Якщо пропаганда дозволяє вирішити завдання позиціонування опозиційної сили у політичному просторі (у міцному зв'язку із ідеологічною складовою), то PR пояснює дії політичних гравців від опозиції з точки зору відповідності нормам та правилам раціональної організації демократичної політичної системи;

– за політичним режимом. Як вже було зазначено, існує дослідницька позиція, згідно з якою, PR використовується у демократичних країнах як владою так і опозицією, а пропаганда – у тоталітарних та авторитарних режимах, монополія на використання пропаганди у такому випадку належить лише владі;

– за відносинами між цілим та частиною. Деякі автори наполягають на розгляді PR як частини, департаменту у пропагандистській організації діяльності політичної опозиції, вони дотримуються погляду, згідно з яким PR – це одна із багатьох форм пропаганди для опозиції. Існує й інший підхід, згідно з яким, навпаки – пропаганда більш широке поняття (так, вже неодноразово цитована Л. Климанська зазначає, що «Етимологічно пропаганда – ширше поняття (англійське «propagate» означає «розмножувати», «поширювати», «передавати від покоління до покоління»). За такого розуміння PR – специфічний окремий вид пропаганди дій опозиції. Інша річ, що тоталітарні політичні системи ідеологізували та звузили розуміння «пропаганди») [123, с. 254];

– за методами впливу опозиційних політичних акторів на громадську думку. Цього розрізнення дотримуються російські автори О. Єгорова-Гантман та К. Плешаков у роботі «Політична реклама». Зокрема, вони зазначають, що, на їх думку, «і те, і інше – форми політичної комунікації, що різняться за методами впливу на громадську свідомість з метою зміни установок стосовно того об'єкта, в інтересах якого ведеться цей вплив» [86, с. 14].

Можна розглядати пропаганду опозиційних акторів та їх ідей і як вид рекламної діяльності, особливо якщо говорити про політичну рекламу, де співпадають об'єкти впливу реклами та пропаганди – опозиційні політичні діячі та їхні іміджі, ідеологічні концепції, окремі опозиційні політичні партії. У цьому випадку можна погодитись із російським дослідником О. Лебедєвим-Любимовим щодо того, що пропаганда рекламує опозиційну «політику... позиції та погляди на ті чи інші події, бере участь у формуванні іміджів, використовує для цього як традиційне переконування, так і методи

сугестивного впливу» [Цит за : 123, с. 296]. Цей підхід можна прийняти, якщо не розглядати пропаганду як дії з поширення не товарів та іміджів конкретних опозиційних представників політичного поля, а лише ідей та принципів опозиції.

Отже, можна стверджувати, що пропаганда і політична реклама у діяльності опозиційних політичних акторів за методами впливу на громадську думку практично не відрізняються. Однак, у них є різні об'єкти впливу та різний рекламний «товар». Пропаганда популяризує та прищеплює масовій свідомості визначені опозиційні політичні ідеї та ідеали, намагаючись розширити кількість прихильників опозиції. Політична реклама спонукає прихильників опозиційних політичних ідей та ідеалів проголосувати на виборах за політичних лідерів або політичні партії, що є носіями цих ідей та ідеалів. Політична реклама не займається переконанням ідейних політичних супротивників.

Остання пара для порівняльного аналізу – PR та реклама у діяльності політичної опозиції. Важко не погодитися з думкою Л. Климанської у тому, що «... реклама сприймається як щось, що йде ззовні, від чого варто сховатися, а зв'язки з громадськістю – йдуть «зсередини», з переконань, системи цінностей, і рішення у межах впливу PR приймає немовби сам споживач. І якщо вже він його прийняв, то буде його дотримуватися довго. Хоча намагання підкреслити радикальну відмінність між РК та рекламою, подати рекламу у вигляді крикливої перекупки, а PR як джентльмена у фракту та білих рукавичках – буде не зовсім правильним» [123, с. 297].

PR та рекламу у опозиційній діяльності пов'язують не лише спільні цілі і засоби щодо переконання громадян, а й історична близькість. І реклама, і PR виникли у період розвитку індустріальних суспільств та капіталістичних відносин, зародження та формування демократичної взаємодії влади та опозиції.

Політичний PR виникає як інститут комунікації влади та опозиції і позначає специфічну рекламу: не традиційну рекламу товарів та послуг, а

самих капіталістичних підприємств, інститутів демократії, які швидко розвиваються та конкурують між собою. Бізнесмени у повному обсязі зрозуміли, що комерційний успіх залежить не тільки від якості товарів та послуг, але і від того, яке уявлення про їхню фірму має потенційний споживач-покупець. Так виникла «корпоративна реклама», яка є першою формою PR.

Основний наголос в такій рекламі роблять на інформуванні населення про те, який внесок зроблено у життя суспільства, тобто про соціальну діяльність. У мас-медіа почали з'являтися свідчення про переваги тієї чи іншої фірми, банку, політичної партії, політичного курсу, того чи іншого політичного кандидата, «Для цього виду діяльності з'явився термін «паблік рілейшнз», що дало привід відокремити PR від реклами за принципом сплачуваності. Реклама – це оплачувана діяльність, PR – неоплачувана (різниця, звичайно, відносна, питання тільки – з чиєї кишені оплачувати)... Поступово PR розширились та переросли у систему, що спрямована на завоювання довіри споживачів до фірми та її продукції, перетворились на мистецтво цілеспрямованого багатofакторного впливу на аудиторію. Сьогодні прийоми PR використовують практично у всіх сферах, за деякими даними в системі PR 60 % становить політичний консалтинг, інші 40 % – корпоративні комунікації» [123, с. 298].

Функціонально відмінність між PR та політичною рекламою у процесі опозиційної діяльності полягає в тому, що реклама зазвичай пов'язана з визначеним опозиційним актором (партією) і функцією його просування на політичному ринку, а PR зорієнтований на просування опозиційної діяльності загалом, критики влади для впливу на громадську думку.

У статті «Політична комунікація: до проблеми теоретичної ідентифікації» російський автор О. Соловйов виділяє ринкові (маркетингові) та неринкові (немаркетингові) комунікативні технології опозиційної діяльності. До перших він відносить політичний піар, політичну рекламу, інформаційний лобізм тощо. Немаркетинговими технологіями називаються

політична пропаганда та агітація. У демократичних країнах для поширення опозиційних ідей, уявлень, певних цінностей використовуються як маркетингові так і немаркетингові технології: «наявність у розвинутих демократичних державах необхідність поширення цінностей, які забезпечують політичне виживання того чи іншого соціального актора, потреба у вирішенні завдань, пов'язаних із наданням певної спрямованості політичному процесу, встановленням контролю за настроєм соціальних аудиторій або із демонізацією у масовій свідомості іміджу супротивника, передбачають існування пропагандистських способів підтримки комунікації» [291, с. 15].

Але у країнах, що намагаються здійснити демократичні перетворення, переважає перший вид, тобто маркетингові комунікативні технології. Аналізуючи комунікативні технології у контексті процесу демократизації, варто виділити резонансні технології, бо саме вони застосовуються з урахуванням позиції і реакції отримувача інформації, тобто аудиторії. Використання резонансних технологій призводить до «різкого зростання довіри до повідомлення, в якому зміст (і, ймовірно, форма) зовнішнього впливу наближався би до змісту (і форми) того, що саме очікує отримувач інформації. Силу резонансу у масовій комунікації можна відчути тоді, коли змодельоване спеціалістом в теорії комунікації повідомлення «потрапляє» в масові очікування... Сила резонансної технології не в тому, що вона подає нову інформацію, а в тому, що вона відповідає тим уявленням, які вже склалися у масовій свідомості» [122]. Резонансні технології – це приклад так званої «м'якої могутності» (soft power), що використовується у демократичних суспільствах та «враховує... когнітивні, комунікативні та власне резонансні схеми, за якими живе аудиторія» [122].

На думку О. Соловйова, для суспільств, у яких відсутні сталі демократичні традиції, «виникає справді хаотичне переплетення інформаційних потоків, яке знецінює механізми комунікації влади і громадянського суспільства, котре народжується, і в результаті цього

суспільство поступово втрачає знаряддя інформаційного впливу на позиції влади» [191, с. 10].

До складових цього процесу слід віднести : появу безконцептуального потоку політики; посилення корпоративних інтересів правлячих угруповань; політичну безвідповідальність мас-медіа; згорання комунікаційних відносин між державою та суспільством; закріплення за інститутами громадянського суспільства статусу реципієнта у політичному діалозі; перетворення політичних еліт на безконтрольного власника публічної інформації тощо.

Якщо вибудувати використання цих базових комунікативних технологій у певній послідовності, відповідно до завдань проведення виборної кампанії, то отримаємо такий ряд. PR-комунікативні виборні технології формують довіру до визначеного політичного діяча (політичної партії), тобто створюють плацдарм для подальшої обробки масової свідомості. Політична пропаганда на основі сформованої довіри вкорінює у масову свідомість певні політичні установки та стереотипи, формує певний тип політичної поведінки. Політична реклама заохочує тих, кого вдалося «обробити» пропаганді, проголосувати за визначену політичну партію (політичного діяча).

Міжелекторальний період для політичної опозиції – час латентної боротьби, пошуків нових партнерів, структурних змін, критики уряду, підготовки кадрів для можливого наступництва влади. Традиція формування тіньових кабінетів у міжелекторальні періоди зазнала нового витку розвитку після президентських виборів 2010 року, новий опозиційний уряд очолила Ю. Тимошенко. Вектор її опозиційної діяльності був спрямований на зовнішню політику, показовість та відкритість політичних цілей. Наприклад, у січні 2010 р. голова «тіньового кабінету» України відвідала Брюссель, де зустрілася із президентом Європейської Комісії Жузе-Мануелем Баррозу, Комісарами Бенітою Ферреро-Вальднер, Пітером Мендельсоном, Андрісом Пібалгсом та Франко Фраттіні, Високим представником ЄС у справах спільної зовнішньої та безпекової політики Хав'єром Соланою та виступила

перед членами Комітету у справах зовнішніх відносин Європейського Парламенту.

У цілому, аналіз функціонування української політичної опозиції в міжелекторальні періоди дозволив виділити основні напрямки її функціонування :

- робота «тіньового уряду»: розробка програм альтернативного шляху розвитку держави, критика уряду, зовнішньополітична діяльність тощо;
- пропагандистська діяльність з використанням наочної агітації (переважно опозиційних ЗМІ, які на республіканському та регіональному рівнях презентують політичну платформу);
- публічні виступи представників опозиційної сили на телебаченні, радіо, інтерв'ю друкованим ЗМІ;
- зустрічі з громадськістю, опонентами, міжнародною спільнотою з метою засвідчити свої виборчі переконання та заклики;
- парламентська діяльність (як робота на пленарних засіданнях та в комітетах, так і деструктивні акції блокування роботи Верховної Ради України);
- переговори з метою майбутнього коаліційного будівництва;
- участь у ритуальних державних заходах (покладання квітів, привітання громадянам на державні та релігійні свята тощо);
- формування кадрового складу для наступного електорального циклу;
- внутрішня організаційна діяльність : зміна структури, керівництва, програми дій тощо.

Таким чином, завдання використання комунікативних технологій опозиційної діяльності полягають у тому, щоб домогтися конкретної підтримки тієї чи іншої соціальної групи, політичної цілі за рахунок посилення сприйнятливості громадян до політичної сфери життя і виявлення їх певної політичної позиції (ставлення до опозиції, до влади, до реформ, до зовнішньополітичного вибору та ін.). У найзагальнішому вигляді комунікативні технології можна класифікувати наступним чином : – аудіо- (радіорепортажі, рекламні звернення, бесіди) і візуальні (відеоролики, телезаставки, теледебати та ін.) способи рекламування політичної опозиції; – друковані засоби передачі рекламних повідомлень (публікації статей,

складання оглядів, інтерв'ю з лідерами опозиційних партій та рухів та ін.); – методи зовнішньої реклами (рекламні щити, афіші, транспаранти, листівки, написи на стінах, тобто «політичне графіті»); – прийоми друкованої реклами (плакати, листівки, листи, звернення, брошури, календарі, візитівки та ін.); – методика прямої поштової реклами (розсилання поштових повідомлень конкретним виборцям); – методи розповсюдження рекламних сувенірів (значків, майок, бейсболок, ділових подарунків); – комп'ютеризовані форми комунікативних технологій (Інтернет, спеціальні інформаційні програми); – проведення заходів по зв'язках з громадськістю (особисті зустрічі кандидата з населенням, презентації, виступи на мітингах і конференціях та ін.).

3.2. Опозиційна діяльність як складова процесу прийняття політичного рішення.

Поява глобального громадянського суспільства, міжнародних владних інститутів поступово трансформує модерні уявлення щодо сутності політичного рішення та основних суб'єктів його прийняття та реалізації. До традиційних суб'єктів – національних урядів, громадян, громадських об'єднань та національних медіа додаються ТНК (BP, Shell, Coca-Cola, PepsiCo, BMW, Toyota, Apple, Sony, Samsung та ін.), міжнародні організації (ООН, Міжнародний трибунал, Європейський Суд з прав людини та ін.), наднаціональні політичні структури (Європарламент, Єврокомісія та ін.), глобальні медіа-імперії (CNN, BBC, Euronews, Walt Disney, Hollywood та ін.). Проте, можна стверджувати, що хоча вплив глобальних політичних та економічних акторів зростає, все ж таки держава-нація залишається центром прийняття та реалізації владних рішень. У її межах політичне рішення є наслідком взаємодії влади та опозиції.

Опозиційна діяльність у сучасних умовах виступає важливою

складовою процесу прийняття політичного рішення, тиск опозиції на владу може примусити змінювати політику, або йти з політики. Одним із яскравих прикладів цього стали події, пов'язані із (не-) підписанням Угоди про Асоціацію України з ЄС восени минулого року.

На думку В. Сичової, «Інститут політичної опозиції можна вважати суттєвою складовою демократичного державного механізму, за допомогою якої забезпечуються ефективні дії держави (системи органів влади) щодо підвищення раціональності управлінських рішень останньої. У даному контексті він виступає одним із результатів об'єктних зворотних зв'язків, що відображають реакції керованих об'єктів на управлінські впливи компонентів суб'єкта державного управління. Будучи одним із інформаційних ресурсів державного управління, інститут політичної опозиції сприяє стабілізації суспільного розвитку, демократизації державного управління, зумовлюючи нові тенденції його розвитку» [188, с. 75].

Слід відзначити, що в умовах демократичного транзиту збільшується кількість суб'єктів політичного рішення, які представляють державу, політичну опозицію, громадянське суспільство, експертне товариство та ін. Інформаційна політика держави втрачає єдність (на відміну від авторитаризму, коли держава контролює інформацію), характеризується амбівалентністю, а іноді і прямою суперечливістю. Влада має протистояти інформаційно зарядженим громадянам, що підтримують опозиційну риторику, гасла та ідеї.

Враховуючі це, «владним структурам доводиться вирішувати на інформаційному ринкові ряд специфічних завдань, покликаних, як мінімум, знизити відповідний негативний комунікативний ефект діяльності його органів» [191, с. 15].

У середині 2000-х років активізувалась робота з підготовки консультативних документів з аналізу публічної політики – Зеленої та Білої книг «Про демократизацію процесу прийняття рішень», мета яких – «розпочати дискусію щодо підходів та подальших кроків у питанні

демократизації процесу прийняття рішень в Україні з метою наближення існуючої практики до загальноєвропейських стандартів у сфері розроблення, прийняття та впровадження рішень» [73].

Виходячи з того, що «проблеми, пов'язані із демократизацією процесу прийняття рішень, знаходяться у двох площинах – процедурній, яка стосується вдосконалення існуючих стандартів і процедур, на основі яких органи виконавчої влади будують свою роботу, та комунікативній, яка має відношення до проведення консультацій із заінтересованими сторонами у процесі розроблення нових рішень» [165], автори Зеленої книги називають ряд перешкод у практиці розроблення та прийняття рішень. Зокрема, йдеться про «відсутність в системі органів виконавчої влади традицій та сталих механізмів щодо залучення громадян до управління державними справами через системні консультації з громадськістю на етапі розроблення нових рішень, низька активність інститутів громадянського суспільства; відсутність в учасників процесу підготовки та прийняття рішень відповідних традицій, управлінської культури, достатніх навичок і прагнення щодо дотримання норм професійної етики; недостатня увага до пропозицій громадян, висловлених у зверненнях до органів державної влади, у засобах масової інформації; відсутність системи аналізу причин і умов, що породжують такі звернення, метою якої має бути вироблення рекомендацій щодо прийняття відповідних управлінських рішень; відсутність чіткої, цілісної та взаємозбалансованої системи планування діяльності органів виконавчої влади, системності у підготовці нормативно-правових актів і застосування недемократичної моделі ініціювання розроблення проектів рішень за схемою «зверху – вниз» [165].

Крім проблеми посилення участі громадськості у виробленні та прийнятті політичних рішень, актуальності набуває і забезпечення ефективної комунікації між центрами прийняття державно-правових рішень, владою та опозицією.

Комунікативні технології використовуються у просторі політичної взаємодії між владою та опозицією, як правило, задля конфронтації та боротьби за повноваження. Якщо говорити про використання комунікативних інструментів з метою демократизації прийняття політичних рішень та підвищення ролі опозиційної діяльності у даному процесі, то можна виокремити наступні критерії ефективності змісту політичної комунікації між центрами впливу на прийняття державно-управлінських рішень – корисність, повнота і точність, достовірність, своєчасність, чіткість викладу, переконливість.

Підвищенню ефективності опозиційної діяльності у процесі прийняття політичних рішень сприяють і наступні форми комунікативного впливу – інформування (з дотриманням принципів раціональної побудови інформації), пояснення, переконання (з урахуванням соціально-психологічного клімату в установі, організації, суспільстві загалом), поради і пропозиції.

Проте, в умовах переходу до демократії у посткомуністичних країнах зростає роль і збільшується вплив політичної взаємодії різних опозиційних акторів (в органах державної влади, місцевого самоврядування, інституцій громадянського суспільства, політичних партій, мас-медіа) на процес вироблення політичного рішення.

Поняття посткомуністичної політичної взаємодії опозиції та влади характеризує відносини, які складаються у суспільствах з неусталеною соціальною структурою та нестабільною політичною і економічною системою. Важко сказати, що виступає рушійною силою реформ за умов перманентної боротьби за владу між різними політичними та економічними групами, трансформацій простору політичної культури (появи плюралізму, зміни зразків прийнятної у суспільстві соціальної та політичної поведінки, соціальних культурних норм, масовізації культури тощо), домінування у реальній політиці неписаних правил над правовими нормами – діяльність державних інститутів, діяльність опозиції або політична активність громадян.

Демократизація влади і суспільства вимагає як від опозиційних

політичних акторів, так і від громадян добровільного та неухильного дотримання «суспільного договору», який відтворюється у ході політичної взаємодії.

У контексті підвищення ефективності політичного рішення набувають актуальності питання ролі опозиційної діяльності, легітимності влади, розробки та впровадження ефективних механізмів політичної взаємодії між владою та суспільством, перегляду ролі національної держави під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів в політичному та економічному просторах.

Політична взаємодія влади та опозиції у процесі прийняття політичного рішення визначає й відображає процеси впливу різних за своїм статусом, розташуванням в політичному просторі акторів один на одного, і, водночас, їхню взаємну обумовленість, зміну стану після виборів, статусний взаємоперехід. Категорія політичної взаємодії влади та опозиції у прийнятті політичного рішення відноситься до категорій, що використовуються в різних галузях наукового знання для аналізу динамічних процесів становлення й розвитку демократичної системи урядування.

Політичне рішення, як результат політичної взаємодії влади та опозиції, призводить до динамічних змін у характері політичних процесів, форм управління й організації життєдіяльності суспільства та обумовлюється суперечливістю сучасних трансформаційних тенденцій. Чітка спрямованість та управління змінами, які здійснюються опозиційними політичними акторами для підвищення ефективності, відкритості, прозорості та публічності влади і суспільства, вимагають урахування ролі опозиції у процесі прийняття політичного рішення.

Вплив опозиції на процес прийняття політичного рішення потребує самоорганізації політичної взаємодії та суспільних відносин, узгодження інтересів соціальних груп, презентацію їх політичних та економічних вимог у публічному просторі. Механізми та способи узгодження цих інтересів

детермінуються характером зворотного зв'язку опозиції та суспільства і впливу політичної системи на суспільство в цілому.

Тривалий та драматичний за своїми соціальними наслідками процес посткомуністичних перетворень довів, що тільки інституціоналізована та постійна (а не лише під час виборчих кампаній) діяльність опозиційних політичних акторів може створити умови для розвитку демократії, змусити владу «працювати».

Це тим більш важливо, що історія знає приклади, коли суспільство може підтримувати владу навіть тоді, коли вона не є ефективною, не залучає представників громадськості до процесу прийняття рішень. За цих умов підтримка населення може ініціюватися як державною владою, так і політичними і громадськими структурами, що маніпулюють масовою свідомістю, забезпечуючи позитивні оцінки діяльності правлячої групи. Саме опозиційна політична діяльність виступає запорукою демократичного політичного розвитку. З іншого боку, партнерська взаємодія між владою та опозицією у процесі прийняття політичних рішень повинна базуватися на засадах відносної стабільності державних інституцій і правового поля, незмінності певного порядку у стосунках громадян з державою, прозорістю і зрозумілістю діяльності як влади, так і опозиції.

Актуалізація проблеми пошуку ефективної моделі взаємодії влади та опозиції, ресурсів її реалізації пов'язана із об'єктивними складнощами, що виникають у процесі демократизації. Як вважає С. Телешун, «Спроби створити новий соціальний порядок, здатний задовольнити більшість громадян – вступають в протиріччя з готовністю політико-економічної еліти до кардинальних, інтелектуально і технологічно забезпечених змін в суспільних відносинах... пошук найбільш ефективної моделі публічної політики, яка притаманна однаковою мірою суспільствам з різним ступенем функціональності демократії, стикається з культурно-ментальними, соціально-економічними і політичними особливостями. Так, політичні детермінанти ефективної публічної політики є більш характерні для

суспільств перехідного типу, які запозичили основні інститути демократичного режиму, але завдяки комплексу суб'єктивних і об'єктивних причин не спромоглися надати їм демократичного змісту. Тому у свій час австрійський канцлер Меттерніх говорив : «Представницька форма правління (демократія) – капризний інструмент, грати на ньому можуть тільки талановиті» [200, с. 64].

На думку українського дослідника Г. Постригань, „Ефективність політичного режиму, забезпечення стабільності політичних інститутів в умовах трансформації політичної системи змушує політичних акторів вдаватися до сучасних політичних технологій, які великою мірою забезпечують громадську та публічну підтримку їх діям. Термін «актор політики» розуміється в руслі суб'єктно-діяльнісного підходу як суб'єкт політичного процесу, дії якого безпосередньо викликають або побічно спричиняють зрушення в базових інститутах суспільства (незалежно від усвідомлення цього самими суб'єктами), мають ресурси та здатні формулювати свої інтереси й будувати на їхній основі стратегії політичної дії» [164, с. 174].

У процесі демократичного транзиту в ряді пострадянських країн демократичні інститути насаджувалися згори, іноді політичні гравці не тільки не розуміли глибинного змісту цих процесів, а й не мали легітимної підтримки з боку як основних політико-економічних сил, так і широких верств населення. Негативні наслідки такого процесу породили ряд суспільних проблем : нові демократичні політичні інститути, у тому числі – опозиційні, з одного боку, не стали достатньо ефективними, оскільки не користуються потрібною підтримкою з боку масових і елітних груп суспільства, з іншого – отримати цю підтримку та легітимізуватися ці інститути не можуть, оскільки для більшості населення вони є неефективними, нездатними вирішувати ті проблеми, які є значущими для суспільства.

Як зазначає Г. Колбеч, три центральні елементи вживання терміну «політика» відкривають для різних людей можливості та дають підстави для участі у політики – повноваження, експертні знання, порядок [124]. У процесі прийняття політичних рішень «одним із найоманливіших термінів у вивченні політики є «виробники політики». Він начебто чітко зрозумілий і передає враження про відому групу очевидних і цілеспрямованих людей, які ухвалюють рішення, визначаючи послідовність заходів... Люди, яких сприймають як виробників політики, часто доводять, що вони роблять це не самі по собі. Вони радше бачать себе на чолі широких структур людей з різним ступенем зацікавленості в питанні й досить чіткими перспективами стосовно нього. Повноваження виступають найочевиднішою основою для заявки на участь у політичному процесі... Політику описують як справу повноважних органів» [124, с. 27].

У цьому полягає сенс політики, як процесу управління суспільством : «Політика – поняття, що домінує в нашому розумінні способу управління нами» [124, с. 14]. Саме проблеми у процесі прийняття та реалізації політичних рішень актуалізують у сучасній науці питання, пов'язані із сутністю демократії, етапами демократичного переходу для посткомуністичних країн, процедурою вибору оптимального рішення з-поміж наявних альтернатив, розширенням форм політичної участі громадян та сфери діалогу між владою та суспільством. Історично демократичний проект поєднував громадян та тих, хто ними править, у системі прийняття та реалізації політичних рішень. Відповідно однією із головних проблем демократичного розвитку виступає якість представницького зв'язку між владою та суспільством.

Важливою складовою сучасного демократичного процесу виступає участь опозиції у розробці, прийнятті та реалізації політичного рішення. Від обґрунтованості, раціональності та системності політичних рішень великою мірою залежить розвиток як окремих суспільно-політичних інституцій, так і позитивна динаміка політичної системи в цілому. На думку українського

автора О. Шаян, політичне рішення – «це владний процес, суть якого у здебільше свідомому виборі та прийнятті системних, режимних рішень щодо реалізації національної політичної доктрини» [215, с. 4].

До характерних рис політичного рішення відносяться: високий ступінь організованості, раціональність та відповідна процедура вироблення, прийняття та реалізації політичного рішення, системність, опора на цінності, які домінують у суспільстві, врахування думки громадськості тощо.

Політична взаємодія акторів влади та опозиції з вироблення, прийняття та реалізації владного рішення відбувається у просторі публічної політики.

Варто зазначити, що у політичних науках та суміжних дисциплінах на сьогоднішній день відсутні універсальні визначення поняття «публічна політика». Серед причин цього С. Телешун називає те, що «досить сильними залишаються ліберальні традиції визначення основного актора публічної політики та механічне калькування західного досвіду в українських реаліях. Проте вітчизняні науковці від перекладу зарубіжних наукових праць переходять до системного опрацювання базових засад публічної політики і політичної аналітики та їх вплив на практичну складову державного управління в Україні. Від вивчення механізмів впливу держави на групи інтересів і залучення їх до прийняття рішень (державно–корпоративного консенсусу), а також відмови від ієрархічного адміністрування у вигляді функціонального перевантаження держави (як механізм реагування на проблеми суспільства) ми переходимо до публічної політики, як форми політичного процесу, який реалізується в публічному просторі, має підтримку інформаційно-комунікаційними ресурсами та представлений комплексом прозорих вертикальних та горизонтальних взаємодій його учасників» [200, с. 73].

Ефективна публічна політика є специфічною формою комунікації суб'єктів політичного процесу, яка дозволяє активізувати участь громадян у її виробленні і реалізації. Важливою передумовою функціонування опозиції у

просторі публічної політики, як інформаційно- комунікаційного процесу, є цілеспрямоване формування :

- організаційних основ (повідомлення, які створюють та формуються учасниками політичного процесу та комунікації, повинні мати загально значимий, суспільно- значимий характер та становити контентую єдність);
- технологічних основ (можливість масового розповсюдження і отримання інформації).

Умовами результативності публічної політики через призму діяльності ефективного політика, фахового чиновника є здатність та спроможність упорядкувати інформацію; здатність переробляти інформацію; здатність встановлювати та підтримувати осмислені контакти.

Публічна політика стає цілеспрямованим процесом застосування владних повноважень у виявленні та узгодженні інтересів, цілей, дій різних політичних суб'єктів (у тому числі опозиційних) з метою артикуляції політичного рішення.

Публічна політика – це політика, яка розробляється і реалізується не тільки виключно органами державної влади (так званий «вертикальний вимір»), але й у «горизонтальному вимірі» політичного процесу, де роль опозиції – визначальна. Вертикальна складова процесу здійснення публічної політики відбиває її когерентність, ієрархічність та інструментальність. На думку австралійського автора Г. Колбеча, будь-яка організована дія (у тому числі – політична) має три характеристики: когерентність, ієрархія й інструментальність. Когерентність означає, що «всі окремі дії узгоджуються між собою, що вони утворюють частину організованого цілого, єдину систему, і політика має справу з тим, яким є (чи має бути) управління цією системою» [124, с. 16].

Ієрархії потребує демократичне управління для здійснення та реалізації політики повноважними для цього інститутами – політику вважають «визначенням на основі наданих повноважень того, що робитиметься в

конкретній сфері, тож зрозуміло, що не можна мати різні повноважні органи, кожен з яких діятиме згідно зі своїми принципами, будь то різні відділи однієї організації в межах широкої мережі, яку називають «урядом» [124, с. 16].

Третя характеристика вертикальної складової політики – інструментальність, тобто політика уявляється «як процес досягнення конкретних цілей («цілей політики»). З цієї точки зору, має існувати певний публічний порядок, який дає змогу визначати й вирішувати проблеми. ці проблеми можуть формулюватися дуже широко (проблема безробіття серед молоді) або конкретніше (проблема навчального плану для перепідготовки людей старшого віку), вони можуть змінюватися у часі й просторі, а цілі можуть встановлюватися більш чи менш чітко, і все ж політика розглядається з точки зору проблем і їх вирішення» [124, с. 17].

У цьому полягає важливість розгляду політики у двох вимірах – вертикальному і горизонтальному : «Вертикальний вимір бачить політику з точки зору передачі згори донизу повноважних рішень. повноважні особи, які приймають рішення, обирають порядок заходів, що максимізує цінності, які є в їхньому розпорядженні, й передають їх підпорядкованим органам для впровадження. (Можливо, що підпорядковані органи надсилатимуть плани здійснення заходів «нагору» для затвердження, але й тут ті, хто приймає рішення, вдаються до своїх повноважень). Цей вимір підкреслює інструментальні дії, раціональний вибір і силу законних повноважень. він стосується здатності чи можливості підпорядкованих органів виконати ці рішення («проблема впровадження») і способів структурування процесу управління з тим, щоб досягти такої злагодженості» [124, с. 49]. Вертикальний вимір стосується повноважень та ієрархії, політика розглядається як вибір і досягнення мети, організація сприймається як когерентна, інструментальна та ієрархічна: вона існує для того, щоб досягати цілей, визначених нагорі.

Проте горизонтальний вимір стосується взаємозв'язків між учасниками з різних організацій – тобто, поза вертикаллю ієрархічних повноважень.

«Робота по здійсненню політики відбувається через організаційні кордони, а також у їх межах і включає в себе структуру поглядів, підходів і засобів учасників з різних організацій та ієрархічну передачу повноважних рішень у межах будь-якої організації. Він стосується природи цих зв'язків між організаціями, того, як вони сформовані й організовані, структури інтерпретації учасниками проблем політики й тих інституційних утворень, через які відбувається їх залучення» [124, с. 50].

Г. Колбеч вважає, що горизонтальний вимір стосується того, «яким чином процес здійснення політики потрапляє назовні будь-якої конкретної організації та залучає людей з інших організацій, а також підтексту стосовно природи і політики, і процесу. Він виникає з досвіду учасників у тому, що, хоча вертикально подана політика дуже важлива, вони знають, що більшу частину часу вони займаються не так передачею розпоряджень у межах організаційної ієрархії, як переговорами з людьми з-поза неї, які поділяють зацікавленість у предметі політики, але мають чіткі погляди на неї, і їхньої співпраці не можна домогтися просто так» [124, с. 72].

Очевидно, що ці два виміри у демократичному суспільстві не є альтернативами, радше кожен з них враховує інший. Із взаємодії влади та опозиції на вертикальному та горизонтальному рівнях складається процес формування політичних рішень. У горизонтальному вимірі політика – колективний процес, тобто не пряма реалізація однієї (владної) ідеї, а безперервна взаємодія між багатьма учасниками: владними та опозиційними.

Упровадження повноважного рішення вимагає співробітництва відповідних органів з-поза ієрархічної вертикалі повноважень. А спільне розуміння, досягнуте на горизонтальній площині, має запроваджуватись за допомогою інструментів вертикального виміру, таких як рішення уряду, законодавча діяльність парламенту, укази Президента, в цілому процес державного регулювання на загальнонаціональному та місцевому рівні управління.

Як переконливо доводить американський дослідник Р. Патнем, горизонтально організовані добровільні асоціації, які перетинають вертикальні соціальні розподіли в суспільстві, є більш сприятливими для розширення соціальної кооперації, для формування норм доброзичливої взаємності і, таким чином, для становлення ефективної демократії, аніж ієрархічні або клієнтистські структури. Отже, «громадянська культура «узагальненої довіри» та соціальна солідарність громадян є важливими соціетальними передумовами життєдайної демократії та показниками розвинутого і стабільного громадянського суспільства» [Цит. за : 155, с. 117].

На горизонтальному рівні здійснення політики важливою умовою залучення громадян до політичної активності (у тому числі до процесу прийняття владних рішень) виступає рівень довіри громадян один до одного, так звана «довіра до людей, а не до інституцій». Це відкриває перспективи для розвитку коопераційних та товариських зв'язків, необхідних як для ефективної економіки, так і для діючого громадянського суспільства : «Адже коли діє прямопропорційна кореляція між рівнем економічного розвитку суспільства та рівнем довіри до «своїх» (і «не своїх») незнайомих, то можливий і зворотній зв'язок – взаємний кредит довіри громадян може реалізовуватись у економічний та соціальний успіх суспільства» [155, с. 118].

Саме горизонтальна складова повинна радикально вплинути на роль опозиції у прийнятті та впровадженні політичних рішень. Наявність горизонтальної складової – різноманітних опозиційних публічних (державних, недержавних та громадських) інституцій з різних сфер політичної та економічної взаємодії, експертних груп, громадських і міжнародних організацій, представників бізнесу, що конкуруватимуть за доступ до ресурсів, цільових груп політики тощо – дає змогу визначити такі цілі, засоби, оцінювання та впровадження політики, що будуть відповідати суспільним потребам та національним інтересам.

На думку Д. Растоу, «Стан демократії у світі викликає й оптимізм, і занепокоєння. З одного боку, демократія розквітла у значно більшій кількості

місце, ніж раніше... Але не всі з новодемократизованих країн можуть розглядати свій досвід із демократичними політичними інституціями як гучний успіх. У багатьох випадках демократія не призвела до поліпшення рівня життя, економічного процвітання чи навіть необхідної політичної стабільності та справжніх реформ... У більш усталених демократіях Заходу, де демократичні політичні інституції, як такі, не зазнають жодної загрози, громадяни зазвичай висловлюють незадоволення якістю своєї демократії. Громадяни Європейського Союзу глибоко занепокоєні тим, що зараз набуло розголосу під назвою «дефіцит демократії», оскільки вони побачили, що влада над багатьма сферами політичного життя перейшла від їхніх національних урядів до віддалених централізованих інституцій нової Європи» [169, с. 586].

Дефіцит демократії проявляється у відсутності традицій участі опозиції у процесі вироблення, прийняття та реалізації політичного рішення у країнах, що знаходяться у перехідному стані. На думку М. Поповича, ці проблеми знаходяться у площині ціннісних орієнтацій посттоталітарних суспільств : «Кризовий стан українського суспільства вимагає всеосяжних змін ціннісно-нормативної системи шляхом витворення їх громадськістю, а отже, напрацювання відповідних процедур обґрунтування як самих цінностей, так і легітимації на їхніх засадах соціальних інституцій. Ці цінності та інституції повинні забезпечувати нові механізми соціальної інтеграції на підставі універсалістських морально-етичних систем, «знімаючи» у собі партикулярні етоси окремих самобутніх життєвих світів і культур» [163, с. 11].

Спільним для нашої країни та демократичних країн стало відчуття «віддаленості», відстороненості опозиції (а, отже і громадян, яких опозиція представляє) від центру прийняття рішень, серед причин так званої «демократичної недуги» можна назвати «широко розповсюджене серед громадян відчуття, що їхні уряди стали відстороненими та далекими і що самі вибори не можуть гарантувати достатнього вибору та підзвітності... Громадяни переживають відчуття політичного безвладдя й висловлюють

слабку довіру до здатності існуючих політичних інституцій упоратися з проблемами» [211, с. 14].

Структурно та організаційно політичні рішення у демократичному суспільстві обумовлюються розподілом влади на законодавчу, виконавчу та судову. Кожне рішення виступає як результат взаємодії органів державної влади, виконання ними закріплених законодавчо функцій та ролей у політичному просторі. Разом з тим, будь-яке рішення, незалежно від того, який інститут державної влади стоїть за ним, виступає невід'ємною частиною комплексної та системної державної політики, безпосереднім учасником якої є опозиція.

Враховуючи, що політичний простір виступає більш широким поняттям, аніж держава, то і сфера політичних рішень охоплює не лише діяльність державних інститутів, «... мусимо визнати, що окрім державної політики та її рішень є ще сегменти суспільного життя, що не входять у її зміст – це рішення, які приймають різні громадські об'єднання та організації, спілки, характер рішень їх мінімально політичний, або взагалі аполітичний (наскільки це можливо у громадянському суспільстві), і тому втрачають свій державний характер» [105, с. 62].

Важливість мас-медіа для забезпечення високого рівня політичної участі громадян у процесі прийняття владних рішень полягає також в створенні символічної публічної сфери – «уявної спільноти» (Б. Андерсон [8]), яка може слугувати для висловлення та лобіювання суспільних та місцевих інтересів. Розвиток мережі Інтернет значно розширив поле публічної сфери суспільств і приніс собою зміни, які важливі для трансформації публічності і розвитку громадянського суспільства.

Забезпечення діалогу влади та опозиції у процесі прийняття публічно-владних рішень є невід'ємною ознакою демократичного режиму, утвердження якого закріплено у правових актах (у тому числі – Конституції України) як один із основних пріоритетів.

Проте існують і певні відмінності, які відрізняють поведінку опозиційних політичних акторів пострадянських країн від громадян розвинених демократичних країн.

Найбільша з них знаходиться у недостатній правовій та політичній культурі представників опозиції, низькому рівні компетентності у справі захисту прав громадян. Якщо ж порівняти змістовність політичної участі громадян розвинених країн та українських громадян, то слід відзначити наступне: «рівень електоральної активності громадян в обох випадках є подібним; партійна ідентифікація громадян, стійкість їхніх політичних орієнтацій поки що суттєво нижча, ніж у громадян країн розвинених демократій; громадяни України менше заангажовані в діяльність організацій, які займаються вирішенням місцевих, локальних проблем; громадяни України мають приблизно той самий показник участі в легітимних мітингах та демонстраціях, що й громадяни розвинених демократичних країн; водночас громадянам сучасної України притаманний дещо вищий потенціал протестної активності не конвенційного типу (несанкціоновані страйки, бойкоти, пікетування, захоплення будинків тощо)» [193, с. 4].

Щоправда, опозиція сьогодні достатньо динамічно розвивається, зростає і рівень обізнаності громадян у політичних процесах. Конкуренція політичних партій призвела до формування стійких партійних ідентифікацій у суспільстві. Але, звичайно, рівень участі опозиційних сил та їх об'єднань у політичному процесі (і не лише у виборчий період), вплив на прийняття політичних рішень залишається явно недостатнім.

Варто погодитись із тим, що розвиток, утвердження важливості ролі опозиції, підвищення її ролі у процесі прийняття політичного рішення, це справа, яка потребує часу та зусиль від усіх зацікавлених сторін. Існують небезпеки, пов'язані із становленням та розвитком опозиційної діяльності, участі опозиції у прийнятті політичних рішень. Зокрема, в історії були приклади, коли тоталітарні володарі використовували вільні вибори та інші можливості, які надаються демократичною політичною системою для опозиції

з метою захоплення влади та побудови антидемократичних політичних режимів.

Подальший розвиток опозиції залежить від розв'язання низки непростих проблем, одна з головних – це «удосконалення відносин між державою і суспільством, владою та громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалось створити ситуацію, за якою більшість її громадян почувалися б активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами» [95, с. 225].

Одним із важливих кроків на шляху підвищення участі опозиційних акторів у політичному процесі виступає загальна раціоналізація електоральної поведінки громадян нашої країни, яка виражається, на думку Д. Яковлева, у наступному : «сприйняття діяльності владних інститутів стало звільнятися від характерних для традиціоналістської свідомості елементів міфотворчості й завищених емоційно-романтичних сподівань стосовно влади; натомість поки що не відбувся перехід до логіки – «у влади своє життя, у суспільства своє», панує розуміння необхідності створення в країні ефективної й дієздатної влади; запит на ефективну владу формується не з постулатів «державної ідеології» чи повернення до колективістських цінностей (що є характерним для деяких посткомуністичних суспільств); раціоналістичне усвідомлення того, що особисте благополуччя залежить від соціальних та політичних умов, обумовлених діями влади» [231, с. 167].

Отже, можна стверджувати, що важливим структурним елементом процесу прийняття політичного рішення виступає вибір (у тому числі – електоральний), який має об'єктивну та суб'єктивну складові, відбувається у певному політичному часі та просторі.

В умовах ліберальної демократії опозиційні політичні актори виступають ключовими акторами політичного простору, до них висуваються вимоги проявляти постійну зацікавленість державними справами і бути поінформованим про них. На думку П. Розанвалона, «У демократичних виборах змішалися принцип обґрунтування і техніка прийняття рішень» [170,

с. 12], що обумовлено трансформаціями системи політичних партій та парламентаризму: «Система партій, існування і роль якої не передбачав жоден із перших теоретиків демократії, постала від того часу як фактичне ядро політичного життя, тягнучи за собою царювання особистого суперництва і кланів. Парламент, на який від самого початку дивилися як на інституцію, що уособлює дух і форму представницького правління, навпаки, втрачав своє центральне місце і змінював характер свого функціонування. Початкова ідея форуму колективного розуму, де голосно б дебатовалися питання визначення загального інтересу, фактично перетворилося на систему торгування, підпорядкованого особистим інтересам» [170, с. 13].

Відбулось зміщення центру демократії, а прагнення громадян полягає у тому, аби «політичні процеси дозволяли ширшу участь населення та забезпечили б відчуття, що уряди стали більш чутливими до тих, хто їх обрав, та більш підзвітними їм» [170, с. 12].

Політичний актор, який представляє опозицію, через легітимізацію одночасно вирішує завдання здобуття довіри громадян до власної політики. Потреба в легітимізації політичної влади виникає разом з відходом від авторитаризму і є свідченням наявності конкурентного політичного середовища, в якому саме через легітимізацію власних дій опозиційними акторами здобувається електоральна підтримка. У свою чергу, ефективність управління багато в чому залежить від того, наскільки влада здатна домовитися із опозицією, організувати з опозиційними силами своєчасний і ефективний діалог, який може бути забезпечений використанням політичних технологій.

До того ж урядовці виявляють схильність до «втрати зв'язків» з електоратом після виборчих кампаній і не мають бажання підтримувати діалог із опозицією та громадянським суспільством при здійсненні державної політики після отримання позитивного виборчого результату. Одним із механізмів подолання незадоволення відірваністю політичного рішення від

суспільства, слабкості голосу громадської думки у виробленні політичного рішення виступає діяльність опозиції.

Важлива роль належить також таким механізмам підвищення ефективності політичного рішення, як «обмеження терміну (тобто обмеження прав діючих посадовців претендувати на переобрання), відкликання обраних політиків, використання прямих попередніх виборів політичними партіями для висування кандидатів на публічні посади, а також інституції громадянських ініціатив та референдуми – усі ці різні реформовані заходи викликають поновлення зацікавленості до них у ряді країн, штатів, провінцій і муніципалітетів» [170, с. 14].

Отже, забезпечення участі опозиції у процесі прийняття владних рішень є невід'ємною частиною побудови сучасних стосунків між державою і суспільством, не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керуючі-керовані), а на принципах рівноправності та забезпечення «діалогової комунікації» між державною владою, опозицією та громадськістю.

Взаємодія інституту політичної опозиції та державного управління у сучасному суспільстві розглядається у «широкому» сенсі, а не у традиційно «вузькому» розумінні взаємодії політичної опозиції та уряду. Йдеться про відносини двох суспільних інститутів, що представляють, з одного боку, певні організаційні структури, набір функцій, процедур і правил, а з іншого, – стосуються взаємовпливів опозиційних парламентських фракцій, фракцій меншості у представницьких органах місцевого самоврядування на відповідну більшість та органи виконавчої влади, а також останніх – на відповідні фракції меншості.

Управлінська змістовність іманентних функцій інституту політичної опозиції на сучасному етапі обумовлена тим, що, здійснюючи функції конструктивної критики та альтернативи, політична опозиція має виконувати таку державно-управлінську функцію, як планування (прогнозування). Підвищення ролі інституту політичної опозиції у суспільному житті та

часткове перебирання ним функції контролю сприяє переходу державного управління від суб'єкт-об'єктних до суб'єкт-суб'єктних управлінських відносин. В умовах диспаритету одна й та сама політична сила може виконувати функції опозиції в законодавчому органі та управлінські функції на місцях, конкуруючи із центральною владою, що свідчить про ускладнення характеру державного управління та нелінійність структури інституту політичної опозиції.

Для України важливим завданням у процесі підвищення ефективності політичного рішення виступає консолідація влади та суспільства на основі довіри громадян до діяльності органів державної влади. Соціологічні дослідження виявляють «суперечливий стан та неоднозначні тенденції змін масової свідомості та психології громадян України: масова недовіра до влади, розчарування у дієздатності демократичних політичних інститутів, невпевненість у найближчому майбутньому, відчуття соціальної незахищеності за умов сучасної соціально-економічної та перманентної політичної кризи і, разом із тим, збереження більшістю громадян стабільного адаптивного ресурсу, оптимістичне сприйняття віддаленого майбутнього України та неприйняття насильницьких форм розв'язання суспільних проблем» [72, с. 215].

Наявність і розвиненість горизонтальної складової взаємодії влади та опозиції перетворює державну політику на публічну, тобто таку політику, яка виробляється колективними зусиллями і реалізується через врахування всіх легітимних інтересів суспільства шляхом організації суспільного діалогу та безпосередньої взаємодії влади та суспільства. Вироблена таким чином політика потребує і якісного нового підходу для її реалізації та впровадження, що обумовлює пошук та використання сучасних технологій управління.

Таким чином, процес демократичних реформ потребує підвищення рівня участі опозиції у процесі розробки, прийняття та реалізації політичного рішення, у горизонтальному та вертикальному вимірах, його відповідності

прагненням громадян незалежно від регіонального поділу, ідеологічних поглядів та електоральних уподобань.

У сучасному світі існують різноманітні форми демократичного правління, які склались історично. Але однією з визначальних характеристик демократичної моделі управління, на відміну від авторитаризму та тоталітаризму, виступає здатність забезпечити політичну участь опозиції, враховувати думку опозиційних акторів при прийнятті владних рішень.

Політична діяльність, як участь громадян в урядуванні, може мати багато різних форм, серед яких – участь у виборчих кампаніях, голосування на виборах, участь у зібраннях, членство у громадських добровільних організаціях, отримання інформації, публічне обговорення спільних питань, висловлення власного ставлення до подій чи посадовців тощо.

3.3. Політичні та правові умови опозиційної діяльності в Україні.

У сучасних умовах особливої актуальності набувають дослідження політичної опозиції, правових умов її діяльності та взаємодії із владою, політичними партіями, інституціями громадянського суспільства, мас-медіа. Актуальність дослідження політичних та правових умов опозиційної діяльності в Україні обумовлена соціально-економічними та політичними трансформаціями, змінами у системі державного управління, появою та розвитком демократичних політичних інститутів, процесом інституціоналізації політичної опозиції.

Законодавче врегулювання взаємодії інституту політичної опозиції та державного управління здатне змінювати їх структуру, принципи та методи впливу, ускладнюючи характер, обумовлюючи тенденції розвитку один одного. На сучасному етапі під впливом функціонування інституту політичної опозиції переважаючою тенденцією розвитку системи державного управління в Європі стає її децентралізація, перехід від моделі суб'єкт-

об'єктних до суб'єкт-суб'єктних відносин (діалогічної моделі державного управління), лібералізація управлінської функції контролю, утвердження єдиних принципів адміністративного простору (відкритість, прозорість, ефективність влади) тощо.

Політична опозиція не тільки критикує діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; одна із головних функцій опозиції – формулювання та публічна презентація альтернатив політичного розвитку. Демократичний механізм опозиційної діяльності передбачає забезпечення відкритості політичного процесу, прозорості діяльності влади, підвищення рівня раціональності та варіативності політичних рішень. Наявність політичної опозиції, забезпечення необхідних умов її діяльності свідчать про підвищення рівня ефективності політики, саме тому опозиційна діяльність стала важливою складовою політичних систем демократичних правових країн.

Ефективність діяльності політичної опозиції безпосередньо залежить від дій влади, політичних та конституційно-правових умов, що склались у країні, а також – статусу опозиції та рівня її підтримки з боку громадян. Опозиція контролює владу, спостерігає за дотриманням представниками влади задекларованих цілей суспільного розвитку.

На особливу увагу заслуговують проблеми правового регулювання статусу та діяльності парламентської опозиції, «тіньового уряду», який формується опозицією у парламенті, а також взаємодії опозиції із зацікавленими суспільними групами.

Правовою основою діяльності політичної опозиції в сучасній Україні є Закон України «Про політичні партії в Україні» та Закон України «Про Регламент Верховної Ради України». У законі «Про політичні партії в Україні» політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя, вносити до органів державної влади та місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду

відповідними установами, критикувати та оцінювати дії влади в засобах масової інформації тощо. Політична партія визнається суб'єктом опозиційної діяльності, рівень ефективності якого має відповідати визначеним критеріям, головним із яких є можливість брати участь в ухваленні державних рішень. Дотримання даного критерію можливе лише за умови перемоги на парламентських виборах і презентації у парламенті. Тобто, йдеться про перехід від позапарламентської до парламентської форми політичної опозиції.

У період з 1998 по 2012 роки у Верховній Раді України було зареєстровано 18 законопроектів, що мали регулювати діяльність політичної опозиції. До спроб законодавчого врегулювання політичної опозиції в різний час вдавалися Президент України Леонід Кучма, народні депутати України – Роман Зварич, Володимир Філенко, Юлія Тимошенко, Віктор Понеділко, В'ячеслав Коваль, Сергій Правденко, Станіслав Гуренко, Олександр Карпов та ін. У зазначених документах остання визначалася як «парламентська опозиція», «парламентська меншість», «політична опозиція» тощо, її функціонування розглядалося як феномен парламентської та позапарламентської діяльності. В умовах відхилення даних законопроектів Регламент Верховної Ради України залишається єдиним нормативно-правовим актом, який частково (оскільки регламентує виключно діяльність парламентської опозиції та «тіньового кабінету») визначає сутність поняття «парламентська опозиція», права парламентської опозиції на розгляд питання Верховною Радою, її права на пленарному засіданні Верховної Ради та право на представництво у керівництві Верховної Ради та її органів, визначає можливості опозиційного уряду.

Процес інституціоналізації діяльності політичної опозиції у демократичному суспільстві виступає засобом вирішення конфліктів між різними соціальними групами, дозволяє отримати опозицією суб'єктного статусу у політичній взаємодії із владою. У процесі демократизації діяльність опозиції є елементом політичного плюралізму та політичної конкуренції еліт

як під час виборчих кампанії так і у процесі здійснення влади та реалізації владних повноважень. У процесі діяльності політичної опозиції забезпечується виконання одного із головних принципів демократичної політичної взаємодії – змагальності між владою та опозицією.

Серед причин існування опозиції у суспільстві слід відзначити внутрішню суперечливість, притаманну суспільним групам та спільнотам, наявність соціального та економічного розшарування, недосяжність ідеалу соціальної справедливості, відчуження влади від суспільства. Саме тому суб'єктами опозиційної діяльності виступають не лише парламентські сили, а й різні групи політичних еліт, суспільні верстви, класи, страти, політичні партії, рухи, окремі індивіди.

Взаємодія влади та опозиції визначається характером політичного режиму. У тоталітарних та авторитарних режимах діяльність опозиції обмежується, влада переслідує представників опозиції, відносини влади та опозиції мають антагоністичний характер. В умовах демократії, плюралізму та публічної конкуренції еліт відкриваються можливості для конструктивних відносин владних інститутів та опозиції.

Варто погодитись із Д. Яковлевим у тому, що «Одним з найважливіших позитивних результатів минулих двох десятиліть є загальна раціоналізація політичного поводження громадян нашої країни, яка виразилася й у тім, що сприйняття діяльності владних інститутів стало поступово звільнятися від характерних для традиціоналістської свідомості елементів міфотворчості й завищених емоційно-романтичних сподівань стосовно влади. Від цих сподівань через розвиток абсентистських настроїв... значна частина населення прийшла до розуміння необхідності створення в країні ефективної й дієздатної влади. Зазначений запит сформувався як реакція на кланово-олігархічний тип влади, що склався за роки незалежності України, який орієнтований лише на обслуговування інтересів вузьких привілейованих груп посткомуністичної еліти» [231, с. 179].

У процесі переходу до демократії в Україні поступово утворюються умови для вибору з різноманітних, часто альтернативних варіантів суспільного розвитку, що формулюються у процесі опозиційної діяльності. На думку української дослідниці І. Берназюк, «Опозиційна діяльність – цілеспрямована поведінка уповноважених суб'єктів конституційно-правових відносин, що передбачає здійснення контролю за органами державної влади та органами місцевого самоврядування, критику їх роботи та створення альтернативної програми розвитку держави (окремого регіону) й формування позитивного досвіду управлінської роботи та кадрового потенціалу. Для опозиційної діяльності характерні такі основні риси: уособлює частину загальнодержавної (регіональної) системи стримувань та противаг; характерна для суб'єктів конституційно-правових відносин, які в результаті виборів можуть отримати владу; ведеться ідеологічно структурованими учасниками (політичні партії, блоки політичних партій тощо); представляє настрої певної частини суспільства; відрізняється від діяльності провладних суб'єктів конституційно-правових відносин; передбачає наявність альтернативної програми розвитку» [25, с. 213].

В Україні, після багатьох років фактичної монополії на владу з боку комуністичної партії СРСР, інституціоналізація діяльності опозиції потребує врегулювання правового статусу та системних проявів опозиційності з метою перетворення опозиційної діяльності на форму реалізації демократичної політики. Слід відзначити, що Конституція України гарантує громадянам основні права, що утворюють можливості для політичної діяльності, у тому числі – опозиційної. По-перше, це право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, а також на свободу політичної діяльності. По-друге, Конституція України встановлює, що громадське життя в Україні базується на принципах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, хоча, безумовно, деякі положення лише задекларовані, без врахування механізмів втілення в політичну практику.

Повноцінне виконання політичною опозицією таких функцій, як представницька, інформаційна, формування громадської думки, критики та контролю, формулювання альтернатив суспільного розвитку та ін. передбачає закріплення за опозицією відповідних прав та обов'язків.

На думку В. Чумака «Статус опозиції визначають через її права (доступ до участі в демократичних процесах, наділення базовими правами та привілеями, консультації з урядом з важливих питань національної безпеки, розподіл посад пропорційно до політичного складу парламенту, рівні права подання законопроектів та поправок до законів, недопущення дискримінації за часом виступів під час парламентських дебатів та усних запитань тощо) й обов'язки (пропозиція альтернативної урядової програми, діяльність з огляду на державні інтереси, заборона безпідставної критики уряду, утримання від пропаганди насильства як засобу політичного виявлення та ін.) [212].

Тривають дискусії щодо доцільності закріплення в Основному Законі такого поняття як «постійно діюча парламентська більшість». Зокрема, Конституційний Суд України констатував, що «запровадження в Конституції України поняття «постійно діюча парламентська більшість» логічно зумовлює потребу доповнити її гарантіями (хай навіть у загальній формі) для тієї частини складу Верховної Ради України, яка не входить до «постійно діючої парламентської більшості» і яку умовно можна характеризувати як «парламентську меншість». Невизначеність гарантій функціонування такої меншості може призвести до порушення однієї з основних засад, на яких ґрунтується суспільне життя в Україні, – політичної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15 Конституції України) і обмеження конституційних прав громадян, передбачених, зокрема, ст. 34 і 38 Конституції України [126].

Одним з основних прав суб'єктів опозиційної діяльності є їх право на представництво, тобто закріплена законом за відповідним інституційним суб'єктом можливість зайняття посад у структурах Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування. Друге право, яке має обов'язково гарантуватися суб'єктам опозиційної діяльності, – можливість оприлюднення

своєї позиції. Тобто, мають бути передбачені і гарантовані законом механізми поширення інформації про власні погляди суб'єктів опозиційної діяльності на ті чи інші питання розвитку держави, окремої територіальної громади. Важливим видається гарантування можливості висунення власної програми політичного й економічного розвитку держави, окремої територіальної громади. Третє право, яке доцільно закріплювати лише за суб'єктами парламентської опозиційної діяльності, – створення опозиційного уряду. Пов'язаним із даним правом є закріплення можливості представників опозиційного уряду практично впливати на вирішення питань, що розглядаються Кабінетом Міністрів України [23, с. 3].

Якщо говорити про діюче законодавство, то за парламентською опозицією закріплено такі права – «парламентська опозиція має право на виступ свого представника тривалістю 5 хвилин при розгляді Верховною Радою України таких питань: 1) про засади внутрішньої і зовнішньої політики України; 2) про програму діяльності Кабінету Міністрів України; 3) про стан виконання Державного бюджету України; 4) про відповідальність Кабінету Міністрів України; 5) про загальнодержавну програму економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля» [23, с. 4].

Правове регулювання діяльності опозиції передбачає дотримання норм міжнародного права, передусім – Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. У Конституції України закріплено прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на збереження та поширення інформації, на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами, на проведення зборів, мітингів і демонстрацій.

Варто погодитись із І. Берназюк у тому, що «Стаття 1 Конституції України передбачає, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою. Статус правової держави свідчить про те,

що в Україні безумовно гарантується дотримання принципу гласності, а також принципу максимального узгодження інтересів громадян та органів влади (їх посадових осіб), які повинні співіснувати як рівноправні партнери й опоненти одночасно... Крім того, Основний Закон закріплює принципи народовладдя, ідеологічної, економічної та політичної багатоманітності (ст. 15 Конституції України), які також виступають гарантіями ефективного функціонування системи стримувань і противаг та її необхідних складових» [23, с. 5].

У Законі України «Про політичні партії» чітко вказується на те, що політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності. До нормативно-правової бази щодо регулювання діяльності опозиції також слід віднести Закон України «Про об'єднання громадян», Закони України «Про статус народного депутата України», Регламент Верховної Ради України, «Про місцеве самоврядування», Закон України «Про місцеві державні адміністрації», Закон України «Про вибори народних депутатів України» та ін.

Таким чином, інститут опозиції виступає важливою складовою системи стримувань та противаг у політичному просторі перехідних країн, забезпечує стабільність у державі, запобігає узурпації влади та сприяє розвитку парламентаризму, багатопартійності та підвищення ефективності урядування. У той же час законодавче регулювання діяльності опозиції є надзвичайно привабливою темою для багатьох суб'єктів державотворення і одночасно певною політичною кон'юнктурою.

Висновки до третього розділу

Підводячи підсумки проведеного у третьому розділі дисертаційного дослідження аналізу процесу технологій та складових процесу функціонування політичної опозиції в Україні, можна сформулювати

наступні проміжні висновки, які узагальнюють матеріал, викладений в кожному із підрозділів.

По-перше, досліджуючи основні характеристики комунікативних технологій опозиційної діяльності в Україні, слід відзначити, що політична реклама, пропаганда та зв'язки із громадськістю використовуються з метою набуття політичною опозицією вагомості, отримання суспільної підтримки, утворення «іміджу» опозиційних політичних акторів у виборчий та міжвиборчий період.

По-друге, визначено функціональні особливості опозиційної діяльності як складову процесу прийняття політичного рішення. Зокрема, визначено, що функціонування політичної опозиції обумовлене соціальними, правовими, економічними, історичними та культурними факторами, а також взаємним впливом процесів інституціоналізації влади та опозиції, формування політичних еліт та лідерства, олігархізації та технологізації політичного простору. Аргументовано, що роль політичної опозиції полягає у агрегації, артикуляції та репрезентації інтересів різноманітних суспільних груп, конкурентній боротьбі за державну владу, формуванні громадської думки та суспільного порядку денного за допомогою комунікативних технологій, політичної соціалізації та ін.

По-третє, проаналізовано політичні та правові умови опозиційної діяльності в Україні. Обґрунтовано, що у сучасних умовах політична опозиція як філософське, соціологічне та політологічне поняття та невід'ємна частина демократичного політичного життя у сучасному світі потребує переосмислення та «перезавантаження» не лише у пострадянських державах, а й у країнах консолідованої демократії. Це пов'язано із процесами глобалізації, становленням інформаційного суспільства, появою феноменів медіатизації політики та демократичного конформізму, світовою фінансовою та економічною кризою. Змінюються структури та механізми прийняття владних рішень, розширюється коло політичних акторів, як на міжнародному, так і національному рівнях.

Розділ 4

Інституційні та функціональні особливості опозиційної діяльності у сучасній Україні

4.1. Функціонування опозиції в умовах трансформації політичної системи.

Для аналізу сучасного стану діяльності української опозиції, специфіки її розвитку, особливої актуальності набуває дослідження факторів, які визначають становлення демократичної політичної системи. Дослідники, які вивчають політичні процеси, відзначають важливість функціонування опозиції в умовах трансформації політичної системи, вибору певної моделі суспільного розвитку, у процесі демократизації пострадянських суспільств.

Перехідний період у нашій країні можна інтерпретувати як квадрант-транзит, тобто трансформацію у чотирьох різних суспільно-політичних сферах, таких як розбудова державних інститутів, формування національної ідентичності, ринкової економіки та громадянського суспільства. При цьому, на думку П. Кузьміна, усі переходи від авторитаризму до демократії віддавали пріоритет процесам демократизації (проблемам свободи слова, відкритості влади, проведенню вільних та чесних виборчих кампаній) і набагато менше уваги приділялось створенню ринкових механізмів економічної та політичної конкуренції влади та опозиції – їх маркетизації [131, с. 75].

На думку професора М. Поповича, з відповіді на запитання: «Якою мірою суспільство здатне вибирати собі модель власного розвитку, наскільки міцно ми пов'язані з політичною традицією?» [163, с. 5], має розпочинатися обговорення питання про конкретні моделі, з якими українське суспільство має справу сьогодні. «На жаль, до сьогодні ми не маємо чіткого уявлення про той європейський стандарт, наближенням чи віддаленням щодо якого є

реально чинна сучасна українська модель», – вважає цитований філософ [163, с. 6].

Саме тому, перед тим як звернутись до визначення сутності опозиційної діяльності в умовах трансформації політичної системи, опозиції як важливого фактору впливу на розвиток політичного процесу, необхідно дослідити сутність трансформаційного політичного процесу (як динамічного виміру політичної системи), його характеристики та складові.

По-перше, це «західний» та «не-західний» політичний процес (Л. Пай) [153], етатистський і не-етатистський та, відповідно, вертикальний і горизонтальний. Для кожного з представлених типів характерною є відповідна роль політичної опозиції, специфіка її взаємодії із владою, власна структура, динаміка, головні дійові особи. Так, для етатистського та вертикально організованого політичного процесу основним фактором розвитку виступає діяльність інститутів державної влади, їх здатність впроваджувати реформи, здійснювати модернізацію та забезпечувати позитивну динаміку політичного процесу. Опозиція тут відходить на другий план.

З іншого боку, в умовах не-етатистського політичного процесу, опозиційними акторами виступають як політичні інституції, так і структури громадянського суспільства, політичні партії, мас-медіа, профспілки тощо. Важливу, а часто і вирішальну роль у віднесенні опозиційних політичних (індивідуальних та колективних) акторів до того чи іншого типу відіграють політичні цінності, які поділяють громадяни, представники еліти та влади.

Посткомуністичні країни, маючи певні протиріччя у розвитку опозиційних сил, які дозволяють говорити про відповідність «не-західному» політичному процесу, створили власний інституційний дизайн та політичні феномени, аналіз яких потребує нових понятійно-категоріальних інструментів.

Мова йде про залучення нових термінологічних винаходів, формалізацію нових уявлень про структуру незахідних політичних практик.

Представництво інтересів (політичних, економічних, соціальних та ін.), що реалізується за допомогою представницької моделі влади у опозиційній діяльності демократичного суспільства в західній політико-правовій традиції, не збігається з моделлю реалізації інтересів опозиційними акторами, що досягається за допомогою інститутів «покровительства» в незахідній політичній традиції. Окремого розгляду потребує класична західна концепція розподілу інститутів державної влади на три відокремлені гілки. Західна аксіоматика демократичного розвитку вимагає розподілу влади на три автономні складові: законодавчу, виконавчу та судову, цілком логічно на досвіді західного політичного процесу демонструючи ефективність такого поділу. Відповідно до західної політичної традиції, цей принцип є категоріальним індикатором рівня демократичності політичної системи. Водночас слід зважати на той факт, що слаба гілка влади в перехідному суспільстві є спокусою до експансії з боку інших гілок влади, тобто слабка судова влада в країні стимулює перманентну боротьбу між законодавчими та виконавчими інститутами влади за право адмініструвати правову систему, тим самим розхитуючи державний апарат, знищуючи один одного» [153, с. 18].

Специфіка розвитку опозиційної діяльності в умовах «не-західного» політичного процесу стосується не лише діяльності органів державної влади, а й інституцій громадянського суспільства, зокрема – політичних партій, які представляють собою «структури (клани, трайби та ін.), що отримують політичне оформлення, але не стають політичними партіями за своєю суттю... Так, будівництво російської партійної системи було зупинене появою на противагу політичним партіям (political parties) альтернативних, неформальних партійно-політичних інститутів (party substitutes). У першу чергу мова йде про формування таких заміників політичних партій, як політичні штаби (political machines) місцевих губернаторів та неідеологічні партії, що спонсорувалися центральними й регіональними бізнес-лідерами (oligarchs)» [153, с. 25].

Серед суб'єктивних та об'єктивних причин слабкості і нерозвиненості опозиційних партійних структур (з притаманними класичним партіям ідеологією, поділом на «ліві», «праві» та «центристські», масовим членством тощо) можна назвати слабкість електорального ринку, недовіру виборців в цілому до «ідеї партії» після досвіду КПРС; відсутність соціального підґрунтя партій – активних та поінформованих, а головне – небайдужих громадян; позиція владних структур, які були зацікавлені у послабленні інституту опозиційних політичних партій задля збереження і посилення власних повноважень. Нарешті, самі опозиційні політичні партії, які з'явилися після 1991 р., так і не змогли запропонувати суспільству раціональну програму ефективних реформ бодай на папері.

Розвиток політичного процесу у посткомуністичних країнах визначають дві групи факторів, які створюють передумови для появи двох видів інститутів на політичному ринку, що віддзеркалюється у діяльності політичної опозиції. З одного боку, «формалізованих західною політичною теорією – політичних партій, а з іншого – їх неформалізованої альтернативи, що є типовою для незахідного політичного процесу – політичних штабів та неідеологічних партій – субститутів та заміників основних агентів політичного представництва в сучасній політичній системі. Політичні штаби та партійно-політичні сурогати, чия діяльність продукувалася впливовими фінансово-промисловими групами, «олігархічними структурами», змогли витіснити політичні партії з електорального ринку, з ринку конкурентної боротьби за голоси виборців в маргінальну (позаелекторальну) сферу політичного простору. Фактично мова йде про те, що опозиційні політичні партії позбавлені можливості участі в політичному процесі, в той час як партійно-політичні сурогати продукують «монополію на електоральному ринку» та створюють ефект «закриття політичного ринку» [219, с. 477].

По-друге, питома вага раціональних чи ірраціональних чинників у діяльності опозиційних політичних сил та у розвитку політичного процесу в цілому. Політичний процес можна представити як стихійний розвиток, який

залежить від психологічних факторів, волі та певних рис характеру опозиційних політичних лідерів та представників політичного класу. Проте у сучасній політичній науці домінуючою є позиція, згідно з якою політичний процес – це результат взаємодії раціональних опозиційних акторів, який відбувається у відповідно організованому політичному просторі. Хоча, звичайно, при аналізі політичного процесу важливо враховувати особистісні якості та випадковості, що вносять частку ірраціональності у політичну взаємодію влади та опозиції.

По-третє, діяльність опозиції у тих формах політичного режиму, які розташовані між двома полюсами – демократією та тоталітаризмом, характерні для політичних систем більшості посткомуністичних країн. Так, виділяються наступні проміжні форми, які мають специфічні характеристики щодо діяльності опозиції: «політична демократія – це система з відносно автономними представницькими інститутами, виконавчою владою, значно диференційованими, автономними та плюралістичними групами інтересів; опікувана демократія, де демократичні інститути формально існують, але влада ще концентрується в руках бюрократичної держави; модернізована олігархія – демократичних інститутів не існує, влада належить військовим і цивільним бюрократичним клікам; головною метою лишається модернізація економіки; тоталітарні олігархії – це системи з високим ступенем концентрації влади в руках правлячої еліти, автономних груп інтересів не існує, практикуються тотальні форми соціальної мобілізації; традиційні олігархії – це династичні або сімейні режими, що негативно ставляться до будь-яких змін і прагнуть зберегти існуючий порядок речей» [208].

В іншій типології, автором якої є Г. Алмонд, головними критеріями, відповідно до яких визначають місце опозиції у політичній системі, виступають рівень політичної культури та характер взаємодії різних політичних інститутів. За цими критеріями політичні системи поділяються на чотири основні групи: «англо-американська характеризується однорідною світською політичною культурою і високоспеціалізованою рольовою

структурою. В ній наявні автономні політичні партії, групи інтересів і засоби масової комунікації; європейська континентальна асоціюється з так званими багатоскладними суспільствами, яким притаманна гетерогенна (подрібнена) політична культура, обумовлена існуванням автономних конфліктних політичних субкультур; доіндустріальна або частково індустріальна характерна для країн, що розвиваються. Вона відзначається недемократичністю, нестабільністю, наявністю безлічі етнічних, расових, мовних, релігійних тощо розколів, що породжують гострі соціальні конфлікти; тоталітарна характеризується однорідною політичною культурою та високим рівнем суспільної інтеграції, що досягається насильством і придушенням опозиції» [208].

У всіх наведених типологіях важлива роль відводиться рівню політичної культури громадян у формуванні моделей опозиційної діяльності, яка пов'язується (і це не випадково) із рівнем політичних свобод – «в суспільно-політичному аспекті культура розглядається як найдієвіший фактор стабілізації людського життя. Головними інстанціями, за допомогою яких забезпечується стабільність людського життя, є суспільно-політичні та культурні інститути, їх система. Згідно з концепцією Гелена, свобода тісно пов'язана з інститутами, які визначають рівень цивілізованості. Західноєвропейська суспільно-політична думка сформувала раціональну концепцію свободи. Звідси робиться висновок, що той рівень політичних свобод, які є наявними в суспільному житті, ніколи не буває випадковим, що він необхідний. Ця парадигма тісного зв'язку розуму і об'єктивної необхідності насправді проголошує нове бачення свободи» [19, с. 27].

За критерієм ступеня структурної диференціації та культурної секуляризації Г. Алмонд і Б. Пауелл ділять усі політичні системи на наступні групи: «1) примітивні системи з хиткою політичною структурою, які характеризуються мінімальною структурною диференціацією і домінуванням парафіяльної політичної культури; 2) традиційні системи з диференційованими політико-управлінськими структурами, що

характеризуються переважанням підданської політичної культури; 3) модерні системи з диференційованою політичною інфраструктурою і партисипаторною політичною культурою» [Цит. за: 17, с. 27].

По-четверте – маркетизація сучасного політичного процесу, яка розуміється як перерозподіл ролей між владою, опозицією та суспільством, обумовлена необхідністю впровадження ринкових механізмів економічної та політичної конкуренції влади та опозиції у посткомуністичних країнах.

Теорія «політичного ринку» виступає окремим евристичним ресурсом дослідження опозиційної діяльності, тому що дозволяє розглядати політичний процес в категоріях ринку, маркетизації інститутів державної влади та опозиційних сил та надає інструментарій для адекватного аналізу політичного простору як замкненого політичного ринку: «Відповідно до даної концепції, ринок являє собою інституціонально оформлений простір, в якому елементи «структурованих позицій» доповнюються локальними порядками та аренами взаємодії акторів, в яких відтворюються інститути: правила та способи розподілу ресурсів, методи здобуття ресурсів, права власності, структури управління та правила обміну. За даними правилами криються владні відносини. Ведучі учасники ринку (incumbents) використовують свої владні ресурси та специфічні соціальні навички, щоб стабілізувати або змінити існуючі правила та культурні схеми, що дозволяють інтерпретувати ситуацію. Вони вибудовують статусні ієрархії, що дають їм можливість відтворювати власні переваги на політичному ринку» [146].

Дискурсивна теорія Ю. Габермаса відводить центральне місце у взаємодії влади та опозиції процесові формування політичної громадської думки й політичної волі. Ю. Габермас розуміє принципи конституційної держави як «послідовну відповідь на питання, як можна інституціоналізувати вимогливу комунікативну форму демократичного формування політичної думки та волі. Згідно з дискурсивною теорією, успіх дорадчої, заснованої на міркуваннях політики залежить не від колективних дій громадянства, а від інституціоналізації процедур та умов спілкування (комунікації)» [49, с. 270].

Аналізуючи демократичні переходи, не можна зневажати у процесі опозиційної діяльності роль лідерів, які очолюють і спрямовують демократичну політику. На думку Л. Даймонда, «західна драматична традиція віддавна зосереджувалася здебільшого на дослідженні та поясненні рис і помилок різноманітних політичних лідерів», опозиційний лідер «повинен мати ораторські здібності, тонко відчувати мелодику мови, бути спроможним оцінювати настрій аудиторії, створювати образи можливого майбутнього й відвертати увагу від нездоланних перешкод» [65, с. 882].

Але пріоритет у формуванні опозиційної політики, і в цьому важко не погодитись з Ю. Габермасом та Л. Даймондом, належить комунікативній владі, яка походить від громадян та утворює систему прийняття рішень та політичної поведінки, громадську думку та політичну волю. «Усі форми врядування пов'язані з комунікаційними потоками між правителями і їхніми підданими... немає ніякого іншого способу правити, крім впливати на розум тих, ким мають урядувати» [65, с. 883].

Певний евристичний потенціал має модель опозиційної діяльності Л. Даймонда, в якій автор проводить аналогії між демократизацією та драматичною виставою, посиляючись на театральне мистецтво: «Кожен перехід до демократії дотримується логіки публічної драматичної вистави. Драми... починаються у конкретно визначеній точці, конденсують досить складну й часто несподівану оповідь в обмеженому хронологічному просторі, а потім досягають миті розв'язки: драма закінчується; ...демократичні інституції засновані» [65, с. 884]. Починаючи «драму демократизації» зі створення і плекання інституцій, згаданий автор у ході дослідження знову повертається до важливості формування громадської думки і переконань опозиційних політичних лідерів, аналізуючи причини програшу демократичної опозиції або, навпаки, зміцнення демократії, на прикладі Перу і Іспанії : «перехід до демократії в Перу наприкінці 1970-х років не спромігся створити умов для зміцнення демократії, бо на сцену повернулися тільки давні й дискредитовані гравці... перехід до демократії в Іспанії дав кращі

результати... король і комуністи... поставили таку повчальну та освітню виставу, що вона перевиховала все іспанське суспільство» [65, с. 886].

Продовжуючи думку про роль політичної комунікації у діяльності опозиції та взаємодії влади та опозиції, Л. Даймонд пише, що громадян «слід згрупувати в певні аудиторії, до кожної з яких можна було б звернутися по-різному відповідно до притаманних їй пріоритетів» [65, с. 887].

Використання технологій пошуку «своїх» аудиторій та формулювання ключового повідомлення, виходячи з характеристик цільової групи, українській опозиції притаманне лише під час виборчих кампаній. У нас існує проблема з трансформацією передвиборчих технологій у ефективну стратегію демократичного врядування, яке теж «вимагає виробництва цікавих оповідей і морально наснажених символічних інцидентів, що привертатимуть увагу публіки, і нададуть громадській думці спрямованість, сумісну з урядовою політикою» [65, с. 887]. Основною характеристикою успішності, або неуспішності діяльності опозиції в умовах демократичного переходу, критерієм перевірки виступає те, «чи переконує він громадян» [63, с. 889].

Ключовим моментом у такому переконанні виступає період виборчої кампанії. Після виборчих кампаній до ВР України демократичні правила політичної гри, яких має дотримуватись опозиція, проходять випробування процесом створення «більшості» (що характеризувало поствиборчу ситуацію у президентській республіці) у мажоритарній або змішаній системі та створення «коаліції» у парламентсько-президентській республіці в умовах пропорційної виборчої системи.

Можна виокремити три великі групи факторів, які прямо впливають на визначення ролі та місця опозиції у політичній системі, що трансформується.

По-перше, це процес формування «партії влади», яка об'єднує колишніх партійних та комсомольських функціонерів єдиною метою – збереження влади і власності. Безумовно, це неформальне об'єднання, усі вони можуть представляти різні партії (іноді й умовно опозиційні, такі як КПУ, або, на різних етапах «Сильна Україна» на чолі з С. Тигіпко, НДП на

чолі з В. Пустовойтенко, «За Єдину Україну» на чолі з В. Литвином), але виступати спільним фронтом проти ринкових реформ та демократизації.

По-друге, виборча система, модель виборчих змагань. Це правила, які визначають роль опозиції у виборах, окреслюють виборчі можливості опозиційних партій та кандидатів, їх результат.

По-третє, маркетизація сучасного політичного процесу та його медіатизація. Останнє означає суттєве зростання ролі мас-медіа у політичній боротьбі, взаємодії влади та опозиції.

Розглянемо ці складові сучасного політичного процесу, які визначають місце опозиції у трансформаціях політичної системи і почнемо із феномену пострадянської політики – «партії влади». В цілому, зростаюча роль політичних партій у країні пов'язана з парламентсько-президентською формою правління (2005-2010 рр., 2014 р.) та обранням у ради всіх рівнів (за виключенням селищних) депутатів за партійними виборчими списками у 2006 та 2007 роках. Це призводило до розподілу посад у виконавчій владі за партійною ознакою та формування у Верховній Раді коаліції та опозиції.

Враховуючи фактичну відсутність ідеологічних пріоритетів у діяльності більшості політичних партій (як парламентських, так і непарламентських), можна говорити про те, що консолідація навколо лідерів («локомотивів» рейтингу) певних груп політиків та бізнесменів пояснюється бажанням отримати й утримати державну владу. Поняття «партії влади» знову, як і в умовах президентсько-парламентської республіки, набуває змісту, відмінного від країн розвиненої демократії, та характеризується актуальністю в умовах строкових та дострокових парламентських виборів.

Після кожних президентських виборів в Україні набуває масштабності процес формування та реформування «партії влади», яка поєднує тих, хто хоче зберегти пострадянський стан політичної системи, її олігархізацію.

Починаючи з президентської кампанії 1994 року, в країні відбувається поствиборча та передвиборча консолідація навколо головних дійових осіб президентської кампанії. При цьому у траєкторіях політичних партій, груп

впливу та окремих політиків враховується, що, відповідно до діючого законодавства, передбачено проведення президентських виборів у два тури. Так, вибори до ВР України можуть розглядатись як вибори, що плюралізують партійний простір через достатньо низький прохідний бар'єр, а президентська кампанія – як вибори консолідації опозиції та влади (коли у першому, або у другому турі необхідно набрати більше 50 відсотків голосів виборців).

Утворення «партії влади» лише частково зумовлено передвиборчою мотивацією, в сучасних умовах йде процес створення партійних структур на базі центрів впливу, що організуються навколо інститутів державної влади, що можна розглядати як один з основних чинників, що гальмує демократичний розвиток опозиційних політичних сил, партійної системи та політичної системи в цілому.

Визначаючи феномен громадської думки у зв'язку з діяльністю політичних партій, Ю. Габермас писав, що «воля партій тотожна волі активного громадянства, отже, партія більшості щоразу виступає представником громадської думки... кулуарна чи кабінетна думка має бути спершу опрацьована в партіях, а відтак здобуває своє існування як «громадська» [49, с. 294]. Після виборів партія-переможець претендує на роль «рупора громадської думки», партія влади отримує право говорити від імені більшості до наступних кампаній.

Зрозуміло, сьогодні мова не про відтворення радянської моделі «партії влади» зразка КПРС, і навіть не про посткомуністичну модель «номенклатурної олігархії». «Партія влади» після президентських виборів 2014 року зазнала певних трансформацій. Проте мета не змінилась – поєднання державної влади та партійних структур задля збереження впливу на прийняття рішень. Припустимо, що в цьому випадку можна говорити про «перезавантаження» механізмів формування «партії влади» в Україні.

Аналізуючи появу «партії влади» в посткомуністичному українському контексті, М. Рябчук писав про «партію хамелеонів», які трансформувались з

олігархічної номенклатури комуністичної доби до номенклатурної олігархії «криптокомунізму» [177, с. 131]. Після 1991 року «партія влади» в Україні була сформована з «прагматично зорієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства» [177, с. 132].

Сьогодні більшість представників «партії влади» намагаються зберегти владу завдяки активній участі у розбудові Солідарності, Партії УДАР, Свободи, Партії розвитку, «Батьківщини» в тому числі на рівні регіональних організацій. Це пов'язано з пропорційною та змішаною виборчими системами, коли обов'язковою умовою збереження реальної влади є партійна перемога на виборах до обласних та міських рад.

Одна з характеристик, що сприяє формуванню так званої «внутрішньої партії» – амбівалентність української влади та суспільства, а головний принцип «партії влади» – збереження влади і власності. Це обумовлює ефективність протистояння опозиційним силам, та не виключає їх залучення до формування партії влади. Тому конфігурації «партії влади» можуть бути найрізноманітнішими і несподіваними, так само, як ідеологічна складова. «Партія влади» позиціонувала себе як «центристська» політична сила, що, в негативному сенсі, означає «ні права, ні ліва». «Неідеологічність» в такому сенсі фактично означає «ідейну еkleктичність», яка «відбиває амбівалентний стан суспільної свідомості... та закріплює орієнтацію на взаємовиключні цінності (трохи капіталізму, трохи соціалізму; трохи вільного ринку, трохи адміністративної зрівнялівки)» [177, с. 137].

В самому понятті «партія влади» немає негативного змісту – це, за визначенням С. Рябова, «політична сила, партія, яка за умов парламентської форми правління і партійно-пропорційної виборчої системи здобула право на формування уряду, виборовши більшість місць у парламенті» [176, с. 164].

Партія може прийти до влади, сформувавши уряд, а це, в свою чергу, можливо за умов існування парламентської республіки та пропорційної

виборчої системи. Обидві новації стали елементом політичної реальності в 2006 році, але ні тоді, ні зараз не можна говорити з впевненістю про формування уряду політичною силою (або силами), що перемогли на виборах. Збереження трьохвідсоткового бар'єру при цьому змушує партії до створення поствиборчої коаліції, а збільшення відсотку стимулюватиме передвиборчу консолідацію політичних сил.

Кількісний та якісний склад передвиборчих коаліцій залишається невідомим до початку перегонів, проте можна передбачити, що коаліції будуть формуватись з урахуванням можливостей створення коаліційного уряду. Фактично виборча кампанія тепер складається з двох етапів: 1) розподіл місць у Верховній Раді (за результатами голосування на виборах) та 2) формування парламентської коаліції для створення уряду. Це, так би мовити, два тури формування уряду України, і перемога в першому з них опозиційних сил, як довів досвід виборчих кампаній 2006 та 2007 років, – лише половина справи. Але така ж тенденція спостерігалась і у 2002 році. Тоді блок «Наша Україна», переможець перегонів 2002 року, не отримав жодного урядового портфеля, а КПУ, що зайняла друге місце, також залишилась без урядового представництва. «Партія влади», завжди використовуючи підтримку Президента та його Адміністрації (з 2005 року – Секретаріату), перехоплювала ініціативу в боротьбі за більшість у Верховній Раді: «ніколи не маючи виразної більшості у парламенті, «партія президента»... контролювала прийняття потрібних їй рішень, вступаючи в ситуаційні союзи то з комуністами, то з націонал-демократами, або й просто шантажуючи одних чи других загрозою тривалішої коаліції з їхнім смертельним супротивником і добиваючись таким чином «менш злого рішення» [79, с. 36]. Щоправда, змішана система залишала половину складу парламенту за депутатами-мажоритарниками. І «НУ», і КПУ, як опозиційні партії, перемогли тільки в багатомандатному окрузі, а в більшості одномандатних опозиціонери програли або безпартійним, або представникам інших партій та блоків (передусім «блоку влади» «За єдину Україну»).

Але, здається, причина існування «партії влади» в сучасній Україні, яка, навіть програючи виборчі перегони, отримує владу та контроль над урядом за підтримки Президента, більш глибока і стосується не лише політиків, а й громадян. Так само персоніфікація («Блок імені лідера») виборчого процесу вказує на нездатність провідних політиків та державних посадовців сформулювати ідеологію та сформулювати щодо неї громадську думку.

Політична історія України свідчить і про те, що ефективність у виборчій кампанії не завжди конвертується в успішне врядування. Характеризуючи боротьбу за громадську думку в ході минулих кампаній, можна виділити декілька пунктів, що сприяли позитивному результату для «партії влади»: 1) персоналізація передвиборчої кампанії; 2) широке використання компромату задля створення медіа-скандалів; 3) нав'язування виборчої моделі «так – ні», «за – проти». Ці пункти, природні для виборчої боротьби, на жаль, після виборів перетворювались на проблеми державного управління, що не є оптимальним для прийняття суспільно важливих рішень. Умови управлінської діяльності зовсім інші – управління потребує командних дій та кооперацій зусиль, визначення чіткої програми дій (операціоналізація ідеологічних конструктів), пошук оптимального не з-поміж двох рішень, а створення простору альтернатив. Теми, які привертають увагу під час електоральних кампаній, відрізняються від проблем, які реально потребують вирішення. І політики частіше роблять акцент на «гарячих темах», маніпулюючи громадською думкою за допомогою мас-медіа та уникаючи складних питань.

Партія влади в Україні формується (навіть із врахуванням перед- або поствиборчої «коаліційності») після виборів до Верховної Ради України за безпосередньої участі Президента країни, що робить фактично неможливим розвиток ідеологічної складової та сприяє відтворенню партії влади. Найбільш ймовірно видається ситуація створення коаліції партій та блоків для формування уряду та збереження владних повноважень сьогоднішніми акторами, що також унеможливорює оновлення та циркуляцію еліт.

Конфігурація «партії влади» та ефективність коаліції для створення уряду – ці питання залишаються відкритими.

З іншого боку, перехід до пропорційної виборчої системи, позитиви та негативні риси впровадження якої буде розглянуто далі, дозволить населенню ідентифікувати політичну історію кожної партії, її ефективність у створенні коаліцій та участь в урядуванні, а значить – сприяє формуванню більш відповідальної та професійної політики. У нас серед партій та блоків переважають електоральні проекти, що мають власний електорат, певну (хоча й не чітку) систему цінностей, а також характеризуються розмитістю ідеологій, та, в принципі, не здатні забезпечити ефективну взаємодію між владою, опозицією (які тепер представлені партійними лідерами) та громадянами.

Головне протиріччя у становленні партійної системи та структурованості парламенту у транзитних суспільствах полягає у виборі між повноцінним представництвом й структурованим парламентом: «Від того, наскільки адекватним буде представництво виборців у парламенті, залежить легітимність системи влади, зокрема, і політичних рішень, які продукуються цією владою, загалом. Водночас надзвичайна поляризація поглядів політичних акторів країни і їх представництво в парламенті здатне уповільнити або й унеможливити процеси законотворення. Згадаймо, саме парламентські кризи були перманентними протягом останнього десятиліття в Україні» [193, с. 6].

В умовах пропорційної системи виборець голосує не стільки за конкретного депутата, скільки за політичну силу (партію або блок), а депутатські мандати розподіляються між учасниками перегонів пропорційно до кількості отриманих голосів. В залежності від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку розрізняють пропорційну систему із жорсткими, напівжорсткими та м'якими списками: «У першому випадку виборчий список формується політичною партією (коаліцією), і виборець не може вплинути на розташування кандидатів у списку, голосуючи

за список в цілому. За наявності м'яких списків виборець голосує за т. з. «преференційною системою»: у списку партії, якій надається голос, виборець відмічає кандидатів, надаючи їм тим самим преференцію. Черговість обрання того чи іншого кандидата зі списку у такому випадку залежить від волі виборців, тому що кількістю отриманих преференцій визначається місце кандидата у виборчому списку. У випадку напівжорстких списків виборець має змогу проголосувати або лише за виборчий список, або й розставити преференції. Головна перевага пропорційного представництва в тому, що рівний «пропорційний» розподіл голосів на місце в парламенті приводить до справедливого представництва, а також забезпечує чітку і відносно стабільну (за рахунок застосування імперативного мандата) структуру парламенту. За системою пропорційного представництва більшість урядів є коаліційними. Якість управління у цьому випадку залежить від кількості партнерів, що входять у коаліцію: чим більше партнерів, тим менш стабільна урядова коаліція» [193, с. 7].

Поки що, як відмічає А. Романюк, «... єдиний позитив, який ми можемо виділити щодо «закритих» списків, полягає у спрощеному способі формування списків. Мається на увазі, що формування партійного списку відбудеться на з'їзді, коли лідер партії/блоку, або керівництво будуть мати можливість контролювати процес його формування і затвердження» [172, с. 8–12].

Також до недоліків сучасної виборчої системи можна віднести «ефект мультиплікатора» – збільшення кількості політичних партій та, як наслідок, фрагментаризацію партійного простору та виборчого простору, що не сприяє демократизації.

В умовах парламентсько-президентської моделі пропорційна система формування представницьких органів влади створює проблеми стабільності функціонування виконавчої влади, бо жодна з політичних сил не може отримати абсолютну більшість голосів (хоча, безумовно, така мета декларується), а отже – нездатна створити однопартійний уряд. Щоправда, в

таких умовах доцільніше говорити не про коаліційні, а про квотні уряди, де окрема квота посад належить Президентові України, що не сприяє стабільності діяльності урядів та існування коаліцій: рідко за підсумками виборів якась одна політична сила отримує абсолютну більшість голосів і формує однопартійний уряд. До менш очевидних для громадян та менш «розкручених» у мас-медіа, проте істотних недоліків пропорційної виборчої системи можна віднести :

- практично на загальнонаціональному рівні відсутні представники регіонів;

- владу у фракціях сконцентровано в руках лідерів політичних партій та виборчих блоків, які формують виборчі списки в умовах «безпосередньої залежності висування кандидатів у депутати від позицій партійного апарату, партійної бюрократії, яка може, керуючись вузькогруповими інтересами, включати до партійних списків не тільки непопулярних, а навіть одіозних людей» [172, с. 7];

- формування передвиборчих коаліцій та коаліційного уряду відбувається у форматі міжперсональних домовленостей, а не на основі програмних зобов'язань, підтриманих виборцями;

- голосування йде за партії, а не за конкретних осіб.

Опоненти пропорційної системи у тому вигляді, в якому вона запроваджена і використовується в Україні, а саме системи закритих партійних списків в єдиному загальнодержавному багатомандатному окрузі, наводять аргументи щодо звуження обсягу виборчих прав громадян, які, не будучи членами політичних партій, позбавляються можливості брати участь у висуванні кандидатів у народні депутати.

Звичайно, об'єктом критики стають і так звані «закрити» списки – тобто відсутність кореляції між місцем кандидата у виборчому списку та кількістю голосів виборців, поданих саме за цього кандидата. До того ж наявність у виборчому бюлетені великої кількості партій та блоків й наявність 450 прізвищ у виборчих списках більшості з них призводить до

того, що реально виборець має можливість ознайомитись лише з першою п'ятіркою. І хоча, можливо, сьогодні це не великою мірою впливає на раціональний вибір громадян, які мають власні сформовані переконання, але прив'язка «партійного» депутата до конкретного виборчого округу дозволить посилити зв'язок депутата з виборцями та передати частину важелів впливу з рук партійних лідерів, які не зацікавлені у педалюванні процесів внутрішньопартійної демократії.

Результати виборів до ВР України виразно підкреслюють ще одну тенденцію — структурування парламенту, формування трьохпартійної (можна говорити і про домінуючі у ВР «дві з половиною» політичні партії) фракційної побудови. Це ситуація, коли найбільшу підтримку (приблизно 90 % місць у ВР) на виборах отримують три політичні сили, а до парламенту проходять п'ять політичних сил. Дві найбільші парламентські фракції отримують конституційну більшість голосів, або шукають підтримку інших для формування коаліції. Безумовним позитивом цього процесу є політична структурація парламенту.

Загальні недоліки пропорційної виборчої системи посилюються специфічними для нашої країни проблемами становлення виборчого законодавства та формування партійного простору.

Проте пропорційна виборча система має ряд позитивних наслідків як для парламенту і уряду, так і для демократизації політичної взаємодії в цілому. Серед таких виділяють структурування (одна з причин якої — у централізації партійних структур) партійного простору в цілому й парламентського зокрема. Пропорційна система, навіть із істотними недоліками, забезпечує представництво основних політичних та ідеологічних позицій, що існують в українському суспільстві.

Пропорційна система зобов'язує формувати стійкі фракції та коаліції фракцій, які беруть на себе відповідальність за голосування та діяльність уряду й опозиції. Ефективність дій можна оцінювати, й кожний виборець здатен раціоналізувати свій вибір, обирати владні або опозиційні партії,

спираючись на політичну історію певної партії чи блоку.

У свою чергу це сприяє зростанню та підвищенню ролі опозиційних політичних партій у суспільстві, що у перспективі здатне перевести політичну боротьбу у площину ідеологічної конкуренції. Доля опозиційних політичних партій визначатиметься на ідейному полі і не залежати повною мірою від іміджевих рекламних технологій та фінансових ресурсів кандидатів.

Таким чином, розвиток опозиційних політичних партій повністю залежить від ідеологічних концепцій, їхньої трансформації та адаптації в умовах політичних трансформацій в Україні задля отримання суспільної підтримки.

4.2. Опозиційна діяльність як фактор демократизації політичного процесу.

Аналізуючи опозиційну діяльність як фактор демократизації українського політичного процесу, варто зазначити, що її важливість обумовлена суттєвими соціальними та політичними змінами, які відбуваються в сучасній Україні, починаючи з кінця 2004 року. І, незважаючи на їх реверсивність, підвищення рівня політичної активності громадян і намагання побудувати нову європейську країну обумовлюють діяльність політичної опозиції як складової демократизації суспільства. Саме тому важливого значення набуває дослідження опозиційної діяльності, як механізму артикуляції та розв'язання актуальних суспільних проблем, протиріч і конфліктів сучасного суспільства.

Сутність опозиційної діяльності полягає у постійному пошуку оптимальної моделі взаємодії із суспільними групами, в налагодженні кооперативних зв'язків з суспільством в цілому та, водночас боротьбі за місце в ієрархізованих взаємодіях панівних класів, орієнтованих на пріоритетний

розподіл ключових ресурсів спільності (суспільства в цілому) на користь найбільш перспективних структур. Тобто, опозиційна діяльність представляє собою мистецтво поєднання приватних та суспільних інтересів без використання ресурсу виконавчої влади та спрямованість на пошук політичних механізмів узгодження приватних інтересів із суспільними потребами.

В Україні, у процесі політичної структуризації суспільства набувають ваги такі важливі для опозиційної діяльності інститути, як парламент, політичні партії, громадянське суспільство, незалежні мас-медіа та ін. Паралельно у суспільстві та політикумі відбуваються світоглядні зрушення, пов'язані з подоланням тоталітарної й авторитарної спадщини та переходом від авторитаризму до демократії. Передусім, мова йде про принцип розподілу влади, утвердження політичного плюралізму, свободи поглядів та слова, що сприяє повноцінному функціонуванню політичної опозиції.

На сучасному етапі зростання політичної активності громадян та інституцій громадянського суспільства, безумовно, сприяє інституціоналізації опозиції, яка виявилась добре «вмонтованою» у політичну систему та діяльність органів законодавчої влади, але потребує подальших кроків щодо підвищення ефективності взаємодії із суспільством.

Процес легітимізації опозиційної діяльності в очах громадян, безумовно, пов'язаний не лише із функцією критики влади, чи вмілим використанням протестних настроїв задля перемоги на виборах, а зі здатністю визначення раціональних альтернативних напрямів розвитку країни. Політична діяльність потребує різноманіття думок, позицій та інтересів її акторів, що актуалізує проблему взаємовідносин між владними та опозиційними акторами.

У процесі суспільних трансформацій саме на опозиційну діяльність покладаються сподівання щодо забезпечення реформ – опозиція стає джерелом суспільної активності, інтелектуальною рушійною силою й найважливішим фактором перетворень, виконуючи важливі суспільні функції

– артикулює невдоволення офіційною політикою; виступає інструментом контролю суспільства за діяльністю правлячої еліти; стимулює зміни політичного курсу (від корекції до повної зміни в разі перемоги опозиційних сил на виборах); інституціоналізує самоорганізацію громадського суспільства.

Опозиційна діяльність, як вид політичної діяльності має метою здобуття влади та реалізацію власного політичного курсу. Вона набуває особливого політичного значення в умовах демократизації, коли загострюються соціально-економічні та політичні конфлікти, трансформуються механізми прийняття політичних рішень та руйнуються неефективні, проте звичні соціальні та політичні інститути та практики. У такій ситуації діяльність органів державної влади може викликати незадоволення суспільства та ескалацію політичної напруги та конфліктогенності. Опозиційна діяльність виступає однією із форм організованого суспільного протесту проти дій влади, її економічної та соціальної політики [159, с. 18].

Класифікація опозиційної діяльності виглядає у політичній науці наступним чином :

– за ставленням до усїєї сукупності політичних відносин, до системи взаємодії влади та суспільства виокремлюють системну (яка поділяє основні цінності, принципи та цілі існуючої політичної системи, але заперечує наявні методи здійснення політики) та не-системну, що ставить під сумнів ефективність усїєї політичної організації суспільства);

– у відповідності до типу суспільства – опозиція традиційного суспільства та політична опозиція суспільства доби модерну;

– за позицією у політичному просторі – народна (суспільна) і політична парламентська опозицію;

– за ставленням до рівня конфронтації із владою – відповідальна та безвідповідальна опозиція;

– у відповідності до ступеня терпимості політичної опозиції стосовно дій уряду можна виділити: принципову (програмні установки якої суперечать

нормам існуючого політичного ладу), лояльну (програмні установки якої багато в чому відрізняються від пріоритетів уряду, однак повністю відповідають базовим принципам політичної системи); нелояльну – помірну та непримиренну (радикальну); політичну (яка розділяє стратегічні цілі правлячої партії, але по-іншому уявляє собі шляхи й методи їхнього досягнення) [159, с. 79];

- в залежності від суб'єктності опозиційної діяльності – партійна, групова, громадська та інституціональна;

- в залежності від відношення владної системи до опозиції – легальна та нелегальна опозиційна діяльність;

- у відповідності до ідеології – ліберальна, консервативна, соціал-демократична, соціалістична, комуністична та ін.;

- за позиціонуванням на політичній вісі координат – ліва, права, центристська опозиція.

На думку української дослідниці О. Сас, «Необхідною складовою політичного устрою будь-якої демократичної країни є опозиція, й Україна не є винятком. Проголосивши курс на європейську інтеграцію, наша держава взяла зобов'язання щодо приведення своєї політичної системи, рівня політичної культури у відповідність до демократичних стандартів. Та одним із важливих завдань на шляху до демократизації політичних відносин має стати формування цивілізованих стосунків між владою й опозицією. Захист прав опозиції й забезпечення законодавчих гарантій її діяльності є необхідною передумовою реалізації конституційно визначених політичних і соціально-економічних прав громадян України. А відсутність дієздатної опозиції та правових, легітимних основ для реалізації її принципів і поглядів спричиняє зіткнення інтересів населення, підвищення рівня соціальної нестабільності та конфліктності» [184].

З одного боку, опозиційна політична діяльність полягає у протиставленні владі, запереченні владної стратегії щодо реалізації політичного курсу та виробленні ефективних політичних кроків щодо протидії владі. З іншого – змістовно опозиція має пропонувати суспільству

альтернативну політику, вимагати іншого способу розв'язання важливих суспільних проблем.

На думку О. Совгирі, парламентська опозиція – «це добровільне об'єднання депутатів парламенту, що здійснюється на основі права, гарантованого конституцією, законодавством або закріпленого у конституційних звичаях, які не підтримують офіційного політичного курсу глави держави та / або уряду й, як правило, не є членами політичної партії (блоку), що (який) висунула (висунув) кандидатуру чинного глави держави на виборах глави держави, як правило, не представлені у складі уряду та можуть провадити діяльність, спрямовану на зміну офіційного політичного курсу глави держави та / або уряду, та / або на легальне усунення з посади глави держави або окремих членів уряду, або його відставку загалом, та/або на контроль за діяльністю глави держави та / або уряду [190, с. 36].

Одним із основних інститутів опозиційної діяльності в умовах демократизації політичного процесу виступають партії. Вони отримують можливість брати участь у виборах, об'єднувати під своїми прапорами однодумців, шукати підтримку серед суспільних груп за економічною, соціальною, демографічною та географічною ознакою.

На особливу увагу заслуговують головні теми виборчих кампаній, навколо яких і будується структура опозиційної діяльності. В Україні до таких тем, перш за все, відноситься експлуатація регіонального розподілу країни, мовне питання, належність до культурної традиції, зовнішньополітичні орієнтації, сприйняття відмінностей між регіонами України.

Особливо показовим для опозиційної діяльності є питання надання російській мові статусу другої державної, яке використовувалося головними дійовими особами під час усіх парламентських та президентських виборів.

Наступне питання, яке визначає діяльність опозиції, її позиціонування у політичній системі та виборчому просторі, – це проблема визначення пріоритетного вектора зовнішньої політики.

Наступні виборчі кампанії продемонструють рівень довіри до ідеологічно еклектичних партій та блоків, що намагаються охопити всі соціальні групи, формуючи та реформуєчи нові «мегаблоки» та «партії» влади, визначаючи лінії змагання між владою та опозицією.

Одним із важливих компонентів перехідного процесу виступає неконфліктна поведінка політичних еліт (які представляють як владу, так і опозицію), а точніше – їх пакт щодо основних засад внутрішньополітичного та зовнішньополітичного розвитку. Для України характерною ознакою політичного процесу перехідного періоду стали компромісні угоди представників влади та опозиції, але не з метою консолідації демократичного політичного режиму, демократизації основних сфер суспільного та політичного життя, а задля стабілізації та консолідації різноманітних варіантів недемократичних або напівдемократичних режимів. Розглядаючи причини такої діяльності політичної опозиції, О. Фісун відзначає, що «пострадянські пакти відбувалися навколо іншого «порядку денного», а саме неформальної угоди щодо «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій. Пострадянські міжелітні консолідації можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих» [209, с. 18].

Однією із причин невдачі демократичного транзиту можна назвати те, що демократичні інститути (передусім – опозиція) в умовах поставторитарного політичного процесу, виконуючи роль зовнішнього фасаду протистояння системі, підкорялися й адаптувалися до напівтрадиційної логіки свого функціонування, у якій основну роль відіграють не офіційні, а неформальні відносини й зв'язки клієнтарно-патронажного типу між владою та опозицією.

На думку О. Фісуна, «формальна інсталяція демократичних інститутів в умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави веде

до виникнення сучасного патримоніалізму (Г. Рот) і неопатримоніалізму (Ш. Ейзенштадт, Ж.-Ф. Медар)» [209, с. 6], тобто, такого типу політичного процесу, за якого усі владні повноваження та відповідні економічні права розглядаються правлячою елітою як приватно привласнені економічні можливості. Специфічною особливістю патримоніалізму виступає привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної й приватної сфери соціуму, внаслідок чого держава управляється як приватне володіння правлячих груп, які приватизують різні суспільні функції й державні інститути.

Історична генеза неопатримоніалізму пов'язана із процесом політичної модернізації та раціоналізації, яка відбувається в умовах глибокої кризи державних інститутів, неможливості появи потужних суспільних груп з артикульованими інтересами, через відсутність демократичних механізмів конкурентного політичного процесу, але за формально вже встановленими правилами раціонально-бюрократичних систем. Тут опозиційним політичним акторам доводиться протистояти не політичним опонентам, а бюрократичному апарату, який уособлює владу.

Історична траєкторія розвитку пострадянських політичних режимів (демократизація до, а не після будівництва й консолідації модерної держави) досить точно відтворює інституційну логіку виникнення неопатримоніального синтезу вже в умовах посткомуністичного розвитку: поєднання сучасного фасаду демократичного устрою з внутрішньою неопатримоніальною логікою його функціонування.

Провідним агентом політичного процесу є неопатримоніальна бюрократія, яка структурується на основі регіональних, галузевих, кланових і сімейно-родинних зв'язків і являє собою складну піраміду різноманітних патронатів, які з'єднуються через механізм клієнтарних відносин вертикаллю президентської влади (іноді в тій чи іншій комбінації вона може інституціоналізуватися й у вигляді формальної «партії влади»).

У посткомуністичній політичній системі відтворюється логіка неопатримоніального політичного процесу: це не боротьба партійно-політичних альтернатив влади та опозиції у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій (деякі з них умовно можна назвати «опозиційними») неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їхню зміну та перерозподіл.

Таким чином, розвиток опозиційного функціонування в сучасних умовах відбувається в залежності від домінуючих тенденцій у таких вимірах політичної взаємодії, як вертикальна та горизонтальна організація політичного процесу, раціоналізація та ірраціоналізація політичної взаємодії, вибір форми політичного режиму та маркетизація політики. Враховуючи це, до основних факторів впливу на розвиток опозиційної діяльності в умовах трансформації політичної системи політичного можна віднести рівень інституціоналізації та характер взаємодії політичних інститутів, тип політичної культури та політичні цінності, розвиненість політичних комунікацій, рівень політичної участі громадян.

Варто погодитись із тим, що «Взаємовідносини між владою та опозицією залежать від характеру політичної системи. В тоталітарній та авторитарній політичних системах вони носять антагоністичний характер. І влада, і опозиція не визнають права один одного на існування. Влада придушує та переслідує опозицію, а опозиція, в свою чергу, намагається повалити існуючу владу. В цьому випадку політика стає сферою жорстокого протистояння влади та опозиції. В демократичних політичних системах існує можливість конструктивної взаємодії політичних сил, як тих, що знаходяться при владі, так і тих, що їм протидіють. Будучи невід'ємним компонентом демократичного суспільства і правової держави, опозиція не передбачає насильницьких дій з метою захоплення державної влади»[161].

Більше того, у процесі демократизації важливим чинником стає здатність влади та опозиції знаходити компроміс щодо основних питань внутрішньої та зовнішньої політики.

На думку П. Кузьміна, «... політичний компроміс можна розглядати, по-перше, як соціально-політичний феномен, сутністю якого є угода, досягнута шляхом взаємних поступок; по-друге, як принцип політичної діяльності, дотримання якого допомагає розв'язувати багато проблем і протиріч соціально-політичних відносин, підвищувати результативність політики; по-третє, як політичну технологію, що має універсально-прикладний характер. Суб'єктами компромісу усередині країни можуть виступати політичні й суспільні діячі, еліти, лідери, різні політичні інститути, суспільно-політичні організації, рухи, що виражають потреби й інтереси тих або інших соціальних верств, груп, класів, націй та етнічних утворень, конфесій. У рамках світового співтовариства, окремих регіонів учасниками компромісу можуть бути держави та їх утворення (союзи, блоки), міжнародні організації» [130, с. 615].

В Україні початок опозиційної діяльності пов'язується із становленням незалежності, коли після невдалих реформ «перебудови» та розпаду СРСР опозиція постала у новому політичному просторі як реального суб'єкту політичного процесу. Даний, початковий етап розвитку політичної опозиції є визначальним з точки зору формування її характерних ознак, норм та принципів взаємодії між владою, суспільством та опозицією. Найбільш розповсюдженими та ефективними засобами тиску опозиції на владу в той час були мирні демонстрації, мітинги, страйки, пікетування, голодування тощо.

У 1991 році політична опозиція отримала можливість участі у президентських виборах, на яких змагання відбулось між представником влади Л. Кравчуком та представником опозиції В. Чорноволом. Наступним президентом стає Л. Кучма, що кардинально не змінює формату опозиційної діяльності. Варто погодитись із тим, що «... в українському політикумі склалася така ситуація, що опозиція є не альтернативою більшості та сформованому нею уряду, а опозицією до конкретних рішень або окремих політиків. В таких умовах деякі політичні сили, як і деякі відомі політики,

періодично проголошують себе або представниками більшості, або опозицією. В складі депутатських фракцій опозиційних партій та блоків також є представники великого та середнього бізнесу, для яких головна цінність депутатського мандату – захист цього бізнесу політичними засобами, намагання запобігти перерозподілу власності або мінімізувати втрати від нього. Як і влада, українська опозиція схильна віддавати перевагу кулуарним способам політичної діяльності» [161].

У сучасному політичному процесі діапазон опозиційної діяльності постійно розширюється (від протестної діяльності та критики влади до формування тінового кабінету та ґрунтовних пропозицій щодо вирішення основних суспільних проблем), висувуючи нові вимоги політикам та ставлячи нові завдання перед опозиційними партіями та політичними лідерами.

Таким чином, опозиційна діяльність виступає легальною формою протистояння й протидії політичному курсу влади, що передбачає контроль, критику владної коаліції та уряду, можливість і здатність формулювати альтернативні пропозиції.

Фактично, в умовах демократичного політичного режиму влада змушена реагувати та зважати на потреби громадян, їх груп, спільнот та об'єднань. Постійна конкуренція між владою та опозицією сприяє підвищенню ефективності діяльності влади, сильну опозицію потребує і суспільство, як дієвий політичний інститут впливу на владу.

4.3. Опозиційна діяльність як важлива складова політичної конкуренції в умовах демократії.

Розуміння демократії в якості специфічного політичного ринку відкриває перспективи для аналізу політичних відносин у посткомуністичних країнах з урахуванням егоїстичних інтересів акторів, пошуків ними ренти та здійснення громадянами раціонального вибору. Однією із суттєвих ознак

сучасних демократій стає політична конкурентна боротьба між політичними силами, які представляють різні програми політичного розвитку, ідеологічні доктрини, презентують суспільні групи з власними особливими інтересами.

Характерною відмінністю політичного ринку та політичної конкуренції виступає можливість (і необхідність) відмови від «гри з нульовою сумою» та принципу «переможець отримує усе». Це відбувається тому, що на відміну від системи економічних відносин, орієнтованих на особистий прибуток, політична взаємодія обов'язково враховує суспільний інтерес, а в ідеалі – служить йому. Влада та опозиція часто міняються місцями за результатами виборчих змагань, що зменшує ризики, пов'язані з повним політичним програшем. Як наслідок, в результаті політичної конкуренції опозиція та влада завжди прагнуть підтримувати демократичну систему та підвищувати її ефективність.

Слід відзначити, що практичний досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що публічність та конкурентність політичного середовища, транспарентність політичних процесів є одними з найважливіших чинників формування ефективної політики. Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами державної влади, відкритості, раціональності цього процесу є інститут політичної опозиції.

Політичний ринок виступає реальною системою зв'язків та взаємодій політичних акторів, мас-медіа, громадських організацій, органів влади у результаті чого формується попит та пропозиція, групи інтересів, стратегії політичної ренти та рентабельності.

Основою політичного ринку є політична конкуренція, тобто особлива форма відносин між владними та опозиційними акторами, яка носить змагальний характер у процесі досягнення ними визначеної політичної мети.

Сутнісні аспекти опозиційної діяльності у процесі формування політичного ринку та політичної конкуренції розроблялись представниками теорії раціонального вибору та публічного вибору. Передусім, слід відзначити

роботи таких зарубіжних авторів, як К. Ероу, Дж. Бюкенен, М. Фрідман, Дж. Вальдфогель, Е. де Сото, Г. Таллок, М. Олсон, Й. Шумпетер та ін. Вони вважають, що опозиційна діяльність передбачає раціональне формулювання мети суспільного розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат та вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки владних акторів та оцінювання ситуації в цілому.

У структурі політичної взаємодії можна виділити акторів, які виконують функцію підтримки простору політичної конкуренції, що є визначальним чинником політичного розвитку в умовах демократії. Це представники мас-медіа, громадські організації та інші інституції громадянського суспільства. Але одна із головних ролей належить політичній опозиції, яка виступає запобіжним фактором процесу монополізації політичного простору з боку влади.

Простір опозиційної діяльності окреслюється нормативно-правовими актами, неформальними правилами політичної гри, харизматичністю лідерів, здатністю вибудовувати відносини із мас-медіа, громадянським суспільством, представниками інших держав, міжнародними організаціями, фінансовими донорами, форматом відносин влади та опозиції.

Динаміка розвитку політичного процесу напряму залежить від співвідношення сил між основними політичними акторами, доступу опозиції до мас-медіа, інших видів ресурсів та капіталів. Використовуючи політичний, інформаційний, соціальний та економічний види капіталу опозиційні діячі прагнуть максимізувати власний вплив у політичному просторі та прийти до влади.

Існування опозиції у сучасному плюралістичному суспільстві обумовлена потребою суспільних груп та спільнот у визнанні та задоволенні наявних соціально-економічних, культурних та політичних потреб з одного боку, та об'єктивною нездатністю влади забезпечити усі різноманітні та різноспрямовані суспільні потреби – з іншого.

Щодо українського політичного простору, то слід відзначити, що, з одного боку, на президентських виборах опозиційний кандидат перемагав у 2004 році (В. Ющенко) та у 2012 році (В. Янукович). На виборах до парламенту (якщо аналізувати результат за партійними списками) опозиція перемагала у чотирьох поспіль кампаніях – у 2002 р («Наша Україна»), 2006 р. («Партія регіонів»), 2007 р. (БЮТ плюс НУ-НС) та 2012 р. («Батьківщина» плюс «УДАР» та «Свобода»).

З іншого боку, варто погодитись із думкою, що в Україні так і не завершено процес інституціоналізації опозиційної діяльності, досі ще не створено необхідних умов для формування цивілізованої демократичної опозиції (на цьому наголошують українські дослідники М. Михальченко, М. Пірен, С. Телешун, М. Головатий та ін.).

Варто погодитись із українським дослідником І. Поліщуком у тому, що «Підвищення уваги до політичної опозиції та її ролі в Україні на сучасному етапі зумовлена тим, що зазвичай її презентують впливові політичні сили, яких підтримує значна частина електорату. Кожен наступний електоральний цикл демонструє мінімальний відсотковий розрив голосів, наданих опозиційним та правлячим силам. Відсутність чіткої регламентації діяльності опозиції є значною перепорою на шляху демократизації політичної системи сучасної України, більше того, знижує ефективність роботи Верховної Ради України і, як наслідок, знецінює попередні демократичні здобутки» [162].

Особливої актуальності набувають питання правового регулювання опозиційної діяльності, визначення її статусу у парламентській роботі, формуванні опозиційного («тіньового») кабінету, доступу до загальнонаціональних та регіональних мас-медіа, взаємодія із органами місцевого самоврядування та ін.

Політичний процес характеризується неоднозначністю та суперечливістю позицій основних політичних акторів щодо комплексного (у тому числі – юридичного) визначення статусу опозиції, що обумовлюється конкретною політичною ситуацією.

Проте розуміння сутності, основних характеристик та функцій опозиційної діяльності у забезпеченні політичної конкуренції становить основу демократизації політичної системи, впровадження принципів розподілу влади та її збалансованості.

Функціонування політичної опозиції розгортається за такими напрямками, як:

- світоглядний (усвідомлення базових засад існування демократичного суспільства, мети колективного розвитку);

- ідеологічний (ідентифікація опозиції за шкалою політичних ідеологій – «ліві – центр – праві», соціалізм, соціал-демократія, лібералізм, неолібералізм, консерватизм, неоконсерватизм, комунітаризм та ін.);

- інструментальний (розуміння певної мети у реалізації політичних відносин із суспільством);

- організаційний (формування команди однодумців, які здатні вирішувати завдання перемоги у політичній конкуренції та подальшого утримання влади);

- інформаційний (в умовах становлення інформаційного суспільства політичну діяльність, особливо – опозиційну неможливо уявити без активної роботи із мас-медіа та комунікативними мережами).

Історично феномен опозиції та опозиційної діяльності у різних формах пов'язується із демократичною політикою та конкуренцією. Саме цим можна пояснити наявність опозиції у полісах Давньої Греції, її існування в умовах змагальності («Агон») між політиками. Проте, імперська організація політичного простору у Давньому Римі фактично унеможливила існування публічної опозиції, так само, як і у добу Середньовіччя. І хоча у визначений період існувала боротьба за владу, вона носила «підклимний» характер та реалізовувалась у формі заколотів, переворотів та збройного протистояння ворожих груп.

Деконструкція абсолютних монархій у Європі знову актуалізувала проблему опозиції, пов'язаної тепер із пошуком оптимальної моделі

політичного та економічного розвитку, становленням громадянського суспільства, процесами модернізації та секуляризації, індустріалізації та урбанізації. Саме тому, серед теоретичних візій опозиційної діяльності доби модерну домінують роботи Е. Берка, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсона, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Г'юма, І. Канта, А. де Токвіля, Г. Спенсера, М. Вебера, М. Дюверже та інших авторів, які наголошували на важливості суспільного договору, свободі та рівності індивідів, верховенстві права та політичній конкуренції, цілераціональності у політиці.

У ХХ столітті опозиційна діяльність інтерпретується як важливий елемент демократичної політичної системи, чинник підвищення політичної участі громадян, активізації процесу взаємодії між суспільством та владою. Комплексному дослідженню політичної опозиції та окремих складових опозиційної діяльності у країнах консолідованої демократії та у процесі демократизації присвячено роботи Р. Міхельса, К. Поппера, Ю. Габермаса, Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінца, Р. Арона, Д. Растоу, Л. Вайтхеда, Ф. Шміттєра та ін.

Для повноцінного існування опозиції вкрай важливим стає конституційно-правове регулювання. Варто погодитись із І. Берназюк у тому, що «Належне конституційно-правове закріплення повноважень опозиції є важливим елементом формування конкурентного середовища з правлячими політичними силами, стабілізації суспільного розвитку, запобігання виникненню політико-правових конфліктів» [24].

Проте українська опозиційна діяльність на даний час має не має чіткого закріплення. Зокрема, Конституція України гарантує свободу слова, право на об'єднання, право збиратися мирно та без зброї, проводити мітинги, демонстрації, право брати участь в управлінні державою, обирати та бути обраними, право звертатися особисто, а також направляти колективні звернення до державних органів та органів місцевого самоврядування. Таким чином, в українському законодавстві відсутній цілісний виклад права на опозицію. Тобто, ситуація є дещо подібною до системи правових норм, що

регулюють опозиційну діяльність країн англосаксонської системи права, де права опозиції також містяться в різних правових актах. Світова практика законодавчого регулювання опозиційної діяльності свідчить, що, хоча в цих правових актах і не містяться поняття «опозиція» або «опозиційна діяльність», їх зміст полягає у тому, що представникам владних структур та їх опонентам від опозиції надаються рівні права у їх взаємодії із законом» [24].

У сучасному політологічному дискурсі визначено наступні напрямки дослідження опозиції як складової політичної конкуренції.

По-перше, опозиція віддзеркалює наявні лінії соціального, економічного та політичного розколу у суспільстві, репрезентує та актуалізує їх, переводить конфлікти у поле раціональної аргументації та публічного політичного діалогу.

По-друге, опозиція виступає комунікативним каналом, через який транслюється суспільне невдоволення станом економіки та розчарування наявною політичною та виборчою системою та владою. Це дозволяє зняти суспільну напругу, упевнити громадян, що їх голос буде почутий.

По-третє, існування опозиції виступає гарантією свободи слова та сумління у суспільстві, опозиційна діяльність стоїть на захисті демократичних прав і свобод.

По-четверте, наявність опозиції активізує політичну рефлексію та політичну діяльність громадян, підвищує рівень їх участі у суспільних процесах.

По-п'яте, через контроль з боку опозиції підвищується рівень відповідальності влади за прийняття та реалізацію політичних рішень.

По-шосте, функціональне призначення опозиції – формувати альтернативні раціональні пропозиції щодо напрямку суспільного розвитку.

Опозицію можна поділити на парламентську та непарламентську, відповідальну та безвідповідальну (Дж. Сарторі), інституційну та ситуативну, структурну та неструктурну (Р. Даль), лояльну, напівлояльну та нелояльну (Х. Лінц).

Враховуючи широкий спектр функцій, які виконує опозиція у демократичному суспільстві, варто погодитись із тим, що законодавчо неможливо врегулювати усі аспекти опозиційної діяльності. Тому важливе місце у взаємодії влади та опозиції посідають політичні традиції, мистецтво компромісу та відповідальності.

Слід зазначити, що «більшість країн не має окремого закону про опозиційну діяльність. Це пов'язано з тим, що діяльність опозиції поза парламентом підпадає під регулювання законодавства про свободу вираження поглядів, мітинги і демонстрації, а діяльність парламентської меншості – під регулювання Регламенту парламенту. Значна частина розвинутих країн встановлює грошову підтримку, що надається опозиції... держава, беручи на себе фінансування опозиції, забезпечує незалежність останньої та сприяє оптимальній реалізації покладених на неї функцій» [24].

Протягом усього цивілізаційного розвитку опозиційні політичні актори виконували важливі суспільні функції, діяльність політичної опозиції виступає однією із головних складових політичного процесу.

Історичний досвід свідчить, що від здатності опозиції визначити основні шляхи, напрямки та завдання суспільного розвитку та реалізувати концептуальні ідеологічні засади державотворення великою мірою залежав стан суспільства та держави. Іноді політичні та економічні виклики змушували представників опозиції діяти всупереч власним груповим та індивідуальним інтересам, ставити «суспільне» благо та «суспільний інтерес» вище за власний егоїзм. Зокрема, так відбувалось у Англії, Нідерландах, Німеччині, Франції та інших європейських країнах у XVII – XVIII століттях на світанку становлення ринкових капіталістичних відносин в економічній сфері та розвитку демократії як особливої, конкурентної форми організації політичної влади. Опозиційні політики у той історичний період діяли «всупереч собі», але виграли разом із країною.

Транзит від тоталітаризму до демократії ставить перед відповідальними опозиційними акторами завдання створення, розвитку та функціонування

дієвих інститутів демократії, без яких не може відбуватися розбудова демократичної держави. Сучасна демократія функціонує переважно у формі представницької демократії, тому розвиток сама її інституцій є невід'ємним завданням демократичної політичної опозиції в перехідних суспільствах.

Представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється завдяки виборам до органів влади делегатів за визначеною виборчою системою, яка повинна відповідати вимогам рівності, чесності та прозорості. Представництво свідчить про те, що громадяни шляхом виборів на певний час делегують свої владні повноваження довіреним політичним акторам (індивідуальним та колективним). До фундаментальних чинників репрезентативної політичної системи та демократичної взаємодії між владою та суспільством належать опозиційні політичні партії.

Розглянемо їх діяльність більш детально. Вибори перетворились в єдиний спосіб легітимації політичної влади, а політичною інституцією, що формує політичну еліту та політичних лідерів виступили політичні партії. Відповідно до цього сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. Вибори та політичні партії в західноєвропейській традиції дуже тісно пов'язані між собою. Фактично в ході тривалої історичної еволюції партії монополізували процес формування політичних еліт, стали джерелом формування опозиції, а вибори – механізмом конкуренції опозиційних та владних партій.

З огляду на це, у сучасному політологічному дискурсі актуалізуються дослідження місця, ролі та функцій опозиційних політичних партій у процесі демократизації суспільних відносин, політичної конкуренції та партійної діяльності у виборчий період.

Слід відзначити, що у дослідженнях діяльності опозиційних політичних партій представлено увесь спектр підходів та методів політичної науки: історичний, інституційний, біхевіоралістський, функціоналістський, структурний, теорія раціонального вибору, теорія політичних еліт, теорія конфлікту, компаративний (порівняльний) метод.

У ХХІ столітті перед опозиційними політичними партіями стоять нові виклики – підміна ідеологічної складової політичними технологіями, перетворення політики на медіа-процес, глобалізація.

Процес глобалізації розмиває кордони відповідальності національних держав, а отже – і опозиційних сил, створює феномен глобальної політики та глобальної громадської думки, вводить на світову арену нових гравців – транснаціональні корпорації та міжнародні організації та, водночас, посилює націоналістичні рухи, локальні культури та ідентичності.

З позицій сучасної політичної науки, політична партія виступає інституціональною спільністю громадян, взаємодія яких визначається ідеологією та внутрішньопартійною організацією з метою завоювати (шляхом виборів або іншими способами), утримувати та використовувати державну владу для реалізації інтересів певних груп [19, с. 216].

З точки зору функціонального підходу, опозиційні політичні партії виконують важливі політичні та соціальні функції: боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею, виявлення, формування й обґрунтування інтересів відповідних верств і груп, визначення цілей і завдань, принципів та засобів досягнення їх, формування громадської думки, вплив на неї з метою залучити на свій бік якомога більше число прихильників; формування й добір кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій; розроблення та здійснення політичного курсу; політична соціалізація — передавання традицій від одного покоління іншому, політичне виховання суспільства загалом або певної його частини тощо.

Враховуючи специфіку діяльності опозиційних партій (відсутність державної влади, обмеженість ресурсів – адміністративних, управлінських, економічних, інформаційних) виконання цих політичних функцій можливе лише за умов утворення простору ефективної раціональної взаємодії всередині опозиційних сил та наявності внутрішньопартійної демократії.

Опозиційна політична партія виступає посередником між органами влади та інституціями громадянського суспільства. Опозиційні партії виступають досить складною громадською та політичною організацією, що має специфічний правовий статус у державі, презентує організацію громадян, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних ідей, формально зафіксованих у програмових документах, та спираючись на певну ідеологію і презентуючи інтереси соціальних груп, активно діє в політичному процесі з метою здобуття, утримання влади через залучення широкої підтримки легітимізації своїх дій при прийнятті політичного рішення.

При цьому однією із головних небезпек у діяльності опозиційних політичних партій виступає їх перетворення на інструмент реалізації інтересів порівняно невеликого кола осіб, що здійснюють безпосереднє партійне керівництво – партійної еліти. У такому випадку пересічні члени партій фактично позбавляються впливу на прийняття партійних рішень, реалізацію партійної програми та політики, процедуру висування кандидатів у депутати різних рівнів та ін.

У сучасних умовах специфіка опозиційної діяльності, як важливої складової політичної конкуренції в умовах демократії обумовлена наступними соціальними факторами :

- становлення інформаційного суспільства. Один із головних викликів сучасної доби полягає у тому, що соціальна база опозиційних акторів поступово трансформується та заміщується, або опосередковується масовими комунікативними процесами та обумовлює відповідний формат публічної інтеракції влади та опозиції, впливає на опозиційну діяльність;

- відмова від авторитарного стилю правління на користь механізмів здійснення влади демократичним шляхом. Усвідомлення зростаючої необхідності політичної участі індивідів у демократичному процесі призводить до міфологізації й гіперболізації ступеня їхньої участі в процесі прийнятті політичних рішень інформаційної доби, посилює політичну відповідальність опозиційних сил у разі застосування риторики популізму.

Аналіз специфіки опозиційної діяльності, як важливої складової політичної конкуренції в умовах демократії відкриває нові можливості для раціонального, більш адекватного розуміння відносин, які формуються у нестабільних суспільствах з політичними та державними інститутами, що зазнають змін. Опозиційна діяльність відображає і визначає динамічні процеси взаємного впливу різних за статусом та позицією (розташуванням в політичному просторі) акторів, взаємну обумовленість їхньої діяльності, і, як наслідок – зміну стану кожного з них у результаті боротьби за владу.

У сучасних умовах специфіка опозиційної діяльності обумовлена комунікативними чинниками: політична діяльність опозиції починається з процесу інтерпретації інформації, інтеракція влади та опозиції розгортається у специфічному комунікативному просторі, структура та правила якого формуються під впливом мас-медіа.

Опозиційна діяльність виступає динамічним процесом безперервного взаємного узгодження дій на горизонтальному та вертикальному рівнях, при цьому право та можливість демонструвати та презентувати свою точку зору опозиційні актори отримують, займаючи певну політичну позицію, топологічно знаходячись у певній точці політичної реальності.

Тому в середині опозиційних політичних партій можливе ведення внутрішньопартійної боротьби за владу між елітою та контрелітою, яка формується з числа представників незгодних з лінією керівництва партії і шляхом здобуття підтримки партійних мас або відповідних фінансових кіл здатна очолити партійну структуру. Єдиний демократичний вихід з такого протистояння – це механізм «праймеріз».

Через залучення «рядових» членів опозиційних партій до процесу розробки та прийняття рішення збільшується рівень довіри до опозиційних еліт, як наслідок домовленість міжпартійна і прийняття компромісного рішення отримує більший ступінь легітимації функціонування політичної опозиції в цілому. Такий шлях опозиційної діяльності – впровадження демократичних норм та принципів відносин всередині опозиційних структур,

партій, організацій є запорукою стабільності політичної системи в державі та гарантує, що отримавши владу представники опозиційних сил й надалі будуть дотримуватись демократичних норм. Демократизація внутрішніх відносин забезпечить зменшення рівня конфліктності усередині опозиції, що є шляхом розвитку консенсусної демократії.

Таким чином, діяльність опозиції виступає важливим фактором політичного ринку, дозволяє відтворювати систему політичної конкуренції та конструювати простір демократичної політичної взаємодії.

Висновки до четвертого розділу.

Підводячи підсумки проведеного у четвертому розділі дисертаційного дослідження аналізу інституційних та функціональних особливостей опозиційної діяльності у сучасній Україні, можна сформулювати наступні проміжні висновки, які узагальнюють матеріал, викладений в кожному із підрозділів.

По-перше, досліджуючи функціонування опозиції в умовах трансформації політичної системи, відзначено, що у посткомуністичній політичній системі відтворюється логіка неопатримоніального політичного процесу: це не боротьба партійно-політичних альтернатив влади та опозиції у рамках парламентського процесу, а боротьба різних фракцій (деякі з них умовно можна назвати «опозиційними») неопатримоніальної бюрократії за монополізацію тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їхню зміну та перерозподіл.

По-друге, визначено роль опозиційної діяльності як важливого фактору демократизації політичного процесу. Відзначено, що розвиток опозиційної діяльності в сучасних умовах відбувається в залежності від домінуючих тенденцій у таких вимірах політичної взаємодії, як вертикальна та горизонтальна організація політичного процесу, раціоналізація та

іраціоналізація політичної взаємодії, вибір форми політичного режиму та маркетизація політики. Враховуючи це, до основних факторів впливу на розвиток опозиційної діяльності в умовах трансформації політичної системи політичного можна віднести рівень інституціоналізації та характер взаємодії політичних інститутів, тип політичної культури та політичні цінності, розвиненість політичних комунікацій, рівень політичної участі громадян.

По-третє, проаналізовано опозиційну діяльність як складову простору політичної конкуренції. Визначено, що на даному етапі демократизації суспільства діяльність опозиційних політичних партій розглядається з точки зору змагання груп інтересів у процесі політичної конкуренції. У таких умовах проблеми світоглядних орієнтацій політичного класу, підвищення рівня політичної культури партійних еліт та політичної активності громадян, усвідомлення місця і ролі політичної опозиції, відповідальності за власний раціональний вибір форм та напрямків діяльності з боку партійних еліт стають одними із головних. Взаємодія владних та опозиційних еліт перетворюється на силове поле політичної діяльності, у який поступово втягуються усі суспільні проблеми.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки проведеному дослідженню і формулюючи узагальнюючі положення щодо особливостей та складових функціонування політичної опозиції в умовах демократизації суспільства, маємо насамперед звернутися до висвітлення того, якою мірою у дисертації було реалізовано мету та завдання, які ставились у вступі. Підсумовуючи висвітлення ступеня повноти і послідовності розв'язання основних завдань дисертації, маємо зазначити, що кожне із них знайшло своє вирішення у межах представленої дисертаційної роботи.

Таким чином, це свідчить про досягнення мети дисертації, а також про вирішення усіх без виключення завдань дослідження, які ставились у вступі і виступили необхідними етапами усебічного комплексного аналізу функціонування політичної опозиції в умовах демократизації суспільства в Україні.

Разом із тим, крім визначення рівня та послідовності реалізації дослідницьких завдань, слід представити отримані у процесі авторського дослідження результати. Їх можна представити у вигляді наступних положень, які водночас виступають висновками до всієї дисертаційної роботи в цілому.

У процесі демократизації суспільства перед представниками політичного класу – владою та опозицією постають завдання пошуку та реалізації оптимальної моделі функціонування інститутів демократичної влади та громадянського суспільства. Одним із головних чинників структуризації політичної взаємодії та реалізації механізму раціоналізації демократичного політичного вибору виступає діяльність політичної опозиції.

Політична опозиція відіграє визначальну роль у процесах демократизації державотворення, формування політичних еліт та лідерства, виборчих кампаніях, інституціоналізації політичної діяльності в цілому, розвитку парламентаризму, модернізації суспільства. В умовах

представницької демократії опозиційні політичні актори виконують функції артикуляції та репрезентації інтересів груп та спільнот, формування (оновлення) політичної еліти, легітимізації політичної влади.

У процесі становлення демократії у посттоталітарних суспільствах найголовнішим завданням виступає створення ефективних інститутів демократії, без яких не може відбуватися розбудова демократичної держави.

Сучасна демократія функціонує переважно у формі представницької демократії, тому розвиток саме її інституцій є невід'ємним завданням політичного процесу в перехідних суспільствах. Діяльність політичної опозиції на сучасному етапі розвитку політичної системи фактично перетворюється на дієвий механізм репрезентації інтересів окремих соціальних груп та суспільства в цілому у політичному просторі, у відносинах із владою.

На різних історичних етапах політична діяльність в цілому та діяльність політичної опозиції, зокрема, пояснювалась з позицій міфологічних уявлень, релігійного світогляду, ідеологічних доктрин, наукових парадигм. Поняття політичної опозиції розглядалось у співвідношенні зі свободою, необхідністю, політичною діяльністю, психологічними характеристиками особистості, становленням представницької моделі політичної системи, демократії. Сутність та роль політичної опозиції інтерпретувалась у відповідності до пізнавальних схем традиційного суспільства, модерну та постмодерну.

Політична опозиція у більшості випадків не лише репрезентує інтереси окремих груп, або суспільства в цілому, критикує владу та пропонує альтернативи політичного розвитку, а й нав'язує власні візії політичної реальності та публічного порядку денного, формуючи навколо себе прихильників цих ідей – опозиційний електорат.

Досліджуючи генезу політичної опозиції та взаємодії опозиції із владою на різних історичних етапах визначено, що процес формування політичної опозиції в Україні, який розпочався на межі XIX та XX століть, був

перерваний монополізацією влади й одержавленням політичного поля у радянський період та відновився наприкінці 80-х років минулого століття. Одним із важливих елементів політичної боротьби за українську державність стали опозиційні політичні сили та громадські рухи, які виконували функції агрегації, артикуляції та репрезентації інтересів різноманітних груп українського суспільства, боролись за громадське визнання, сприяли політичній соціалізації та підвищенню національної свідомості громадян.

У перші десятиріччя ХХ століття опозиційні політичні сили в Україні формували власні ідеологічні платформи, вступали у конкуренцію за владу, формували основи державності, намагались реалізувати визначений політичний курс. Зрештою, саме опозиційні політичні актори (індивідуальні та колективні) очолили процес боротьби за незалежність країни та національне відродження.

А в ідеологічних побудовах та політичній діяльності досить великої кількості сучасної політичної опозиції в Україні простежується світоглядний, політичний, ідеологічний зв'язок із національними опозиційними силами (у тому числі – партіями та рухами) Наддніпрянщини та Наддністрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст., що проявляється у наступному : соціальна база політичної опозиції (намагання знайти опору та масову підтримку серед різних верств населення); ставлення до незалежності України та її геополітичного вибору (формулювання «українського питання» та політичних пропозицій щодо шляхів його вирішення); відповідна ідейно-політична структура та ідеологія (ліберально-буржуазні, соціалістичні, робітничі, селянські, консервативні, монархічні та ін.); - модернізація політичної системи, забезпечення її еволюції в напрямку європейських демократичних трендів; опозиційність щодо існуючого державного ладу (в Росії та Австро-Угорщині); зосередженість на першочерговому вирішенні національних та соціальних питань та пошук оптимального балансу між ними з метою знаходження підтримки різних суспільних верств.

Відзначено, що політична опозиція як інститут демократичної політичної системи особливого значення набуває в суспільствах перехідного типу, де немає традиції демократичного правління, відповідних форм реалізації політики на засадах здорової конкуренції і толерантності, де ще й досі відчувається вплив моністичного розуміння політичного буття.

Розглядаючи основні теоретико-методологічні підходи до розуміння сутності опозиційної діяльності в умовах демократизації суспільства визначено, що цей складний феномен досліджувався з методологічних позицій представників історичного, інституційного підходів, біхевіоралізму (поведінкового підходу), теорії раціонального вибору та функціоналізму. Визначено, що опозиційна діяльність виступає складним громадським та політичним феноменом, що має відповідну організаційну структуру, специфічний правовий статус у державі і презентує організацію людей, добровільно об'єднаних між собою спільністю політичних ідей, яка опираючись на певну ідеологію і презентуючи інтереси соціальних груп, активно діє в політичному процесі з метою здобуття, утримання влади та через залучення широкої підтримки легітимізації своїх дій при прийнятті політичного рішення. Організація опозиційної діяльності відбувається у інституційному вимірі (партії, рухи, фракції у парламенті) та мережевому вимірі – широкі хвилі протестних виступів та спорадичних об'єднань за допомогою Інтернет та мобільного зв'язку. Останнє характерно для біфуркаційних етапів у політичному житті, пов'язаних із демократизацією суспільства, медіа-скандалами та виборчими кампаніями. При цьому, політична опозиція у процесі демократизації об'єднує у своїй внутрішній структурі різні політичні елітарні групи, що борються за домінування у відносинах всередині опозиційних сил. Саме поліархічність структури опозиційної діяльності забезпечує пересічним членам можливість реального вибору між конкуруючими елітарними групами, а наявність політичної конкуренції в середині опозиції унеможлиблює її олігархізацію. Розгляд особливостей опозиційної діяльності у процесі демократизації суспільства з

позиції теорії політичних еліт дозволив визначити, що опозиційна діяльність представляє окремий напрямок діяльності партійної еліти та знаходиться між полюсами «олігархізації» та «поліархії» (Р. Даль). Аргументовано, що процес олігархізації діяльності опозиції та кулуарності процесу горизонтальної (міжелітної) взаємодії у опозиції поступається місцем поліархічній моделі відносин.

У сучасних умовах однією із головних проблем державотворення та політичного управління суспільними процесами вважається монополізація влади елітними групами, що у поєднанні з «демократичним конформізмом» не-елітних груп веде до автократії, відмови від демократичних принципів формування та ротації політичних еліт, зниження рівня політичної участі громадян. Саме тому у концепціях демократичного елітизму (Й. Шумпетер) та поліархії (Р. Даль) наголос робиться на принципі «змагальності» між владними та опозиційними елітами та інституційних основах демократії (опозиційні партії, вибори, громадянське суспільство, вільні медіа).

Таким чином, одним із актуальних завдань функціонування політичної опозиції у сучасних умовах виступає пошук та реалізація оптимальної моделі взаємодії з громадянським суспільством та мас-медіа. Це передбачає трансформацію усіх сфер суспільного життя, демократичну організацію політичної взаємодії як всередині опозиційних груп, так і між опозицією та суспільством.

Визначено, що характеристики інституціоналізації опозиційної політичної діяльності в Україні складаються із ідеологій, позиціонування у електоральному політичному просторі, правового регулювання, цілей та завдань опозиції у політичній діяльності.

Розвиток політичної опозиції залежить не лише від ідеологічних концепцій, їхньої трансформації та адаптації в умовах політичних трансформацій в Україні задля отримання суспільної підтримки, у тому числі – використанні комунікативних технологій (політичної реклами, пропаганди та зв'язків із громадськістю).

Аргументовано, що функціонування опозиції у посткомуністичних країнах обумовлена трьома групами факторів : роль опозиції з точки зору розвитку процесу демократизації, опозиції як протидії наявній владі у політичній та ідеологічній боротьбі (politics) та опозиції як механізму контролю державної влади (public administration).

У опозиційній діяльності посткомуністичної доби поєднуються мережа горизонтальних зв'язків, організація протестних рухів та відповідна вертикально організована структура – мережа інститутів опозиційних партій, масових рухів, громадських об'єднань та окремих громадян, які незадоволені діями влади. Право на протест у даному випадку забезпечується свободою слова, політичних дій, рівністю доступу до механізмів впливу на громадську думку.

Аргументовано відзначено, що у процесі демократизації суспільства використання комунікативних технологій опозиційної діяльності обумовлюється нагальною потребою у таких політичних технологіях, які би не лише були здатні вирішити короткотермінові завдання окремих опозиційних політичних діячів чи тимчасово відсторонених від бюджетних коштів економічних груп, але й сприяли формуванню економічної системи ринкового типу, демократизації політичного простору, розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Політична опозиція представляє собою певну організацію людей, взаємодія яких структурована по вертикалі та горизонталі. Встановлено, що у процесі демократизації суспільства опозиційні політичні актори у більшості випадків не репрезентують ідей суспільства (груп, верств та класів), а породжують їх формуючи навколо себе прихильників цих ідей – електорат.

У сучасному світі відчутним стає вплив глобалізації та медіатизації на трансформації феномену політичної опозиції. Сьогодні політична діяльність (у тому числі – опозиційна) має дійсно глобальний характер, подолавши кордони окремих країн. Як приклад, можна навести результати виборів до

Європейського парламенту. Опозиційна політична діяльність вийшла на рівень загальносвітової організації політичної діяльності.

Визначено, що в умовах демократизації суспільства, завдяки технологічному розвитку, існують тенденції до підвищення ролі опозиційних політичних акторів, політичних партій, громадянського суспільства і представників мас-медіа у політичному процесі в цілому та прийнятті політичних рішень, зокрема. Особлива роль у процесі демократизації належить двом інституціям – опозиції та мас-медіа, які виступають посередником між державою та суспільством. Незалежні мас-медіа втілюють та репрезентують громадську думку як соціальний інститут, і як «четверта влада» здійснюють функції спостерігача та контролера («вартового демократії») законодавчої, виконавчої та судової влади.

Таким чином, демократизація опозиційної діяльності, взаємодії опозиції із суспільством, владою та мас-медіа є вкрай важливим чинником демократизації усєї політичної системи держави, підвищення її легітимності та стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс; пер. с нем. яз. под общей ред. Н. А. Головина и В. В. Козловского. – СПб. : Алетейя, 1999. – 272 с.
2. Абрамов Р. Н. Сетевые структуры и формирование информационного общества / Р. Н. Абрамов // Социологические исследования. – 2002. – № 3. – С. 133–140.
3. Аверинцев С. Подолання тоталітаризму як проблема : спроба орієнтації / С. Аверинцев // Дух і літера. – К., 2001. – № 7-8. – С. 6–15.
4. Августин Блаженный. Творения : [научно-популярное издание] / Блаженный Августин; [составление и подготовка текста к печати С. И. Еремеева]. – Санкт-Петербург : АЛЕТЕЙЯ, 1998. – Т. 1 – 740 с.
5. Американская социологическая мысль / [Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц]; под ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
6. Аналіз державної політики в Україні : навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень : [Зб. докум. і матеріалів] / Уклад. О. І. Кілієвич, В. В. Тертичка. – К. : К. І. С., 2004. – 210 с.
7. Аналіз законотворчої роботи партій, що прийшли до влади внаслідок виборів 2006 р. : відповідність законотворчої діяльності передвиборчим обіцянкам та її вплив на економічний розвиток і добробут населення України : зб. аналіт. висновків дослідження / за заг. ред. О. В. Носової. – К. : ЛАТ & К, 2006. – Ч. 1 : Період аналізу : травень-листопад 2006 р. (перші півроку роботи нового парламенту) – 2006. – 248 с.
8. Андерсон Б. Уявлені спільноти : міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. В. Морозова. – [1-ше видання Verso 1983]. – К. : Критика, 2001. – 271 с.

9. Андрунас Е. Ч. Информационная элита : Корпорации и рынок новостей / Е. Ч. Андрунас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 210 с.
10. Антонова О. Розвиток політичної науки як передумова становлення аналізу державної політики / О. Антонова // Актуальні проблеми держ. упр. : Зб. наук. праць. – Д. : ДФ УАДУ, 2001. – Вип. 2 (5). – С. 109–121.
11. Антонова О. Середовище вироблення державної політики / О. Антонова // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми держ. упр. : Матер. науково-практ. конф. (28 травня 2004 р.). – К. : НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 242–244.
12. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
13. Арндт Х. Ідеологія і терор / Ханна Арндт // Дух і літера. – К. : Дух і літера, 2001. – № 7–8. – С. 122–145.
14. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М., 1997. – 458 с.
15. Атаманчук Г. Некоторые проблемы познания государственного управления / Г. Атаманчук // Зб. наук. пр. УАДУ : Сучасні проблеми державного управління / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – Вип. 1. – С. 5–18.
16. Афонін Е. Всеваддя політичних партій як загроза демократизації держави [Електронний ресурс] / Е. Афонін, О. Радченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4 (25). – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=73&c=1714>
17. Бабкін В. Д. Опозиція / В. Д. Бабкін // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – С. 282.
18. Бадзьо Ю. Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні. Думки проти течії / Ю. Бадзьо ; [вступ. слово О. Зінкевича]. – К. : Смолоскип, 1994. – 28 с.
19. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.

20. Балабан Р. Позиція чи опозиція? Пошук політичної парадигми / Р. Балабан // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / [редкол. : І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 290–298.
21. Баубліс В. Опозиція у сеймі Литовської республіки : права та гарантії діяльності / В. Баубліс // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7. – С. 61–62.
22. Бегей І. Юліан Бачинський : соціал-демократ і державник / І. Бегей. – К. : Основні цінності, 2001. – 256 с.
23. Берназюк І. М. Конституційно-правові основи опозиційної діяльності в Україні [Текст] : автореф. ... к. юрид. наук; спец. : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / І. М. Берназюк. – К. : Держ. вищ. навч. заклад «Київський нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана», 2010. – 19 с.
24. Берназюк І. М. Правова регламентація опозиційної діяльності в зарубіжних країнах [Електронний ресурс] / І. М. Берназюк // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 48–53. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09bimvzk.pdf>
25. Берназюк І. М. Правове регулювання опозиційної діяльності в Україні : постановка проблеми / І. М. Берназюк // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 212-217.
26. Бех В. Морфогенетичний аспект формування та контури потенційного поля функціонування опозиції в Україні / В. Бех, М. Лукашевич // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / [редкол. : І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 48–56.
27. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Є. Бистрицький // Дзеркало тижня. – 2007. – № 42 (671). – 11-18 листопада. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/ 2007>

28. Біляков Г. В. Опозиція в постсоціалістичній Україні / Г. В. Біляков, В. Є. Слушаєнко // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика: матеріали наук.-практ. конф. / Навч.-метод. кабінет вищ. освіти М-ва освіти України. – К., 1996. – С. 63–69.
29. Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. – <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
30. Блок «Наша Україна» планує створити тіньовий Кабінет Міністрів [Електронний ресурс] // Національна радіокомпанія України. – 12–10–2006. – Режим доступу : <http://nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=35074>
31. Блок Литвина і комуністи відмовились ввійти в «тіньовий кабінет» Януковича [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2007. – 20 грудня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/20/3340680/>
32. Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні : основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 – лютий 1990 рр.) / О. Бойко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 28–61.
33. Болдижар М. Деякі принципи формування та діяльності опозиції / М. Болдижар, М. Блецкан // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / редкол. : І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич [та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 57–60.
34. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. С. Бондар. – Дніпропетровськ, 2008. – 18 с.
35. Бромхед П. Еволюція Британської Конституції : [пер. с англ.] / П. Бромхед. – М. : Юридическая лит-ра, 1978. – 336 с.
36. В Україні створять тіньовий уряд, обіцяє лідерка БЮТ Юлія Тимошенко [Електронний ресурс] // Національна радіокомпанія України. – 2006. – 25 вересня. – Режим доступу : <http://www.nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=34236>
37. Варзар І. М. Політологічні і історіологічні засади феномена «політична опозиція» / І. М. Варзар // Політична опозиція : теорія та історія,

- світовий досвід та українська практика : матеріали науково-практ. конф. / Навч.-метод. кабінет вищої освіти М-ва освіти України. – К., 1996. – С. 94–102.
38. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения : [пер. с нем.] / М. Вебер ; [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдовой ; предисл. П. П. Гайдено ; коммент. А. Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706. – (Социологическая мысль Запада).
39. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений / В. Вильсон. – М. : Изд-во В. М. Саблина, 1995. – 798 с.
40. Відсота Д. Український парламент між визнанням і відторгненням : проблема масового визнання / Дмитро Відсота // Матеріали «Першої міжнародної конференції «Парламентські читання». – К. : Вістка. – 2010. – С. 49-53
41. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції [Електронний ресурс] / Н. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007 – № 3. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=70&c=1622>
42. Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н. Ю. Вінничук. – К., 2007. – 18 с.
43. Вінничук Н. Ю. Інституціоналізація політичної опозиції: світовий досвід та Україна / Н. Ю. Вінничук // Нова парадигма. Зб-к наук. праць. – 2007. – Вип. 63. – С. 83-92.
44. Вінничук Н. Ю. Становлення та розвиток опозиції як політичного інституту / Н. Ю. Вінничук // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – 2006. – Вип. 21. – С. 28-36.
45. Вінничук Н. Ю. Типологія політичної опозиції / Н. Ю. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3(24). – С. 51-59.
46. Войтків В. Партийна система України: етапи становлення та їх особливості [Електронний ресурс] / В. Войтків. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1597>

47. Воскресенский А. Е. Политическая оппозиция после выборов 2003-2004 гг. Новые вызовы / А. Е. Воскресенский. – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 2004. – 56 с.
48. Вступ до політичної аналітики : [навч. посібник] / С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий. – К. : Видавництво НАДУ, 2006. – 219 с.
49. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості : дослідження категорії «громадянське суспільство» / Ю. Габермас. – Л. : Літопис, 2000. – 320 с.
50. Гаврилов Г. А. Модели политической оппозиции : теоретико-методологический анализ / Г. А. Гаврилов ; РАН, Урал. отд-ние. Ин-т философии и права. – Екатеринбург : УрОРАН, 2003. – 154 с.
51. Гегель Г. В. Ф. Философия права : [пер. с нем.] / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. статьи и примеч. В. С. Нерсисянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
52. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
53. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер; пер. с англ. – М. : Ad Marginem, 1995. – 224 с.
54. Гергун А. Проблема інституціоналізації парламентської опозиції : американо-європейський досвід та українські реалії // Опозиція : статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – Спецвипуск № 2 (7). – С. 25-29.
55. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
56. Гизо Ф. О средствах правления и оппозиции в современной Франции // Классический французский либерализм : сборник / Ф. Гизо ; [пер. с фр. М. М. Федоровой]. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 263–506.
57. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 5–285.

58. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. : [пер. с лат. и англ.] / Т. Гоббс ; [сост., авт. вступ. статьи и примеч. В. В. Соколов]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с. – (Серия : Философское наследие ; т. 107).
59. Голубь В. В. Політична модернізація як напрям раціоналізації сучасних політичних систем [Електронний ресурс] / В. В. Голубь. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Golub.pdf>.
60. Гонюкова Л. В. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : [монографія] / Л. В. Гонюкова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : НАДУ, 2009. – 392 с.
61. Гонюкова Л. В. Політичні партії як суб'єкти творення коаліційного уряду / Л. В. Гонюкова // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. – 2008. – Вип. 1. – С. 154–165.
62. Гордієнко М. Цінності та ідеї громадянського суспільства в системі легітимного правління [Електронний ресурс] / М. Гордієнко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту. – 2008. – Спецвипуск: Політичний менеджмент. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=28&c=694>
63. Грушевський М. С. Наша політика : зб. статей // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; [редкол. : П. Сохань, Я. Шашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань]. – Л. : Світ, 2002. – Т. 2. Розд. II. – С. 251–324. – (Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)).
64. Гузенкова Т. С. Партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998-2000) / Т. С. Гузенкова.– М. : Рос. ин-т стратег. исследований, 2001. – 231 с.
65. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
66. Даль Р. А. Полиархия, плюрализм и пространство / Роберт Алан Даль // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / Нац. общественно-науч. фонд. Академия полит. наук. [рук. науч. проекта

- Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. / [редкол. : Т. А. Алексеева (отв. ред.) и др. ; сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова]. – С. 612–628.
67. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Роберт Алан Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.
68. Даль Р. Предпосылки возникновения и утверждения полиархий / Р. А. Даль // Полис. – М., 2002. – № 6. – С. 34–56.
69. Дарендорф Р. Общество и свобода / Ральф Дарендорф // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / Нац. общественно-науч. фонд. Академия полит. наук. [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. / [редкол. : Т. А. Алексеева (отв. ред.) и др. ; сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова]. – С. 782–790.
70. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Р. Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
71. Девятко И. Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И. Ф. Девятко. – М. : «Аванти плюс», 2003. – 336 с.
72. Демиденко Г. Г. Про особливості та історичну динаміку становлення політичної опозиції в Україні / Г. Г Демиденко // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика / Навч.-метод. кабінет вищої освіти М-ва освіти України. – К., 1996. – С. 214–219.
73. Демократизація процесу ухвалення рішень (Біла книга Секретаріату Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2006 року) [Електронний ресурс] // Біла книга Секретаріату Кабінету Міністрів України. – К. : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2006 – Режим доступу : <http://www.icps.com.ua/files/articles/45/17/White10SecretariatofCabMinU.pdf>
74. Денисенко В. Раціонально-ірраціоналістичні основи у формуванні політичної теорії Н. Макіавеллі / В. Денисенко // Вісник Львівського інституту. – Л., 1999. – Вип. I. – С. 232-236.

75. Державна виконавча влада в Україні : формування та функціонування : [зб. наук. праць] / [наук. кер. Н. Р. Нижник]. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – Ч. 1. – 224 с.
76. Джунусов А. М. Оппозиция как фактор развития транзитных обществ : политологический анализ : автореф. дис. ... докт. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / А. М. Джунусов. – Алмата, 1999. – 50 с.
77. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко ; передм. І. О. Денисюка. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
78. Драгоманов М. П. Проект оснований устава украинского общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» / М. П. Драгоманов // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во «Знання України», 1993. – С. 52–60.
79. Древаль Ю. Д. Інституалізація парламентської опозиції / Ю. Д. Древаль // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – № 1 (35). – С. 35–42.
80. Древаль Ю. Д. Організація і діяльність парламентів: теоретико-методологічні засади : [монографія] / Ю. Д. Древаль. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 184 с.
81. Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України (політико-правовий аналіз) : монографія / Ю. Д. Древаль. – Х. : Вид-во НУВС, 2003. – 280 с.
82. Дука А. В. Политический дискурс оппозиции в современной России / А. В. Дука // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том I, вып. 1. – С. 70-93.
83. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже. – М. : Правовая мысль, 2003. – 230 с.
84. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / Морис Дюверже // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / Нац. общественно-науч. фонд. Академия полит. наук. [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2. Зарубежная политическая

- мысль XX в. / [редкол. : Т. А. Алексеева (отв. ред.) и др. ; сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова]. – С. 644–661.
85. Дюверже М. Политические партии [Электронный ресурс] / М. Дюверже; пер. з фр. – М. : Академический проект, 2000. – Режим доступа : http://www.read.virmk.ru/d/duverge/duv_1121.html
86. Егорова-Гантман Е. В. Политическая реклама / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков, В. Б. Байбачова. – М. : Никколо-медиа, 2002. – 286 с.
87. Економічний розвиток : орієнтири виборців – моніторинг реалізації передвиборчих обіцянок народних депутатів у законотворчому процесі (підсумки 4-ї сесії Верховної Ради України IV скликання). – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив ; Міленіум, 2004. – 106 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=2&ar_id=418&iar_id=534&as=2
88. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
89. Євдокимов В. Розвиток ідей правової держави в умовах тоталітаризму та переходу суспільства до демократії / В. Євдокимов // Право України. – 1997. – № 7. – С. 3-5.
90. Жадан О. В. Механізм державного управління як об'єкт удосконалення / О. В. Жадан, А. В. Кретьова // Актуальні проблеми державного управління : зб наук. праць. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2005. – № 3 (26). – С. 112–116.
91. Жаліло Я. А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах : [монографія] / Я. А. Жаліло. – К. : НІСД, 1998. – 144 с. – (Сер. «Економічні стратегії»; Вип. 6).
92. Жданов І. Влада і опозиція в Україні // Опозиція : статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003.–№ 2(7). – С. 45-60.

93. Жиляєв І. Критичний аналіз досвіду програмування діяльності уряду України [Електронний ресурс] / І. Жиляєв // Економічний часопис – XXI : наук. журнал / Ін-т суспіл. трансформації, Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. – 2005. – № 3/4. – С. 7–11.
94. Жуков С. В. Політична модернізація у вимірах правової держави / Сергій Вікторович Жуков // Грані. – 2012. – № 5. – С. 133-137.
95. Жуков С. В. Пострадянські альтернативи системи стримувань і противаг як складової правової держави / Сергій Вікторович Жуков // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. – К. : ТОВ «ІНТАС», 2011. – Вип. 57. – С. 224-252.
96. Журавльова Г. С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Ганна Семенівна Журавльова. – Харків, 1999. – 19 с.
97. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 343 с.
98. Журавський В. Головне – якість конституційно-правового регулювання [Електронний документ] / Віталій Журавський. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2010_2/p2_1.html
99. Зазнаєв О. І. Дефекты форм правления стран СНГ / О. И. Зазнаєв // Политэкс. – 2008. – № 4. – С. 7-17.
100. Закон України «Про об'єднання громадян» // ВВР України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
101. Закон України «Про політичні партії в Україні» // ВВР України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.
102. Закон України «Про статус народного депутата України» № 2790–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
103. Закон України від від 05.04.2001 р. № 2365-III «Про політичні партії в Україні» [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
104. Зандкюлер Х. Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм / Х. Й. Зандкюлер // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 35–50.

105. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Галина Зеленько. – К. : «Критика». – 2003. – 241 с.
106. Зеленько Г. Владна модель Україні як фактор нестабільності / Г. Зеленько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / [редкол. : І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 68–73.
107. Зеркин Д. П. Политический конфликт и оппозиция / Д. П. Зеркин // Социс. – 1998. – № 5. – С. 89–107.
108. Зернецька О. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу мас-медійних дискурсів [Електронний ресурс] / О. Зернецька, П. Зернецький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 100-107. – Режим доступу до журн. : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=40&c=787>
109. Змановский Г. Р. Политическая оппозиция в современной России: теоретический анализ : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Г. Р. Змановский. – Екатеринбург, 2003. – 20 с.
110. Исаков А. И. Политическая оппозиция в современной России : автореф. дис. ... канд. социол. Наук : спец. 22.00.05 «Политическая социология» / А. И. Исаков. – Кострома, 2000. – 20 с.
111. Истон Д. Категории системного анализа политики права / Дэвид Истон // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / Нац. обществ.-науч. фонд. Академия полит. наук. [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. / редкол. : Т. А. Алексеева (отв. ред.) и др. ; сост. Г. К. Ашин, Е. Г. Морозова]. – С. 630–642.
112. Итоги местных выборов в Украине [К. Коваленко] [Электронный ресурс] // Комсомольская правда в Украине. – 2010. – 9 ноября. – Режим доступа : <http://kp.ua/online/news/252253/>

113. Ірха К. О. Вплив опозиційного статусу на побудову платформи політичної дії / К. О. Ірха // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації. – 2008. – № 1-2. – С. 29-32.
114. Ірха К. О. Класифікація функцій опозиції у демократичному суспільстві / К. О. Ірха // Грані. – 2010. – № 3 (71). – С. 103-106.
115. Ірха К. О. Порівняльний аналіз інституціональних форм опозиційної діяльності / К. О. Ірха // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 364-371.
116. Ірха К. О. Теоретичні аспекти дослідження політичної опозиції в західній науці XIX-XX ст. / К. О. Ірха // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 415-420.
117. Канівський О. С. Доктрина розподілу влади : від теоретичної концепції до політико-конституційного принципу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Олександр Семенович Канівський. – Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 19 с.
118. Касымов И. В. Трансформация классической модели парламентаризма правительством «новых лейбористов» : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии (политические науки)» / И. В. Касымов. – Воронеж, 2010. – 25 с.
119. Кесарчук О. Діяльність опозиційних сил в країнах-членах СНД // Опозиція : статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003.–№ 2(7). – С. 30-35.
120. Кириенко У. В. Политическая оппозиция : механизмы адаптации в условиях демократического транзита / У. В. Кириенко // Соціол. дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи. – 2000. – № 489. – С. 76–82.
121. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера : Пер. з нім. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
122. Климанська Л. Д. Комунікативні технології моделювання політичного простору в демократичному суспільстві [Електронний

- ресурс] / Л. Д. Климанська // III міжнародна конференція «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні», 2005. – Режим доступу : www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005
123. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці : Таємниці політичної «кухні» : [монографія] / Л. Д. Климанська. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.
124. Колбеч Г. К. Політика : основні концепції в суспільних науках / Г. К. Колбеч; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.
125. Конституция Бельгии // Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л. Окунькова. – М. : Норма-Инфа-М, 1999.
126. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року із змінами, внесеними Законом України № 2222-IV від 8 грудня 2004 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2005. – № 2.
127. Кречмер Г. Фракції. Партії в парламенті / Г. Кречмер. – К. : Видавництво «Заповіт», 1999. – 300 с.
128. Крига А. А. Інституціоналізація опозиції в Україні – шлях до демократизації державного управління [Електронний ресурс] / А. Крига // Державне управління : теорія і практика : електронний науковий фаховий журнал. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kaaddu.pdf>
129. Кройтор А. В. Умови та характер процесу інституціоналізації політичних партій в Україні на початку XX століття / А. В. Кройтор // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 321-329.
130. Кузьмін П. В. Компромисс как технология выхода из политического кризиса / П. Кузьмін // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 28. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 613-619.
131. Кузьмін П. В. Політична діяльність : теоретичні засади та практика сучасної : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / П. В. Кузьмін. – Одеська

- національна юридична академія. – Одеса, 2008. – 443 с.
132. Лассуэлл Г. Принципы тройного воздействия : ключ к анализу социальных процессов / Г. Лассуэлл; пер О. А. Оберемко // Социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 135–143.
133. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах : сравнительное исследование / Пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
134. Линц Х. Крушение демократических режимов: кризис, разрушение и восстановление равновесия // Проблемы Восточной Европы. – Вашингтон. – 1993. – № 39-40. – С. 14-36.
135. Ліпковська-Надеїна Н. А. Теорія поліархії Р. Даля : концептуальні засади та практика : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Н. А. Ліпковська-Надеїна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
136. Макиавелли Н. Государь : Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные: Сборник / Н. Макиавелли; пер. с итал. Г. Муравьевой, Н. Томашевского, Е. Солоновича и др. – М. : Эксмо, 2008.
137. Марков М. А. Наука и ответственность ученых / М. А. Марков. – М. : Наука, 1981. – 160 с.
138. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 3. / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – [2-е изд.] – Т. 25, ч. I. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1961. – С. 1-505.
139. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / К. Маркс. - М.: Политиздат, 1989. - 125с.
140. Мартиненко В. М. Державне управління : шлях до нової парадигми (теорія та методологія) : [монографія] / В. М. Мартиненко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2003. – 220 с.
141. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика : політики і

політологи про неї. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 3. – С. 20-33.

142. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколоти́сть України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 18–28.
143. Монтескье Ш.-Л. О духе законов, или Об отношениях, в которых законы должны находиться к устройству каждого правления, к нравам, климату, религии, торговле и т. д. / Ш.-Л. Монтескье. – СПб. : Альфарет, 2011. – 808 с.
144. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг : концепции, модели, технологии / Е. Г. Морозова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 247 с.
145. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві : Автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Д. Ю. Наріжний. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2004. – 16 с.
146. Недяк И. Л. Актуальность применения метафоры политического маркетинга для изучения и прогнозирования политического процесса [Электронный ресурс] / И. Л. Недяк. // Сайт СПб-центра «Стратегия». – Режим доступа : [http://www. strategy-spb. ru/partner/files/nedyak. pdf](http://www.strategy-spb.ru/partner/files/nedyak.pdf).
147. Никитин Е. П. Загадка «Государя» (политизм как идеология политики) / Е. П. Никитин // Духовный мир : Органический космос или разбегающаяся вселенная ? – М., 2004. – С. 309-331.
148. Никитин Е. П. Спецрациональность / Е. П. Никитин // Исторические типы рациональности ; отв. ред. В. А. Лекторский. – М., 1995. – Т. 1. – С. 350-379.
149. Олещук П. Поняття опозиційного дискурсу / П. Олещук // Освіта регіону : Політологія. Психологія. Комунікації. – 2010. – № 4. – С. 114-124.
150. Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру

- Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7(31). – 69 с.
151. Опозиція в Україні. Аналітична доповідь // Центр Разумкова – 2002 / Гол. ред. Л. Шангіна. – К., 2003. – С. 40.
152. Опозиція в Україні : загальна характеристика // Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 7(31). – С. 4.
153. Пай Л. Незападный политический процесс / Л. Пай // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация : Современные исследования. – М., 2003.
154. Парето В. Трансформация демократии / В. Парето В.; пер. с итал. М. Юсима. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2011. – 208 с.
155. Парсонс В. Публічна політика : Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; пер. з англ. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.
156. Партії та опозиція [Електронний ресурс] / Нац. ін-т стратегіч. дослідж. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/book/Zdioruk1/003_5.htm
157. Пахарєв А. Парламентські вибори в Україні : проблеми формування партійної системи / А. Пахарєв // Держава і право : збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 397–403.
158. Підлуська І. Статус і права опозиції : порівняльний аналіз / І. Підлуська // Опозиція : статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії(Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2(7). – С. 16-20.
159. Піскарьова Н. І. Типологізація політичної опозиції / Н. І. Піскарьова // Перспективи. – 2005. – № 4 (32) – С. 79-82
160. Платон. Діалоги / Платон. – Харків : Фоліо, 2008. – 349 с.
161. Побочий І. Влада та опозиція як суб'єкти політичної боротьби в процесі державотворення в Україні [Електронний ресурс] / І. Побочий // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – Режим доступу :

<http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/1/33.pdf>

162. Поліщук І. О. Інститут політичної опозиції за умов транзитивного державного режиму в Україні / І. О. Поліщук // Державне будівництво. – 2011. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/doc/5/08.pdf>
163. Попович М. Українська модель суспільного розвитку : бажання і реальність / М. Попович // Філософська думка. – 2010. – № 2. – С. 5-11.
164. Постригань Г. Ф. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях / Г. Ф. Постригань // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції Відп. ред. І. М. Варзар. – К., 1996. – С. 172-177.
165. Про демократизацію процесу ухвалення рішень (Зелена книга Секретаріату Кабінету Міністрів України) [Електронний ресурс] // Зелена книга Секретаріату Кабінету Міністрів України. – 2006. – Режим доступу : <http://www.center.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/275/A3.doc>
166. Про парламентську опозицію : проект Закону України від 4 вересня 2006 р. № 1011-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=2781
167. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М., 2000. – 342 с.
168. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / С. Н. Пшизова // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 30–44.
169. Растоу Д. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / Д. Растоу // Демократія : Антологія / упорядник О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583–605.
170. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон, пер. з фр. Євгена Марічева. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.

171. Розенфельд Ю. М. Опозиція в демократичному суспільстві / Розенфельд Ю. М., Осипова Н. П. // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996. – С. 178-181.
172. Романюк А. Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світлі парламентських виборів в Україні у 2006 році / А. Романюк // Вибори та демократія. – 2006. – № 3. – С. 3-17.
173. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа; упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. – Львів : ЦПД, 2005. – 152 с.
174. Ротар Н. Основні форми участі громадян України у передвиборчих кампаніях як механізм засвоєння цінностей демократії / Н. Ротар // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – Вип. 9. – С. 154-159.
175. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Жан-Жак Руссо; пер. з фр. та ком. О. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
176. Рябов С. Політологія : словник понять і термінів / С. Рябов. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 256 с.
177. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни /М. Рябчук. – К. : «Критика», 2003. – 336 с.
178. Саєнко І. В. Опозиційна діяльність як особливий тип політичної діяльності / І. В. Саєнко // Політологічні записки : Збірник наукових праць. – Луганськ, СНУ ім. Даля, 2012. – № 2(6). – С. 315-322.
179. Саєнко І. В. Опозиційна діяльність як важлива складова політичної конкуренції в умовах демократії / І. В. Саєнко. // Політологічні записки : Збірник наукових праць. – Луганськ, СНУ ім. Даля, 2013. – № 1(7). – С. 318-324.
180. Саєнко І. В. Політичні та правові умови опозиційної діяльності в Україні / І. В. Саєнко // Вісник Сев НТУ : Збірник наукових праць. – Севастополь, 2013. – № 145. – С. 141-144.

181. Саєнко І. В. Інституціоналізація опозиції як чинник підвищення ефективності урядування / І. В. Саєнко // «Адмунустрареа публіка» (Міжнародний науковий збірник). – Кишинів, 2013. – № 4(80). – С. 122-126.
182. Саєнко І. В. Опозиційна діяльність як складова демократизації політичного процесу / І. В. Саєнко // Науковий вісник. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2014. – № 29(208). – С. 161-169.
183. Саєнко І. В. Діяльність опозиції в умовах трансформації політичної системи / І. В. Саєнко // Актуальні питання зовнішньої політики України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 13 грудня 2013 року. – Одеса, 2013. – С. 170-172.
184. Сас О. Теоретичні та практичні реалії української опозиції [Електронний ресурс] / О. Сас // Віче. –2011. – № 18. – С. 23-35. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2711/>
185. Себайн Дж. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
186. Семенюк Т. Фінансування політичних партій на парламентських виборах [Електронний ресурс] / Т. Семенюк // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1(28). – Режим доступу до журналу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=81&c=1963>
187. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / під заг. ред. О. П. Дем'янчука. – К. : Факт, 2004. – 224 с.
188. Сичова В. В. Інститут політичної опозиції в системі державного управління: європейський вимір [Текст] : монографія / В. В. Сичова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х. : Магістр, 2010. – 219 с.
189. Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 263 с.
190. Совгіря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз) : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Совгіря / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.,

2005. – 199 с.
191. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5-18.
192. Соловьев А. И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2003. – № 2. – С. 124-133.
193. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації (інформаційно-аналітичне дослідження) / Лабораторія законодавчих ініціатив. – К., 2006. – 54 с.
194. Стоцький В. В. Роль та функції комунікативних технологій у процесі демократизації політичної системи // Вісник СевНТУ. Вип. 100: Політологія: зб. наук. праць. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 98-109.
195. Суини М. Лекции по средневековой философии / М. Суини // Средневековая политическая философия Запада. – Вып. 2. – М., 2006. – 320 с.
196. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин / И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 256 с.
197. Сулова Л. А. Философия И. Канта (методологический анализ): [учебн. пособ. для вузов] / Л. А. Сулова. – М.: Высш. шк., 1988. – 224 с.
198. Сучасна політична філософія: антологія. – К.: Основи, 1998. – 575 с.
199. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. – 304 с.
200. Телешун С. О. Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації: [курс лекцій] / С. О. Телешун, А. С. Баронін. – К.: Вид-во Паливода А. В., 2001. – 111 с.
201. Тертичка В. В. Раціоналізм як науковий підхід в аналізі політики [Електронний ресурс] / В. В. Тертичка // Державне управління: теорія, методологія впровадження. – 2005. – № 1. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2005-1/txts/TERCHICHKA.htm
202. Тертичка В. Суспільна політика: чи стала вона сферою наукового пошуку

- і прикладних досліджень в Україні? / В. Тертичка // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 10–23.
203. Тимофеева Л. Н. Власть и оппозиция: взаимодействие, взаимоограничение, взаимоконтроль, коммуникация : [монографія] /Л. Н. Тимофеева. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 241 с.
204. Тинкован О. В. Неурядові організації як суб'єкти вироблення державної політики [Текст] : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.01 / О. В. Тинкован; Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України. – Д., 2007. – 213 с.
205. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту [Електронний ресурс] / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=77&c=1802>
206. Ткачук П. Влада і опозиція / П. Ткачук // Товариш. – 2001. – № 4 (454). – С. 2-3.
207. Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні: загальна методологія запровадження, міжнародний досвід // Український незалежний центр політичних досліджень : за заг. ред. І. Попова. – К., 2006. – 32 с.
208. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні [Електронний ресурс] / О. Фісун // Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1094/>
209. Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / О. Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 39-50.
210. Француз А. Й. Політична опозиція у демократичній державі (правові аспекти аналізу) / А. Француз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 5. – С. 35-45.
211. Чемшит О. О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення держави та політичної участі : автореф. дис.

- ... доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Чемшит. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка., 2005. – 32 с.
212. Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України [Електронний ресурс] / В. Чумак // Політична система України в контексті досвіду демократичного будівництва країн ЦСЄ та Балтії. – Режим доступу : <http://www.icps.com.ua/files/articles/46/79/VChumak-ed11.pdf>
213. Ціммерман Дж. Учасницька демократія : відродження популізму / Дж. Ціммерман // Демократія : Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 263-304.
214. Шайгородський Ю. Багатопартійність і проблеми ідеологічної ідентифікації / Ю. Шайгородський, К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1 (16). – С. 176–182.
215. Шаян О. Л. Розробка та впровадження політичних рішень у демократичному суспільстві 2005 г. Автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Л. Шаян; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : КНУ, 2005. – 16 с. – укр.
216. Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантингтоном / Ю. Шведа // Вибори та демократія. – 2005. – № 1 (3). – С. 38–45.
217. Шевцова Л. Ф. Дилеммы посткоммунистического общества / Л. Ф. Шевцова // Политические исследования. – 1996. – № 5. – С. 80–92.
218. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія : Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 687–714.
219. Шкурат І. В. Особливості виборчого процесу в Україні / І. В. Шкурат // Розвиток демократії в Україні : матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К. : Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 476–490.
220. Шматко Н. А. Конверсия бюрократического капитала в постсоветской России / Н. А. Шматко // Socio-Logos'96. Альманах Российско-

- французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – 1996. – С. 115–143.
221. Шмачкова Т. В. Мир политических партий / Т. В. Шмачкова // Политические исследования. – 1992. – № 1-2. – С. 226–234.
222. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 37–67.
223. Шовкун І. В. Політична реклама як комунікативний процес : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. В. Шовкун; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2004. – 17 с.
224. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; пер з англ. – К. : Основи, 1995. – 334 с.
225. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова. – К. : ВІПОЛ, 1994. – 112 с.
226. Щетініна І. М. Концепт деліберативної політики Юргена Габермаса [Електронний ресурс] / І. М. Щетініна // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2004. – № 40. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Shtchetin.htm
227. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – Пер. с англ. А. В. Гордона. – М. : Аспект-пресс, 1999. – 416 с.
228. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Эндрейн. – Пер. с англ. – М. : Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2000. – 320 с.
229. Юдин Ю. Политические партии и право в современном государстве / Ю. Юдин. – М. : Форум, Инфра-М, 1998. – 285 с.
230. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004–2007 роках [Електронний ресурс] / Ю. Якименко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2(29). – Режим доступу до журналу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2033>

231. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес : медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.
232. Ясинська В. С. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / В. Ясинська. – К., 2004. – 22 с.
233. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер с нем. – [2-е изд.]. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
234. Inter-Parliamentary Union [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міжпарламентського союзу. – Режим доступу : <http://www.ipu.org/english/home.htm>
235. Ionescu G., de Madariaga I. Opposition / G. Ionescu, de I. Madariaga. – Lnd. : Pelican Book, 1966. – 200 p.
236. Robertson D. The Penguin Dictionary of Politics / D. Robertson. – Lnd. : Penguin, 1993. – 217 p.
237. Schmitz G. The Opposition in Parliamentary System [Електронний ресурс] // Prepared by: Gerald Schmitz. – Political and Social Affairs Division. December, 1988. – Режим доступу : <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBpubs/bp47-e.htm#OPPOSITION>
238. Skrzydło W. Republika francuska : Opozycja parlamentarna / W. Skrzydło. – Wydawnictwo Sejmowe. – Warszawa, 2000. – 118 p.